

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

**SH.J.ERGASHXODJAEVA, A.X. ISMATULLAEV, M.X. YADGAROV,
KARIYEVA G.A.**

BIRJA ISHI

***O'zbekiston Respublikasi Oliyva O'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy
O'quvyurtlararo ilmiy uslubiy birlashtnalarfaoliyatini
muvofiglashtiruvchi kengash tomonidan oliy o'quvyurtlarining iqtisodiy
ta'lim yo'nalishlari bakalavr talabalari uchun darslik sifatida tavsiya
etilgan***

TOSHKENT-IQTISODIYOT – 2011

Sh.J.Ergashxojaeva, A.H. Ismatullaev, M.H. Yadgarov, Kariyeva G.A. – Commodities and Securities Exchanges. Textbook. – T.:TSEU. 2011.

This textbook is prepared based on a stock business teaching plan. It contains of theoretical foundations, essence and goals of the stock business, also here given researches, product, price, sale and communicational policies. It also contains methodical directions of using advanced pedagogical and modern information on subject.

The given educational book is intended for the bachelor, masters and scientific researches of directions of economic formation (education).

The responsible editor:

A.Sh. Bekmuradov,

Pro-rector of Tashkent State Economic University, Professor.

The reviewers:

S. Kasimov, Doctor of Economic Sciences, Professor

A.A. Fattahov, Candidate of Economic Sciences, Professor of TSEU marketing cathedra

Ш.Ж.Эргашходжаева, А.Х. Исматуллаев, М.Х. Ядгаров, Кариева Г.А.– Биржевое дело. Учебник. – Т.: ТДИУ. 2011.

Данное учебник подготовлено на основе программы биржевого дела. В учебном пособие раскрываются основные понятия, цели, задачи и сущность биржевого дела. Кроме того, в учебном пособие освещены управление биржевого дела, исследования, товарная, ценовая, сбытовая и коммуникационная политика биржевого дела. Учебное пособие предусмотрено для использования студентами бакалавриата и магистратуры экономического, а также для практических работников интересующихся этим направлением.

Ответственный редактор:

А.Ш. Бекмурадов

Проректор Ташкентского Государственного экономического университета, профессор

Рецензенты:

д.э.н., проф. С. Касымов

д.э.н., проф. А. Фаттахов

Sh.J.Ergashxodjaeva, A.X. Ismatullaev, M.X. Yadgarov, Kariyeva G.A. – Birja ishi. Darslik. – T.: TDIU. 2011.

Mazkur darslik birja ishi dasturi asosida tayyorlangan. O'quv qo'llanmada birja ishining asosiy tushunchalari, maqsadi, vazifalari va mohiyati ochib berilgan. Bundan tashqari, o'quv qo'llanmada birja ishini boshqarish, tovar, narx, sotuv va komunikatsiya siyosati yoritib berilgan. O'quv qo'llanma iqtisodiy yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarining bakalavriat va magistratura talabalari, shuningdek, yo'nalish bilan qiziqadigan amaliyotchi xodimlarning foydalanishi uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

A.Sh. Bekmuradov

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Prorektori, professor

Taqrizchilar:

i.f.d., prof. S. Kasimov

i.f.d., prof. A. Fattaxov

Biz bugun 2010 yil yakunlarini baholar ekanmiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy mutanosibligi saqlanib qolayotganini qayd etishimiz zarur. Shuni yana bir bor eslatib o'tmoqchimanki, yurtimizda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 2008 yilda 9 foiz, 2009 yilda 8,1 foiz, 2010 yilda esa 8,5 foizni tashkil etdi. Jahon moliya institutlarining xulosasiga ko'ra, bu dunyodagi eng yuqori ko'rsatkichlardan biri ekani albatta barchamizga mamnuniyat bag'ishlaydi.

Keyingi o'n yilda, ya'ni 2000 yilga nisbatan taqqoslaganda, 2010 yilda mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot qariyb 2 barobar, aholi jon boshiga hisoblaganda esa 1,7 barobar oshdi.¹

O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tishi, ayniqsa, muomala sohasida tub o'zgarishlar bilan birgalikda ro'y berishi kuzatilmoqda. Bozor iqtisodiyotida muomala sohasining asosiy elementlaridan biri birjalar hisoblanadi. Zamonaviy bozor tizimiga kiradigan birjalar jamiyatda mahsulot ishlab chiqarish aylanmasining tezlashuviga va kengaytirilgan ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligiga xizmat qiladi. Birjalar tufayli tovarlarning muomalada bo'lish vaqtining qisqarishi asosiy fondlar va mehnat vositalaridan foydalanish samaradorligini oshiradi, bank kreditlari va aylanma vositalarga ehtiyojni kamaytiradi va shu tariqa boshqa tarmoqlarga yo'naltirilgan resurslar hajmini oshirishga imkon beradi. Shu sababli birja tizimi orqali mablag'lar aylanish tezligini oshirish hozirgi kunda dolzarb sanalgan asosiy iqtisodiy vazifalardan biri sanaladi.

Birjalarni bozorning asosiy elementi sifatida o'rganish bilan «Birja ishi» fani Shug'ullanadi.

«Birja ishi» darsligining asosiy maqsadlari tovar birjalari faoliyati hamda birja savdosining huquqiy asoslarini har tomonlama va chuqur o'rganish, birja savdosi qatnashchilarini aniqlash, birja faoliyati haqida to'liq axborot olish, birja savdosini yuritish faoliyati dasturlari va usullarini o'zlashtirish, bozor iqtisodiyotida birjalarning o'rmini aniqlash, birja operatsiyalarini amalga oshirish, birjada tovarlar narxini kotirovkalash usullarini o'rganish, tovar birjasi va boshqa birjalarda savdo yuritish tartibini o'rganish, buyurtmaning xaridordan sotuvchi tomon birja xalqasi orqali harakatlanish texnologik zanjirini shakllantirish hisoblanadi.

¹ Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2011. – 5-b

«Birja ishi» fanini o`rganish o`quv rejasida ko`zda tutilgan barcha fanlar bilan uzviy bog`liq. Ayniqsa, «Marketing», «Marketingni boshqarish», «Strategik marketing», «Kichik biznes va tadbirkorlik», «Menejment», «Xalqaro tijorat ishi», «Tovarshunoslik» kabi fanlar bilan kuchli aloqa kuzatiladi.

«Birja ishi» fanini o`qitishda muammoli va ochiq ma`ruzalar, bahs-munozara ma`ruzalari, ma`ruza-konferensiyalar, davra stoli atrofida mashg`ulot o`tkazishning faol usullari, vaziyatli masalalardan keng foydalangan holda masofadan o`qitish kabi yangi pedagogik texnologiyalarni qo`llash, shuningdek, «aqliy hujum», ishbilarmonlik o`yinlari va keys-stadilardan foydalanish zarur.

«Birja ishi» darsligi 5340300 - Marketing (tarmoqlar bo`yicha) yo`nalishi bo`yicha talabalar uchun mo`ljallangan.

1-bob. Birjalarning iqtisodiy mohiyati

- 1.1. Tovar birjasi, birja faoliyati tushunchasi va mohiyati
- 1.2. Birja tarixi
- 1.3. Birja bozor elementi sifatida

1.1. Tovar birjasi, birja faoliyati tushunchasi va mohiyati

Tovar birjasi bozor iqtisodiyotining tashkiliy rasmiylashtirilgan, klassik instituti, rasmiy narx kotirovkasi va standartlar bo'yicha bitimlar tuzish vaqti va doimiy joyiga ega bo'lgan, muntazam faoliyat ko'rsatadigan tovarlar ulgurji bozoridir.

Birja – bozor mexanizmining tarkibiy qismi; u talab va taklif real nisbatini aniqlaydi, muvozanatli narxlarni shakllantiradi va ulgurji bozorni ularga yo'naltiradi, tovar massasini tovar muomalasi sohasiga jalb etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, birjada – xedjlash orqali narxni barqarorlashtirish vositasi, narx farqida tijorat chayqovlari vositasi va Shu sababli investisiyalash uchun jalb etuvchan soha hisoblanadi.

«Birja» atamasi ostida birja jarayonining o'zi ham, birja bitimlarini amalga oshirish, ularning natijalarini hisobga olish, sug'urta operatsiyalari, belgilangan qoidalarga rioya qilinishini ta'minlovchi mos keluvchi infratuzilma ham tushuniladi.

Birja jarayonini tartibga solish va nazorat qilish, birja savdosi qonuniyatlarini aniqlash, birja kon'yunkturasini baholash, talab va taklifni bashorat qilish ehtiyojlari birja faoliyatini statistik tadqiq etish zaruratini asoslab beradi.

Birja statistikasini o'rganish predmeti quyidagilar hisoblanadi: birja kon'yunkturasi, tovar massasi harakati, birja narx shakllanishi, birjada narx darajasi va tendensiyalari, investision jarayonlar, sotuvchi va xaridorlarning daromad va yo'qotishlari, birjaning tovarlar bozoriga ta'siri, birja infratuzilmasi.

Birja savdosining bosh funksiyasi bozorni narx haqidagi axborot bilan ta'minlash, riskni sug'urtalash va bozorda raqobat uchun sharoitlar yaratish hisoblanadi².

Alohida tovar birjasi doimiy ish vaqti va joyiga ega bo'lgan, ma'lum bir tovar yoki tovarlar majmui bilan savdo qiladigan bozorni ifodalaydi.

Jahon amaliyotida tovar birjalari faoliyati asosan xom-ashyo va qishloq xo'jalik mahsulotlari oldi-sotdisi bilan cheklanadi. Qoidaga ko'ra,

² «Рынок, деньги и кредит», № 9, 2006 г.

birja tovarlari bu – xom-ashyo, mahsulot ishlab chiqarishning texnologik jarayoni boshlanishiga mansub. Shu sababli ular ko'p jihatdan chiqariladigan boshqa tovarlar narxini belgilab beradi. Klassik birja tovari – sifati va hajmi bo'yicha bir xillashtirilgan, qat'iy belgilangan, oson muayyanlashtirilgan, barqaror xususiyatlarga ega bo'lgan ommaviy mahsulot. U urfdan chiqib qolmasligi yoki ma'naviy eskirmasligi lozim. Bu Shuni anglatadiki, birja tovari birjaga yetkazib berilmasligi mumkin. Xaridorga farqi yo'q bo'lishi lozim: sotuvchi kim, tovar qaysi partiyadan olingan. Eng mashhur birja tovarlari: neft va neft mahsulotlari, rangli va qimmatbaho metall, o'rmon, paxta, kauchuk, kofe, shakar, don. Bir xil tovar bir mamlakatda birja tovari bo'lishi, boshqasida bo'lmasligi mumkin.

Shuni e'tiborga olish kerakki, birja yuridik shaxs sifatida oldi-sotdi bitimining tomonlaridan biri sifatida ishtirok etmasdan, faqat bitimning amalga oshirilishi va birja savdosi qoidalariga rioya qilinishini ta'minlaydi.

Birja narx kotirovkasini amalga oshiradi, birja tovarlariga standartlarni belgilaydi, namunaviy shartnomalar ishlab chiqadi, savdo jarayonlarini qayd qiladi, arbitrajni amalga oshiradi, hisob-kitob qiladi, axborot xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanadi, o'z mijozlariga turli xizmatlar ko'rsatadi. Ko'pchilik mamlakatlarda birjalarni litsenziyalash (faoliyatni amalga oshirish uchun ruxsat berish), birja savdosini nazorat qilish va birja operasiyalarini sug'urtalash, konsalting faoliyati (maslahat berish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish) va statistika faoliyatini amalga oshiruvchi davlat strukturalari mavjud.

Xedjlash bu – narx risklaridan kassa bitimlarini sug'urtalash shakli; odatda fyuchers shartnomasi xaridi yoki sotuvi bo'yicha operasiyalar shaklida amalga oshiriladi. Xedjlash qisqa (sotuvga muddatli shartnoma tuziladi) yoki uzoq (xaridga muddatli shartnoma tuziladi) bo'lishi mumkin. Qisqa muddatli xedjlash kelajakda sotuvda hozirgi kassa narxini himoya qilish uchun, uzoq muddatli xedjlash esa – kelajakda xaridda hozirgi kassa narxini himoya qilish uchun foydalaniladi. Xedjlash narxni barqarorlashtirishga imkon beradi.

Muddatlilik belgisiga muvofiq bitimlar kassa bitimlari va muddatli bitimlar farqlanadi. Quyidagilar mavjud:

- bitim darhol yakunlanadigan, ya'ni sotuvchi bilan xaridor tovar yetkazib berilishi bilan hisob-kitob qiladigan "cesh" (cash) kassa bitimlari;

- bitim tez yakunlanadigan, ya'ni sotuvchi bilan xaridor ikki-uch kun muddat ichida hisob-kitob qiladigan "spot" (spot) kassa bitimlari.

Muddatli bitimlar shunisi bilan farq qiladiki, bitimni ijro etish (to'lov va tovarni yetkazish) muddati bilan bitim imzolangan vaqt orasida ma'lum muddat (24 oygacha) bo'ladi. Narx bitim imzolangan vaqtda belgilanadi. Bitimni (pozisiyani) ijro etish muddati standartlashtirilgan.

Muddatli bitimlar birja chayqovi, ya'ni narx farqidagi o'yinlarni imkoniyatlarini kengaytirdi. Kassa bozorida faqat narxning o'sishida o'ynash mumkin bo'lgan, narx o'sishida o'ynaydigan birjachilar esa (birja tilida «buqalar»), tovarni keyinchalik qimmat narxda sotish niyatida sotib olganlar. Muddatli bozorda narx pasayishida o'ynash imkoniyati paydo bo'ldi. Narx pasayishida o'ynaydigan birjachilar «ayiqalar» deb ataladi. Ular tovarga ega bo'lmasdan bitim imzolaydi va bitim ijro etiladigan paytga kelib foyda olish maqsadida shartnomada belgilangan narxdan past narxda tovar sotib olishga umid qiladilar.

Tovar birjasida bitimlarning quyidagi asosiy turlarini ko'rsatish mumkin: real tovar bilan bitimlar; forvard bitimlar; fyu'chers bitimlar; opsiolar oldi-sotdisi bitimlari; xedjlash; spreading.

Real tovar bilan bitimlar tovarni xaridorga yetkazib berishni nazarda tutadi (ayrim birjalar ombor binolariga ega). Biroq real tovar ta'minoti birjalarda odatda mos keluvchi tovarlar bilan jahon savdosining 5-10 foizidan ortmaydi. Forvard bitimi bu – qoidaga ko'ra, bitim tuzilgan paytda belgilangan narxda real tovarni to'lov muddati kechiktirilgan holda yetkazib beriladigan muddatli bitim. Forvard bitimi narx farqida o'ynashga imkon beradi.

Fyu'chers bitimi – tovarni amalda yetkazib berishni ko'zda tutmaydi va tovarni sotish yoki sotib olish shartnomasi bilan savdo qilishni ifodalaydi. Bunday bitim qog'ozli bitim deb ataladi, uning maqsadi shartnoma tuzilgan paytdagi tovar narxi va shartnomani ijro etish kunidagi tovar narxi o'rtasida foyda olish hisoblanadi.

Opsion – shartnoma asosidagi shartlar bilan muddatli bitim, unga muvofiq qatnashchilardan biri boshqa qatnashchiga zarur hollarda bu huquqni sotishni ta'minlash majburiyati uchun pul mukofoti to'lagan holda belgilangan muddat davomida qat'iy belgilangan narxda tovarni sotib olish yoki sotish huquqini sotib oladi. Bu huquqni sotib oladigan shaxs opsiolar egasi deb ataladi. Opsion – uning egasi uchun risk cheklangan bitim turi. Opsion shartnomasi egasi uni ijro etishi yoki ijro etmasligi, boshqa shaxsga berishi yoki bermasligi mumkin.

Spreading (spreading) – maxsus bitimlar shakli, u turli fyu'chers shartnomalardan foyda olishga imkon beradi. Spreading riskka fyu'chers bitimdan kamroq uchraydi. Spreadingning uch xil turi mavjud:

➤ ichki bozor bitimlari: bitta tovar turli yetkazib berish muddatida taklif etiladi;

➤ tovarlararo bitimlar: bitta mudatga ikkita o'zaro bog'liq tovar bozori (masalan, bug'doy va makkajo'xori bozori);

➤ bozorlararo bitimlar: bitta tovar, bitta muddat, faqat bir nechta turli birjalarda.

Birja tovari nafaqat sifat bo'yicha, balki miqdori bo'yicha ham standartlashtiriladi. Sotilishi kerak bo'lgan eng kam miqdor birja birligi yoki fasovka deb ataladi. Qoidaga ko'ra u bitta transport vositasining sig'imiga yoki joyga bog'liq bo'ladi. Tovarni yetkazib berish amaldagi standart hajmi lot, ya'ni birlikka karra bo'lgan belgilangan tovar miqdori hisoblanadi (masalan, ming birlik yoki tonna, yoki 100 o'ram va h.k.).

Birja tovar yetkazib berish joyi va vaqtini bir xillashtiradi (bo'lishi mumkin bo'lgan variantlar sonini cheklaydi). Vaqt bo'yicha bir xillashtirishda tovar faqat belgilangan, pozitsiya deb nomlanadigan davrlarda yetkazib beriladi. Har bir tovar uchun o'z yetkazib berish davrlari xos. Xususan, qishloq xo'jalik mahsulotlari bozorida yetkazib berish davri ishlab chiqarishning mavsumiyligi bilan belgilanadi.

Etkazib berish joyini bir xillashtirish mos keluvchi saqlanadigan joylar, omborlar, elevatorlar ro'yxati bo'yicha belgilanadi. Ba'zida tovarni temir yo'l stansiyasiga vagonlab etkazib berishga ruxsat etiladi. Bir xillashtirish yetkazib beriladigan oyga bog'liq bo'lgan tovar narxini taqqoslash uchun kerak bo'ladi. Birja yoki u vakolatlagan firma sotuvchiga ombor guvohnomasi – varrant beradi. Sotuvchi uni xaridorga chekka ayirboshlash uchun beradi.

Birja operasialari xaridorlar va sotuvchilarning o'zi tomonidan emas, balki birja vositachilari - brokerlar va dilerlar tomonidan amalga oshiriladi. Brokerlar asosan mijozning nomidan va uning hisobidan bitimlarni amalga oshirib, buning uchun komission to'lovlar oladi. Dilerlar bitimlarni mijozlarning topshirig'i bo'yicha, biroq o'zining nomidan va o'zining hisobiga amalga oshiradi. Dilerlar tovarni mulk qilib sotib oladi va uni sotib olgan narxidan ko'ra qimmatroqqa sotishdan manfaatdor bo'ladi. Vositachi (broker yoki diler) mijozning xarid qilish yoki sotish bo'yicha uchta ko'rsatkichdan iborat bo'lgan topshirig'ini (buyrug'ini) oladi: tovar miqdori (shartnomalar soni), yetkazib berish muddati, narx. Mijoz bilan hisob-kitoblar bevosita yoki birjaning hisob-kitob palatasi orqali amalga oshiriladi. Brokerlar va boshqa vositachilar birjaga har bir bitimdan ma'lum bir foiz to'laydi.

Birjaning o'zi – notijorat tashkiloti, biroq uning a'zolari tijorat bilan Shug'ullanishi mumkin. Qoidaga ko'ra, birja – aksiyadorlik jamiyati bo'lib, aksiyadorlar yig'ilishi oldida javobgar bo'lgan birja kengashi (direktorlar kengashi) tomonidan boshqariladi. Birja a'zolarining ikki xil toifasi farqlanadi: to'liq va to'liqsiz. To'liq a'zolar barcha birja sektiylarida (bo'lim, bo'linma) birja savdolarida hech qanday cheklovlarisiz qatnashish huquqiga ega. Birja a'zosi operasion zalda unga vositachilarsiz qatnashish huquqini beradigan joyga ega bo'ladi. Birja a'zosi belgilangan qoidalarga muvofiq o'z joyini ijaraga berishi mumkin.

Birjaning operasion zali axborot va hisob vositalari, maxsus aloqa bilan jihozlanadi. Bitim imzolash uchun joy birja xalqasi (poli), shuningdek, ring, yama (pit) deb ham ataladi, chunki u zaldan 1-1,5 m. pastlikda joylashgan. Birja a'zosining joyi bu - telefon, teleks va telefaks aloqasi bilan ta'minlangan, birjaning elektron-axborot tablosiga chiquvchi kompyuterga ega bo'lgan stolcha, kabina, "taqa" (rasta turi). Har bir o'rin o'z raqamiga ega.

Broker taklifni qabul qilgan birinchi mijoz keyingi takliflardan qat'i nazar, bitim tuzgan deb hisoblanadi. Agar tovar xarid qilishga bir nechta xaridor da'vogarlik qilayotgan bo'lsa, ular o'rtasida kim oshdi savdosi tamoyilida savdo o'tkaziladi.

1.2. Birja tarixi

Zamonaviy birjalar va tovarlar bilan birja orqali savdo qilishning asosida yotadigan tamoyillar ko'p asrlik shakllanish va rivojlanish tarixiga ega.

Qadimgi Gretsiya va qadimgi Rim markaziy bozor muassasasi, umumiy tovarayirboshlash operasiyalari, pul tizimi, uzoq muddatli tovar yetkazib berishga shartnomalar tuzish amaliyotga ega savdo tajribasiga ega bo'lgan. Rim imperiyasi gullab-yashnagan davrda foravendalia (sotuv bozori) deb nomlangan savdo markazlari rimliklar imperiyaning uzoq hududlaridan keltirgan tovarlarni sotishning markazi hisoblangan. Yaponiyada birja savdosining qadimiy shakli eramizdan avvalgi I asrda mavjud bo'lgan. Biroq bu iqtisodiy institutlar boshqa xalqlar sivilizatsiyalari tomonidan ishlab chiqilgan. Lekin shunga qaramay, zamonaviy birja savdosining ko'plab tamoyillari boshqa madaniyatlarda ham o'xshab ketadi. Zamonaviy birjalar esa bevosita g'arbiy yevropa xalqlarining hayoti va ijodi bilan bog'liq bo'lib, birja savdosi shakllarini

tahlil qilgan holda g'arbiy yevropa madaniyatining ruhiy, ijtimoiy va iqtisodiy xususiyatlarini ko'rish mumkin.

G'arbiy yevropa «superetnosi» (bir vaqtning o'zida bitta mintaqada paydo bo'lgan, tarixda to'laqonli bir surat sifatida namoyon bo'ladigan, bir nechta etnos-xalqlardan iborat bo'lgan etnik tizim) Buyuk Karl va uning imperiyasi davrida, ya'ni IX asrning boshida vujudga kelgan. XI asrga kelib esa g'arbiy yevropa xalqlari yetuk holatga yetadi. Aynan XI asrning oxiri va XII asrning boshlarida Angliya va Fransiya o'rta asrlarga xos ilk yarmarkalar paydo bo'ldi. XII asrning o'rtalariga kelib bu yarmarkalar yiriklashib, xilma-xil ko'rinishga ega bo'ldi. Ixtisoslashuvning rivojlanishi bilan ayrim yarmarkalar ingliz, flamand, ispan, fransuz va italyan savdogarlari o'rtasida savdoning markazlashuviga aylandi. XIII asrda naqd pul bilan joyida hisob-kitob qilish va tovarni darhol yetkazib berish asosidagi bitimlar eng tarqalgan va odatiy bo'lgan; biroq bu paytda belgilangan namunalar bo'yicha sifat standartlariga ega, kelishilgan muddatda tovarni keyinroq yetkazib berishga shartnomalar tuzila boshladi.

«Birja» tushunchasi etimologik jihatdan grek tilidagi «Birs» (sumka, hamyon), nemis tilidagi borse va XV asrda ilk paydo bo'lgan joyi - Bryugge shahri (Niderlandiya) bo'yicha golland tilidagi burs so'zlaridan olingan. Gap shundaki, bu shaharda taniqli sarrof va makler Van der Burse ning uchta hamyondan iborat bo'lgan gerbli uyi yonidagi maydonda turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar savdo axboroti almashinish, xorijiy veksellar sotib olish va oldi-sotdi predmetini muayyan ko'rsatmasdan turib boshqa savdo operatsiyalarini amalga oshirish uchun to'planardi. Biroq bir necha yil ichida yangi iqtisodiy munosabatlar turiga nom bergan bu birja 1460 yilda vujudga kelgan Antverpen birjasiga o'rinni bo'shatib berdi. Bu birja shaharning geografik jihatdan qulay joylashganligi va uning savdo aloqalari tufayli dunyo ahamiyatiga ega edi.

XY-XVI asrlarda birjalar yirik tovar partiyalari bilan tashqi savdo operatsiyalarini rivojlantirish zaruratining namoyon bo'lishi sifatida Italiya va Gollandiyada manufakturalar paydo bo'lgan joylarda vujudga kela boshladi. Antverpen birjasiga qarab Lion (1545), London Qirollik birjasi (1566) va boshqa birjalar vujudga kelib, ular asosan tovar va veksellar bilan savdo qilgan. 1602 yilda tashkil qilingan Amsterdam birjasi XVII asrda jahon savdosida bosh rolni o'ynagan, unda endi paydo bo'la boshlagan aksiyadorlik kompaniyalarining aksiyalari ilk bor birja bitimlari predmetiga aylandi. Amerikada tovar bozorlari 1752 yildan beri mavjud; ularda mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlar, uy xo'jaligi mahsulotlari,

to'qimachilik mahsulotlari, teri va jun, metall va yog'och bilan savdo qilingan.

Dastlab real tovar birjasi, ya'ni manufaktura ishlab chiqarishiga mos keladigan ulgurji savdo shakli vujudga kelgan. Uning zamonaviy birjalarga ham xos bo'lgan ajratib turuvchi jihatlari savdoni tiklashning muntazamligi, savdoning oldindan o'rnatilgan qoidalarga va belgilangan joyga bog'lab qo'yilganligi hisoblanadi. Birja operasiyalarining eng xarakterli turi naqd tovar bilan operasiyalar hisoblanadi. Birja savdosining bu bosqichida faqat xaridor va ishlab chiqaruvchi yoki iste'molchi o'rtasida aloqa o'rnatilgan. Birjalarni ta'sis etish juda sekin borgan va asosan halqaro savdo bandargohlari uchun yetakchi birjalar bilan cheklangan.

Sanoat inqilobi xom-ashyo va oziq-ovqatga talabning kengayishi, savdo hajmi va nomenklaturasining o'sishiga olib keldi, tovarlar sifatining bir xilligi va ta'minotning muntazamligiga talablarni kuchaytirdi. Maishiy ishlab chiqarishining bu talablarini qondirish zarurati birinchi turdagi birjalarning o'zgarishini, ularning yangi sharoitlarga moslashuvini asoslab berdi. Xususan, bozordan o'rin ajratish, birja savdosini tashkil qilish va savdo odatlarini qayd etish bilan birga birjalarning asosiy funksiyalari qatoriga tovar standartlarini belgilash, namunaviy shartnomalar ishlab chiqish, narxlarni kotirovkalash, muammolarni tartibga solish (arbitraj) va axborot faoliyati ham qo'shildi. Birjalar asta-sekinlik bilan xalqaro savdo markazlariga aylandi.

Savdo aylanmasi o'sish sur'atining tezligi, jahon bozorining vujudga kelishi naqd tovar partiyalari asosida savdo yuritishni qiyinlashtirdi. Ommaviy ishlab chiqarish ularning narxi o'zgarib turadigan xom-ashyo yetkazib berilishiga ishonchdan tashqari kapitalga, jumladan, tovar shaklida sotish bosqichida turgan mahsulot chiqarishga sarflangan kapitalga foyda olishni ham talab qiladi. Narxlarning keskin o'zgarishi riskni sezilarli oshirib, foyda olishdan ishonchi komil bo'lishni pasaytiradi. Natijada birja operasiyalarida tadbirkorlarga talab qilingan sifatli tovarni kerakli paytda foyda olish imkoniyatini ta'minlaydigan narxda yetkazib berishni kafolatlaydigan real tovar bilan muddatli bitimlar yetakchi rol o'ynay boshladi. Birja savdosining rivojlanishida keyingi bosqichga fyuchers (ulgurji sirtqi, naqdsiz) savdosining vujudga kelishi aylandi. Zamonaviy fyuchers savdosi tarixi AQShning o'rta sharqida 1800-yillarning boshida boshlangan. U Chikagoda tijorat faoliyati va o'rta g'arbda don savdosining rivojlanishi bilan uzviy bog'liq.

Talab va taklif sohasidagi betartiblik, yuk tashish va saqlash muammolari fermerlar va savdogarlarni tovarlarni keyin yetkazib berish sharti bilan shartnomalar tuzishga majbur qildi. Makkajo`xori yetkazib berishga oldindan shartnomalar ilk bor daryo orqali savdo qiluvchi savdogarlar tomonidan tuzilgan bo`lib, ular fermerlardan donni kech kuzda va qishning boshida olganlar, biroq uni makkajo`xori kemaga yuklash uchun yaroqli holatga kelgunga, daryoda muz erib ketgunga qadar saqlashlari lozim bo`lgan. Qishki saqlash paytida narxning tushib ketishi riskini kamaytirish uchun bu savdogarlar Chikagoga borib, u yerda donni qayta ishlaydigan korxonalarga bahorda don yetkazib berish bo`yicha shartnomalar tuzganlar. Shunday qilib, ular o`zlariga xaridorlar va don narxini kafolatlagan. 1851 yilning 13 martida iyun oyida yetkazib berish sharti bilan 3 ming bushel (75 tonna atrofida) makkajo`xori yetkazib berishga shartnoma imzolangan.

XIX asrning oxirlariga kelib, fyuchers savdosi Shunchalik tezlasha boshladiki, savdo amaliyotini rasmiylashtirish, shartnomalarni standartlashtirish, hisob-kitob va xulq-atvor qoidalari, maummolarni hal qilish tartibini belgilash zarurati vujudga keladi. XX asrning boshlarida esa yangi tovar birjalarining vujudga kelishi bilan fyuchers savdosi yana va yana rivojllana boshladi.

1.3. Birja bozor elementi sifatida

Jahon moliyaviy inqirozining har bir mamlakatga ta`siri, undan ko`riladigan zararning darajasi va ko`lami birinchi navbatda shu davlatning moliyaviy-iqtisodiy va bank tizimlarining nechog`liq barqaror va ishonchli ekaniga, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchli ekaniga bog`liqligini isbotlashga hojat yo`q, deb o`ylayman.

O`zbekistonda qabul qilingan o`ziga xos islohot va modernizasiya modeli orqali biz o`z oldimizga uzoq va davomli milliy manfaatlarimizni amalga oshirish vazifasini qo`yar ekanmiz, eng avvalo, "shok terapiyasi" deb atalgan usullarni bizga chetdan turib joriy etishga qaratilgan urinishlardan, bozor iqtisodiyoti o`zini o`zi tartibga soladi, degan o`ta jo`n va aldamchi tasavvurlardan voz kechdik.³

Mamlakatimizda 1990-1991 yillardagi iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar o`ziga xos birja jarayoniga va birjalarning keyingi rivojlanishiga olib keldi. Real tovar bilan birja savdosi hozirda bozor kollapsini boshidan

³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralar / I.A.Karimov. – T: O`zbekiston, 2009. – 7-b

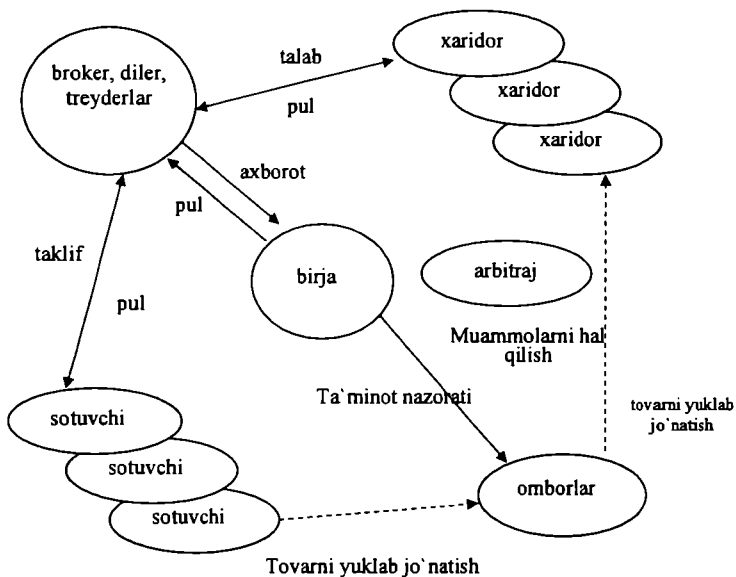
kechirmoqda. Bozorning rivojlanishi bilan birjalar o'z rivojlanishida qator bosqichlarni bosib o'tdi: dunyoga kelish, tez o'sish, pasayish, birja faolligi, birjalarni qayta tashkil qilish. Ularni bozor iqtisodiyoti sharoitlarida hali ko'p qiyinchiliklar kutib turibdi. Birja faoliyati bo'yicha boy tajriba to'plangan, birja kadrlari tayyorlangan, davlat qonunchiligi ishlab chiqilgan, birja ishi nazariyasi rivojlanmoqda. Bularning barchasi birja sohasida keyingi yangi sifat qadamlarini qo'yish uchun shart-sharoitlar yaratilgan deb xulosa chiqarishga imkon beradi.

Bozor sifatida birja xo'jaliklarning mikro va makro darajalarini, ya'ni erkin xo'jalik faoliyati yurituvchi tadbirkorlarni ishlab chiqarish bilan bog'laydi. Birja eng muhim bozor mexanizmlari: raqobat, talab, taklif, narx shakllanishini o'zida mujassamlaydi. Narx shakllanishi mexanizmi vositasida birja xo'jalik agentlarini bozor o'zgarishlari, yangi sharoitlarning paydo bo'lishi, yangi tovar turlarining paydo bo'lishi haqidagi axborot bilan uzluksiz ta'minlaydi.

Birja bir tomondan, foyda olish maqsadida o'z mahsulotlarini sotish uchun, boshqa tomondan, o'z talabini qondirish uchun mustaqil xo'jalik sub'ektlari uchrashadigan bozor elementi hisoblanadi (1.1-rasm). Birjada xaridor va sotuvchi bir-biri bilan bog'liq emas. Oldi-sotdi jarayoni vositachilar (brokerlar, dilerlar, treyderlar) orqali amalga oshiriladi. Narx talab va taklifga bog'liq bo'ladi. Agar ishlab chiqaruvchi birjada sifati yaxshilangan yangi tovar taklif etadigan bo'lsa, u oshirilgan narx qo'yishga haqli. Iste'molchilar reaksisi ijobiy bo'lgan holatda ishlab chiqaruvchi tarmoq bo'yicha o'rtacha darajadan yuqori foyda oladi. Bu boshqa tadbirkorlarni ishlab chiqarishni qayta yo'naltirish va o'zini yaxshi ko'rsatgan tovar ishlab chiqarishga majbur qiladi. Bunda tadbirkorlar xaridorlarni jalb qilish uchun uni arzonroq narxda taklif qiladi. Vaqt utishi bilan ushbu mahsulot turining taklifi talabni oshiradi, bozor to'yinadi, narx esa belgilangan o'rtacha darajada barqarorlashadi. Agar yangi mahsulot turi ishlab chiqaruvchi birjada muvaffaqiyatsizlikka uchrasa, ya'ni uning tovariga talab bo'lmasa, narx pasayadi va ushbu tovar partiyasi sotib bo'linguna qadar tushib boradi.

Talab va taklif muvozanasizligi natijasida real tovar xaridorlari yoki sotuvchilari oldi-sotdiga tayyor bo'lmaydi.

Shunda talab va taklifni vositachilar vaqtinchalik qo'llab-quvvatlaydi, ular xedjlash mexanizmi orqali riskni narxning keyingi pasayishi yoki o'sishigacha pasaytiradilar va yetarli foydani ta'minlaydilar.

1.1-rasm. Birja faoliyati jarayoni.

Birja bozori sub`ektlarining munosabatlari.

Tovar birjasi bozor narxlari, bozorning holati va hokazolar haqida tijorat axboroti shakllantiriladigan joy bo`lib xizmat qiladi. Birjalar narx haqidagi axborotlarning yagona manbasi bo`lib, narx shakllanishi jarayoniga tobora katta ta`sir ko`rsatmoqda. Birja axboroti c`lon qilinadi, oldi-sotdi natijalari esa tijorat siri hisoblanadi. Ta`kidlash joizki, tovar birjasining o`zi savdo-vositachilik faoliyatini amalga oshirmasdan, faqat uning uchun sharoitlar yaratadi, xolos. Savdoni brokerlik idoralari va brokerlar (dilerlar, treyderlar) amalga oshiradi. Mamlakat qonunchiligiga ko`ra, agar bu korxonalar o`z oldiga bevosita birja savdosini tashkil qilish va tartibga solish bilan bog`liq faoliyat amalga oshirishni maqsad qilib qo`ymasa, birja korxonalarning aksiyalarini xarid qilish, qo`yilmalarni amalga oshirish huquqiga ega emas. Tovar birjalari Rossiyada hozirgi paytda jahon bozori bilan bog`liq emas, ularning vazifalaridan biri – mamlakat ichkarisida ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste`molchiga savdo aylanmasini tashkil qilish. Bu birjalar faoliyatida alohida iz qoldiradi. Shunday qilib, birjaga bozorda tashkil etuvchi rol yuklatiladi.

Bozorning tabiiy qonunlari, talab va taklif qonunlarini bartaraf qilmay, tovar birjasi mamlakatning bozor tizimiga sog'lomlashtirish, tartibga solish va rejalashtirish elementlarini kiritadi. Birja orqali tovar ishlab chiqarish sohasidan iste'mol sohasiga tez harakatlashini amalga oshiriladi, chunki birja savdosi differensial foyda olgan holdagina bo'lishi mumkin. Birjalar bizda tadbirkorlarni iqtisodiy tashkil qilish rolini ham bajaradi.

Birja tovarni o'zida jamlashi tufayli zaxiralarni vaqt va makon bo'yicha taqsimlash joyi bo'lib xizmat qiladi. Zaxiralarni makon bo'yicha taqsimlash shu tarzda ro'y beradiki, bu tovarga eng katta ehtiyoj va eng yuqori narx bo'lishi aniqlanmagan holda muddatli savdo tovarni «havoda» ushlab turadi. Vaqt bo'yicha taqsimlashning vazifasi zaxiralarni bozorga darxol, arzon narxda chiqarmasdan, ishlab chiqaruvchi yaratadigan imkoniyatlar doirasida yil davomida bir tekisda taqsimlashdan iborat.

Bozor elementlari sifatida birjalar mohiyatini tushunish uchun ularning ajratib turadigan belgilarini sanab o'tish lozim:

- bozorning tartiblilik va savdoni tiklashning muntazamligi; oldindan belgilangan ma'lum bir qoidalarga bo'ysunish; belgilangan joyga bog'liqlik; tovarlarga standartlarning belgilanishi; namunaviy shartnomalar ishlab chiqish; narxlarni kotirovkalash;

- arbitraj – mojarolarni tartibga solish; birjaning axborot faoliyati, tovarning o'zi yo'qligida bitim tuzish;

- bitimlarning o'ziga xos xarakteri: javob tariqasidagi, xaridor va sotuvchi o'rtasida ikkiyoqlama kimoshdi savdo tamoyili bo'yicha;

- sifat jihatidan taqqoslasa bo'ladigan, alohida partiyalari bir-birini almashtira oladigan, bir xil tovarlar bilan ommaviy savdo qilish, bitimlarning chayqov xarakteri, savdo qatnashchilarining maksimal tijorat natijasiga intilishi – birja savdosini harakatlantiruvchi iqtisodiy kuchdir.

Bundan tashqari, fyuchers birja savdosi qo'shimcha jihatlarga ega bo'ladi:

- maqsadi tovarning iste'mol qiymati emas, balki almashtirish qiymati hisoblangan bitimlarning soxta xarakteri,

- real tovar bozori bilan bilvosita aloqa (xedjlash orqali); uning vakili birja shartnomasi bo'lgan tovarning iste'mol qiymatini to'liq bir xillashtirish;

- bitim shartlarining katta qismini to'liq bir xillashtirish (tovar miqdori, yetkazib berish muddati);

- bitimlarning ta'minlanganligi va ular bo'yicha kontragentlarning almashtiriluvchanligi. Fyuchers birja bir vaqtning o'zida mos keluvchi tovarlar narxi bozorini ifodalaydi va birja kotirovkalarining shakllanishiga

ham, xedjlash mexanizmi orqali real tovar bilan muayyan bitimlarning amaldagi narxlariga ham, yakuniy hisobda – tovar ishlab chiqaruvchi firmalarning raqobatbardoshligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Birja mexanizmi tadbirkorlar o'rtasida eng yaxshi xo'jalik yuritish sharoitlari uchun, mahsulot ishlab chiqarish va sotishning eng yaxshi sharoitlari uchun va maksimal daromad olish uchun iqtisodiy kurashni qo'llab-quvvatlaydi. raqobat birja bozorida samarali faoliyat ko'rsatadigan mexanizmi ifodalaydi.

AQSH birja tizimining asosiy bo'g'ini Nyu-York fond birjasi hisoblanadi. Biroq ushbu birjaning yetakchi pozitsiyalari amerika fond birjasini tashkil qilish turi bo'yicha monotsentrik qilib qo'ymaydi. Unda kattaligi bo'yicha ikkinchi birja – Nyu-Yorkda joylashgan Amerika fond birjasi, mintaqaviy birjalar va so'nggi o'n yillikda – Chikago opsionlar birjasi sezilarli rol o'ynamoqda.

Nyu-York fond birjasi o'z tarixini 1792 yildan boshlab yuritadi va tashkil etish shakli bo'yicha uning a'zolari mulkida bo'lgan korporasiya hisoblanadi. Nyu-York fond birjasining ishini uning a'zolari tayinlaydigan direktorlar kengashi boshqaradi. Birja a'zolari soni 1988 yildan beri o'zgarmagan va 1469 kishini tashkil qiladi. Har yili bir necha o'nlab joy o'z egalari almashtiradi, biroq Nyu-York fond birjasi a'zolar kontingenti yuqori barqarorlik bilan tavsiflanadi, bu birjani zamonaviy Amerikaning eng nufuzli institutlari qatoriga kiritadi.

Birjada yetakchi rolni Nyu-York fond birjasining ikki toifa a'zolari: brokerlar va mutaxassislar o'ynaydi. Mutaxassislar Nyu-York fond birjasining kamchiligini tashkil etadi (1992 yil o'talarida ularning soni 412 kishiga teng bo'lgan), biroq ular uzoq vaqt birjachilarning yetakchilik qilgan guruhi bo'lib kelgan, ularning ta'siri hozirda ham katta. Mutaxassislarning kuchi shundaki, ular bevosita bitimlar tuzishni monopoliyalashtirgan - brokerlar operasialarni o'z hisobidan yuritish huquqiga ega emas va faqat mutaxassislarga mijozlarning aksiyalar oldi-sotdisi bo'yicha topshiriqlarini yetkazadi, xolos. Mutaxassislar o'rtasida raqobat yo'q va ularning har biri operasialarni qat'iy belgilangan qimmatli qog'ozlar chiqaruvchi bo'yicha yuritadi. Mutaxassis operasialarni o'z hisobidan yuritadi, u bevosita birja mijozlari bilan savdo qilish huquqiga ega emas. Uning bitimlarida kontragentlar bo'lib faqat birjachilarning o'zi qatnashishi mumkin. Mutaxassislar faoliyatining mohiyati shundaki, u amerika birja atamaShunosligidan so'zma-so'z tarjima qilganda «narxlardagi uzilishni yopgan holda bozorni qiladi».

Quyida shartli misolda keltirilgan ma'lumotlar bu faoliyatni tasvirlaydi (dollarda).

Bu misolda sotuvchi sifatida ishtirok etayotgan investorlar (birja mijozlari) va xaridorlar taklif etayotgan narxlar o'rtasidagi farq katta bo'lib, 1 dollarni tashkil etadi. Bunday sharoitlarda bitimning tuzishning ehtimoli kam. Mutaxassisning vazifasi eng yuqori narx taklif qilayotgan xaridor va eng past narx taklif qilayotgan sotuvchi sifatida ishtirok etishdan iborat. Bu holatda narx o'rtasidagi farq 0,5 dollargacha, ya'ni ikki baravar qisqaradi. Buning natijasida bitim tuzish ehtimoli ortadi.

Fond operasialari qatnashchilari taklif sotuvchi va xaridor narxi o'rtasidagi farq (doll.) kurs bo'yicha sotib olish kurs bo'yicha sotish

104,5105,51 Mijozlar

104.75 105,25 0,5 Mutaxassislar

Aytilganlar mutaxassislarga yuklatilgan asosiy funksiya asoslanadigan tamoyil – aksiyalar likvidligini ta'minlashni namoyish etadi. Bundan tashqari, mutaxassislar kon'yunkturani barqarorlashuvini ta'minlashi va narxlarning keskin sakrashining oldini olishi lozim.

Mutaxassislar juda faol savdo qiladi. Ularning soni nisbatan kam ekanligiga qaramay, so'nggi yillarda Nyu-York fond birjasi operasialarining 11 foizi aynan ularga to'g'ri keldi, 90-yillar boshida esa mutaxassislar ulushi 13 foizga teng bo'lgan.

Bevosita aksiyadorlar bilan munosabatlarga aksiyalar oldi-sotdisi bo'yicha topshiriqlarni qabul qiladigan brokerlar kirishadi (Nyu-York fond birjasida ularning soni 611 kishi). Standart topshiriqlar aksiyalar soniga 100 karrada beriladi (aksiyalar soni kichikroq operasialar kamdan-kam: ularning umumiy operasialar hajmidagi ulushi 1991 yilda 0,5-1% atrofida bo'lgan). Bitimni tuzganlik uchun broker mijozdan komission mukofot oladi: 1975 yilgacha ularning miqdori qat'iy belgilangan va bitim hajmiga bog'liq bo'lgan.

Nyu-York fond birjasining qolgan a'zolari ikkinchi darajali rol o'ynaydi. Ular operasialarni o'z hisobidan amalga oshirib, birja mexanizmidagi o'mi bo'yicha mutaxassislarga yaqin turadi, qolganlar brokerlik funksiyalari, faqat investorlar uchun emas, balki ularda yig'ilb qolgan investorlar topshiriqlarining bir qismini beradigan brokerlar uchun bajaradi.

Nyu-York fond birjasida a'zolik huquqiga ayrim shaxslar ega, biroq agar birja a'zosi firmaning egalaridan biri hisoblansa, butun firma Nyu-York fond birjasining a'zosi hisoblanadi. Nyu-York fond birjasiga a'zo

bo'lgan firmalar orasida amerika fond birjasida asosiy pozitsiyalarni egallagan o'nlab investision banklar yetakchilik qiladi.

Qimmatli qog'ozlarni Nyu-York fond birjasida kotirokaga qabul qilish uchun ular quyidagi talablarga javob berishi kerak: joylashtirilgan aksiyalar bozor qiymati 16 mln. dollardan kam bo'lmasligi; muomalada kamida 1 mln. oddiy aksiyalar bo'lishi; «to'liq lotlar» egalari, ya'ni 100 ta va undan ortiq aksiyalar egalari kamida 2 ming kishini tashkil etishi; oxirgi moliya yili uchun soliqlar to'lamasdan oldingi korporasiya daromadlari kamida 2.5 mln. dollar va bundan oldingi ikki yilning har biri uchun - kamida 2 mln. dollar bo'lishi lozim. Birjaning direktorlar kengashi ham korporasiyaning mamlakat miqyosidagi mashhurlik darajasini, kompaniyaning tarmoqdagi o'rini, umumiy holati va rivojlanish istiqbollarini baholaydi. Fond birjasida korporasiya qimmatli qog'ozlarini ro'yxatga olishning muhim sharti uning faoliyati haqida investorlarga vaqti bilan axborot taqdim etish majburiyati hisoblanadi.

Kompaniya aksiyalari kotirovkasini to'xtatish (to'xtatib turish) yoki kompaniyani kotirovka qilnadiganlar qatoridan chiqarishga ikki holatda yul qo'yiladi: birja direktorlar kengashining qarori bo'yicha va kompaniyaning o'z talabi bo'yicha. Birjaning direktorlar kengashi kompaniya yuqorida ko'rsatilgan shartlarni bajarmagan, xususan, miqdoriy ko'rsatkichlarga javob bermagan hollarda bunday qadamni qo'yishi mumkin. Bunday qaror birjada ro'yxatga olingan kompaniyaning o'zi tomonidan ham qabul qilinishi mumkin. Buning uchun ushbu masala bo'yicha aksiyadorlar o'rtasida ovoz berish o'tkazish va ovozlarning 2/3 qismi buning uchun berilishi, bunga qarshi aksiyadorlarning 10 foizdan ortiq bo'lmagan qismi ovoz berishi va bunga kompaniya direktorlarining ko'pchiligi rozilik berishi zarur.

Oxirgi 10 yil davomida Nyu-York fond birjasida taqdim etilgan korporasiyalar soni qariyb o'zgarmadi. Hozirgi paytda bu raqam 1500 ni tashkil etadi. Ushbu korporasiyalar guruhi – amerika biznesining eng sara vakillaridir. AQSHda muomalada o'lgan kapitalning eng katta ulushi shu aksiyadorlik jamiyatlarining aktivlariga to'g'ri keladi, 1993 yil boshida bu ko'rsatkich 81 foizni tashkil qilgan.

Nyu-York fond birjasi doimo uning faoliyatiga davlat tomonidan biron-bir aralashuvga qattiq qarshilik ko'rsatib kelgan, birja faoliyatini tartibga solishning birja a'zolari tomonidan amalga oshirilishi yetarli ekanligini himoya qilgan va «yopiq klub» maqomini saqalb qolishga harakat qilgan.

Biroq tarixan qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solishning ikki yo'nalishi – davlat tomonidan va birjachilarning o'zi tomonidan tartibga solish vujudga kelgan. 1929-1933 yillardagi inqirozgacha davlat amalda birjalar faoliyatiga umuman aralashmagan. Inqiroz va uning ortida kelgan depressiya fond bozori faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish tadbirlari ishlab chiqishni tezlatdi. Hozirgi paytgacha 1933 yilda qabul qilingan qimmatli qog'ozlar haqidaiga qonun va 1934 yilda qabul qilingan fond birjalari haqidagi qonun qimmatli qog'ozlar bilan operasialarni davlat tomonidan tartibga solish asoslanadigan asosiy hujjatlar hisoblanadi.

Birjalar faoliyatiga davlatning aralashuvi asos qilingan bosh g'oya aksiyalar va obligasiyalar oldi-sotdisi jarayoniga maksimal aralashmaslikka erishish bo'ldi. Bu g'oya inqirozdan keyin qabul qilingan qonun hujjatlari asoslanadigan «axborot taqdim etish» tamoyilida o'z aksini topdi. Ularning mualliflari shundan kelib chiqdilarki, agar korporasiyalar aksiyadorlarga firma faoliyati haqida to'liq va ishonchli axborot taqdim etadigan bo'lsa, bu avtomatik ravishda qimmatli qog'ozlar bozorining barcha nuqsonlari yo'qolishiga olib keladi, chunki aksiyalar va obligasiyalar haqiqiy qimmatini oson aniqlash mumkin bo'ladi va ular bilan turli maxinatsiyalar yaqqol ko'rinib qoladi.

AQShning ahamiyati bo'yicha ikkinchi o'rinda turadigan birjasi - Amerika fond birjasi – rasman mustaqil, haqiqatda esa Nyu-York fond birjasi bilan uzviy bog'liq. Amerika fond birjasi 19-asrning 50-yillaridan boshlab qimmatli qog'ozlar norasmiy bozori sifatida mavjud bo'lgan, uning tashkiliy shakllanishi 1908-1921 yillarda ro'y bergan.

Ushbu birjada qabul qilingan birja savdosi qoidalari asosan Nyu-York fond birjasida amal qiladigan qoidalar bilan bir xil. 1975 yilgacha ikkala Nyu-York birjalarida bir xil komission mukofotlar qo'llanilgan. Bu holat bitta moliyaviy markazda joylashgan ikkita yirik birjaning raqobat qilish uchun potensial imkoniyatlarini pasaytirgan. Nyu-York fond birjasi va Amerika fond birjasi o'rtasida kuchli raqobat yo'qligining asosiy sababi shundaki, Amerika fond birjasi a'zolarining ko'pchiligini Nyu-York fond birjasida yetakchi o'ringa ega bo'lgan firmalar tashkil etgan.

Amerika fond birjasida qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga olishda qo'yiladigan talablar Nyu-York fond birjasi standartlariga nisbatan yumshoqroq. Amalda Amerika fond birjasi Nyu-York fond birjasining o'ziga xos sinov maydoni vazifasini bajaradi. Istiqbolli va o'sib borayotgan korporasiyalarning qimmatli qog'ozlari dastlab Amerika fond birjasida kotirovka qilinadi va agar so'ngra uzoq vaqt davomida bu

korporasiyalar ulardan kutilgan umidlarni oqlasa, ularning qimmatli qog'ozlari Nyu-York fond birjasiga o'tkaziladi. General Motors, Radio Corporations of America kabi korporasiyalarning qimmatli qog'ozlari aynan shu yo'lni bosib o'tgan. Amerika fond birjasi xorijiy qimmatli qog'ozlar savdosida ham sezilarli o'rin egallagan.

AQSh birjadan tashqari bozori ham qimmatli qog'ozlar bozorida sezilarli o'ringa ega. Hozirgi paytda birjadan tashqari aylanmaning asosi milliy fond dilerlari tomonidan tashkil qilingan va 1971 yilda ishga tushirilgan NASDAQ kommunikasiya tizimi hisoblanadi. Hozirgi paytda ushbu tizim doirasida aksiyalari kotirovka qilinadigan amerikalik va xorijiy korporasiyalar soni barcha amerika birjalarda kotirovka qilinadigan korporasiyalarning birgalikdagi sonidan ham katta. Birjadan tashqari bozorning o'z kanallari bo'yicha milliardlab aksiyalarni o'tkazish qobiliyati shuni ko'rsatadiki, tashkilotchilik nuqtai nazaridan u juda yuqori rivojlangan. Buning ustiga, NASDAQ tizimining texnik imkoniyatlari unga hozirgi paytda birjalarda kotirovka qilinayotgan aksiyalarni ham kiritishga imkon beradi. NASDAQ tizimida kotirovka qilinayotgan qimmatli qog'ozlar bo'yicha dilerlar bo'lib 360 dan ortiq firma qatnashmoqda.

NASDAQ tizimiga kirish uchun kompaniyalar o'z qimmatli qog'ozlarini 1933 yildagi Qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonun yoki 1940 yildagi Investitsion kompaniyalar to'g'risidagi qonunga muvofiq ro'yxatdan o'tkazishlari lozim; ular obuna bo'yicha joylashtirilgan kamida 100 mingta aksiyaga ega bo'lishi va 300dan ortiq aksiyadorni birlashtirishi zarur. Bundan tashqari, har bir aksiya narxi, foyda va aktivlar hajmi, bu aksiyalar bozorini belgilab beradigan va ular bilan bitimlarni nazorat qiladigan shaxslarning mavjudligiga taalluqli qo'shimcha shartlar ham ko'zda tutilgan. Hozirgi paytda NASDAQ tizimida brokerlar ham, dilerlar ham ishlamoqda.

Xulosalar

Tovar birjasi bozor iqtisodiyotining tashkiliy rasmiylashtirilgan, klassik instituti, rasmiy narx kotirovkasi va standartlar bo'yicha bitimlar tuzish vaqti va doimiy joyiga ega bo'lgan, muntazam faoliyat ko'rsatadigan tovarlar ulgurji bozoridir.

Alohida tovar birjasi doimiy ish vaqti va joyiga ega bo'lgan, ma'lum bir tovar yoki tovarlar majmui bilan savdo qiladigan bozorni ifodalaydi.

Jahon amaliyotida tovar birjalari faoliyati asosan xomashyo va qishloq xo'jalik mahsulotlari oldi-sotdisi bilan cheklanadi. Qodaga ko'ra, birja tovarlari bu - xomashyo, mahsulot ishlab chiqarishning texnologik jarayoni boshlanishiga mansub. shu sababli ular ko'p jihatdan chiqariladigan boshqa tovarlar narxini belgilab beradi. Klassik birja tovari – sifati va hajmi bo'yicha bir xillashtirilgan, qat'iy belgilangan, oson muayyanlashtirilgan, barqaror xususiyatlarga ega bo'lgan ommaviy mahsulot. U urfdan chiqib qolmasligi yoki ma'nafigu eskirmasligi lozim. Bu shuni anglatadiki, birja tovari birjaga yetkazib berilmasligi mumkin. Xaridorga farqi yo'q bo'lishi lozim: sotuvchi kim, tovar qaysi partiyadan olingan. Eng mashhur birja tovarlari: neft va neft mahsulotlari, rangli va qimmatbaho metall, o'rmon, paxta, kauchuk, kofe, shakar, don. Bir xil tovar bir mamlakatda birja tovari bo'lishi, boshqasida bo'lmasligi mumkin.

Shuni e'tiborga olish kerakki, birja yuridik shaxs sifatida oldi-sotdi bitimining tomonlaridan biri sifatida ishtirok etmasdan, faqat bitimning amalga oshirilishi va birja savdosi qoidalariga rioya qilinishini ta'minlaydi.

Birja narx kotirovkasini amalga oshiradi, birja tovarlariga standartlarni belgilaydi, namunaviy shartnomalar ishlab chiqadi, savdo jarayonlarini qayd qiladi, arbitrajni amalga oshiradi, hisob-kitob qiladi, axborot xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanadi, o'z mijozlariga turli xizmatlar ko'rsatadi. Ko'pchilik mamlakatlarda birjalarni lisenziyalash (faoliyatni amalga oshirish uchun ruxsat berish), birja savdosini nazorat qilish va birja operasialarini sug'urtalash, konsalting faoliyati (maslahat berish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish) va statistika faoliyatini amalga oshiruvchi davlat strukturalari mavjud.

Tayanch so'zlar

Birja, oldi-sotdi, narx kotirovkasi, arbitraj, axborot xizmati ko'rsatish, xedjlash, bitimlar, bir xillashtirish, brokerlar, dilerlar, NASDAK.

Nazorat savollari

1. Tovar birjasi tushunchasi va mohiyati nimada?
2. Qanday bitimlar mavjud?
3. Birja tarixi haqida gapirib bering.
4. Birjani bozor elementi sifatida tavsiflang.
5. Birjalarni ajratib turuvchi belgilarni sanab bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari/I.A.Karimov.– T:O'zbekiston,2009.–56b.

3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ, 2007 г.5-39ст.

5. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7. Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8. Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже.–М.: Диаграмма, 2005.–349с. 2 экз.

2-BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BIRJALAR FAOLIYATI

2.1. O'zbekiston Respublika tovar-xom-ashyo birjasi – global savdo tizimi

2.2. O'zbekiston tovar-xom-ashyo birjalari: rivojlanishning yangi bosqichi

2.3. O'zbekiston Respublika tovar-xom-ashyo birjasida birja savdosi qoidalari

2.4. O'zbekiston Respublika tovar-xom-ashyo birjasining faoliyat yakunlari

2.1. O'zbekiston Respublika tovar-xom-ashyo birjasi – global savdo tizimi

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan boshqaruvning bozor tizimiga o'tish jarayonida tadrijiy yondashuvni, **"Yangi uy qurmasdan turib, eskisini buzmag"** degan hayotiy tamoyilga tayangan holda, islohotlarni izchil va bosqichma-bosqich amalga oshirish yo'lini tanladik.

Eng muhimi, parokandalik va boshboshdoqlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun o'tish davrida aynan **davlat bosh islohotchi sifatida mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarurligini biz o'zimizga aniq belgilab oldik.**

Mamlakatimizning uzoq va davomli manfaatlari taqozo etgan holatlarda va keskin vaziyatlardan chiqish, ular tug'diradigan muammolarni hal etish zarur bo'lganda iqtisodiyotda davlat tomonidan boshqaruv usullari qo'llandi va bunday yondashuv oxir-oqibatda o'zini to'la oqladi.⁴

O'zbekiston Respublika tovar xomashyo birjasi jahon bozorida Osiyoning markazida joylashgan.

O'zbekiston Respublika tovar-xomashyo birjasi milliy va xorijiy kompaniyalarning mamlakatimizda ishlab chiqariladigan yuqori likvidli tovar aktivlariga, xususan, rangli va qora metall, neft mahsulotlari, paxta tolasi va paxtani qayta ishlashdan olinadigan boshqa mahsulotlar, mineral o'g'itlar, shakar, bug'doy uni, bug'doy va boshqalarga ega bo'lishda bir xil huquqni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. O'zRTXB O'zbekiston

⁴ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralar / I.A. Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 7-b

Respublikasining markazida, Toshkent shahrida joylashgan. Uning tarkibiga mamlakatning barcha viloyat markazlarida joylashgan 12 ta filial kiradi. Hozirgi paytda birja aʼzolarining soni 1200 dan ortiq.

Birja OʻzRTXB birja savdosi Umumiy elektron tizimiga ulangan, masofada joylashgan savdo maydonchalarini tashkil qilish yoʻli bilan savdo infratuzilmasini kengaytirish va boyitish boʻyicha ishlarni ketma-ketlikda olib bormoqda, bu uzoq masofada joylashgan ishlayotgan brokerlarga savdoga qoʻyilayotgan mahsulotlar haqida tezkor listing axborot olishdan tashqari savdolarida ishtirok etish imkoniyatini ham beradi. Shuni taʼkidlash joizki, brokerlar jahonning istalgan nuqtasida masofada joylashgan savdo maydonchalaridan turib onlayn rejimida birja savdolarida qatnashishi mumkin.

Masofada joylashgan savdo maydonchalarini yaratish jarayoni, jumladan, respublika hududidan tashqarida yuqori dinamika bilan tavsiflanadi. Hozirgi paytga kelib respublikaning deyarli barcha tuman markazlarida 72 ta masofada joylashgan savdo maydonchalari ochilgan. Bundan tashqari, yevropa, Osiyo va MDH mamlakatlarining ayrimlarida ham masofada joylashgan savdo maydonchalari faol ochilmoqda.

Oʻzbekiston Respublika tovar xomashyo birjasida birja savdosi shanba va yakshanba kunlaridan tashqari har kuni Toshkent vaqti bilan soat 9⁰⁰ dan to 17⁰⁰ gacha boʻlib oʻtadi. Ichki va eksport-import shartnomalar boʻyicha oldi/sotdi bitimlari birjada akkreditatsiyalangan brokerlar orqali amalga oshiriladi.

Birja bitimlari Oʻzbekiston Respublika tovar xomashyo birjasida “toʻlovga qarshi yetqazib berish” formulasi asosida amalga oshiriladi, shu bilan birga savdo SPOT va forvard shartnomasi shaklida olib boriladi. Birjada amal qiluvchi xisob-kitob kliring palatasi instituti shartnoma savdo qatnashchilariga bitim qatnashchilarining olgan shartnoma majburiyatlarini soʻzsiz ijro etilishini kafolatlashga imkon beradi.

Oʻzbekiston Respublikasi tovar xomashyo birjalarida bitimlarning “toʻlovga qarshi yetqazib berish” rejimida amalga oshirilishini hisobga olib, xisob kitob kliring palatasi bu akkreditiv toʻlov shaklidan foydalanadi. Birja bitimlarini xisob-kitobi toʻgʻridan-toʻgʻri emas balki ularni oʻrtasidagi tarafdorlar (orqali amalga oshiriladi) boʻlmasa xisob-kitob kliringi palatasini xisob-kitob markazi orqali amalga oshiriladi, qachonki sifat kafolatini olgandan keyingina, haqiqiy tovarni mavjudligi va uni tushurishga tayyorligi aniqlangan keyingina amalga oshiriladi.

Undan tashqari, birjalar qonuniga koʻra shartnoma qatnashchilarini ajratgan avans toʻloviga nisbatan 2%ni tashkil qilingan bitim summasi

maxsus raschyot kliring palatasida ochilgan xisob raqamiga o'tkazilishi kutiladi. Bu mablag' xisob-kitob qilingan xisob raqamidan aktsizsiz o'chirish mumkin tomonlarini biridan va boshqa tomoni xisob-kitob xisob raqamiga o'tkazish mumkin, buni jarima sanktsiyasini bajarish sifatida, agar tomonlardan biri olingan shartnoma majburiyatlarini buzgudek bo'lsa bu mablag' birinchi xisob-kitob raqamidan ikkinchisini xisob-kitob raqamiga aktsizsiz o'girilishi mumkin.

"O'zbekiston Respublika tovar xomashyo birjasi" ochiq aksiyadorlik jamiyatining ustav kapitali 2.5 milliard so'm miqdorida tashkil qilingan va 25 mln. oddiy aksiyaga joylashtirilganlar. Bir aksiyani nominal qiymati 100 so'mni tashkil qilgan. Ustav kapitalini 72,3%i yuridik shaxslarga to'g'ri keladi, qolgan 27,7 % esa jismoniy shaxslarga to'g'ri keladi.

2.2. O'zbekiston Respublika tovar-xom-ashyo birjalari: rivojlanishning yangi bosqichi

2004 yilning 5 fevralida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 57-sonli "Yuqori likvidli mahsulot turlarini sotishning bozor mexanizmlarini joriy qilish haqida"gi Qarori qabul qilindi. Shu bilan tovar bozorlarini liberalizatsiya qilishga asosiy qadam tashlandi, ularning qaysi hududda joylashganligi, kattaligi, qaysi tarmoqqa va idoraga mansubligidan qat'iy nazar xo'jalik yurituvchi yoki faoliyat yurituvchi xo'jalik sub'ektlarini qo'lidagi resurslarga kira olishni bir xil sharoitligi ta'minlandi.

Qabul qilingan qarorning siyosiy va iqtisodiy mohiyati quyidagicha:

Birinchidan, yuqori likvidli maxsulotlarni maxalliy yetishtirib chiqaruvchi korxonalarga xalaqit beruvchi to'siqlarni olib tashlash lozim, chunki ular resurslarni to'g'ridan-to'g'ri olish imkoniyatiga egadirlar. Zamonaviy boshqaruvchi bozorga (ya'ni iste'molchilarga) yo'naltirilgan bo'ladi, chunki mahsulot ishlab chiqaruvchi korxona maxsulot ishlab chiqaruvchi kengaytirishi imkonini olishga muyassar bo'ladi (va shunga muvofiq foyda olishi) qaysisi oldindan xar xil ko'rinishidagi limit va fondlardan o'zini tutib turadi.

Ikkinchidan, korxona va bozor o'rtasida turli vositachilar ko'rinishidagi bozorning rivojlanishini to'xtatib turadigan sun'iy to'siqlar bartaraf etiladi.

Uchinchidan, tadbirkorlarning taqsimotchi amaldorlarga bog'lanib qolganligi yo'k qilinadi. Korxona egasi endi faqat bozorga, iste'molchilarga bog'liq bo'ladi.

To'rtinchidan, bahoni oshishi xisobiga mahsulotni sotishdan keladigan daromad va foyda ishlab chiqaruvchi oladi, o'rtada turgan vositachi emas. Qo'shimcha olingan daromadni katta qismini ishlab chiqaruvchi korxonani texnik jihatdan qayta jihozlashga yo'naltiradi, yangi texnologiyani joriy qilish, yangi liniyalarni va ko'plab soliqlarni to'lashga yo'naltiradi.

Beshinchidan, oldindan qolib yoki saqlanib kelingan to'lanmagan qarzlarni yoki to'lovlarni bartaraf qilish birja va kimoshdi savdosi orqali faqat 100 % oldindan to'langan bo'lsagina, mahsulotni chiqarish mumkin bo'ladi, bo'lmasa yo'q. Insofsiz xaridorlardan ishlab chiqaruvchi qafolatlanadi, qaysiki undan qoida bo'yicha yuqorilikvidli resurslarni shoshilmasdan sotib oladi, to'lab boradi, o'zini ichki moliyaviy muammolarini ishlab chiqaruvchi xisobidan hal qiladi, qaysiki talabni topolmagan mahsulotni ishlab chiqarishdan olib tashlanadi.

Oltinchidan, texnik qayta qurish ishlab chiqaruvchilarga mahsulotni sifati va assortimentini kengaytirishga, ish joyini ko'payishiga, shu bilan bir qatorda malakali xodimlarni bo'lishiga imkon yaratib beradi.

Va nihoyat, bozor mexanizmini tadbqiq etish ishlab chiqaruvchilarni qo'shishga daromadidan byudjetga qo'shimcha tushumga olib keladi. Bu degani, ya'ni davlat proektini sotsial-moxiyatini qo'shimcha moliyalashtirishga imkoniyat yaratilishi, kam ta'minlangan axoli qatlamini qo'llab quvvatlashni vujudga kelishiga imkon yaratib beradi yoki berishi demakdir.

Birja va kimoshdi savdosi mexanizmi

Birja va kimoshdi savdosining aniq mexanizmi aloxida olingan mahsulotlarni sotish tartibi orqali aniqlanadi.

Birinchidan, sotiladigan mahsulot, qonun bo'yicha korxonalarning shaxsiy ehtiyoji uchun ishlatiladi va uni qayta sotish mumkin emas.

Ikkinchidan, birjadagi savdo jarayoni elektron savdo tizimi orqali amalga oshiriladi. Shu sababli savdo butun respublika hududida aniq bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi va hamma tadbirkorlar resurslarni bir xilda olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Undan tashqari, oshkora va tiniq elektron birja savdosi bozorda manipulyatsiyadan kafolatlangan holda xizmat qiladi.

Uchinchidan, iste'molchi-korxonalar resurslarni sotib olish uchun extimol mahsulotni yoki brokerlik joyini sotib olishi yoki mutaxassis brokerlar xizmatidan foydalanishlari mumkinligi. Broker – tadbirkorlik agentini buyrug'iga binoan resurslarni sotib olishni amalga oshiradi.

Undan tashqari, tadbirkorni o'zi ham broker bo'lishi mumkin va birja savdosida mustaqil ravishda maxsulotni sotib olishi mumkin.

To'rtinchidan, resursni sotib oluvchi bo'lgan, oluvchi korxona birjaga broker orqali banka to'lovga qodirligi to'g'risidagi ma'lumotnomani va davlat registratsiyasidan o'tganligi to'g'risi guvohnomani taqdim etishini shartligi.

Shundan keyin esa broker sotib oluvchini topshirig'iga binoan unga resursni sotib oladi, so'ngra esa sotib oluvchi bitim bayonnomasini oladi.

Shu bayonnomaga bilan u sotuvchi tomonga jo'nab ketadi (ishlab chiqaruvchi zavodga yoki uni regiondagi vakillariga) va ular bilan bitim bayonnomasida ko'rsatilgan xajmi va baxosi bo'yicha shartnoma tuzadi.

Agarda sotuvchi yoki xaridor o'rtasida tuzilgan shartnomadan bosh tortsa, u xolda 5 foizli jarima to'laydi, ya'ni jarima to'lash sotuvchini shartnoma tuzish majburiyatidan ozod qilmaydi. Shunday qilib, agar korxona birja savdosida g'olib chiqsa, u holda resurslarni olishi kafolatlanadi. Sotuvchi va oluvchi tomonidan mos holda ishlab chiqilgan majburiyatini chin dildan tartibga solingan holda boshqarilishi, ularni chindildanmasligi, munosabatixar tomonlama ko'rsatilgan tartibda sanksiya aniq reglament qilinadi.

Mahsulotni ulgurji sotish baxosi yo'q joyga ishlab chiqaruvchilar maxsulotini baxosini deklaratsiya qilgan holda chiqarishi. Oxirgi yoki xal qiluvchi baho asosan talab va taklif o'rtasidagi bozor qonunlariga asoslangan holda shakillanadi. Ayrim xollarda katta ahamiyatga ega bo'lgan pozisiyalar ko'rilgan, aslo baho hech qachon boshlang'ich bahodan 10% dan oshib ketishi kerak emas. Agar bu ko'rsatkich oshib ketadigan bo'lsa, u holda xalqaro birja amaliyotiga mos xolda savdo jarayoni to'xtatiladi. Shunday qilib, bozorga qo'yilgan to'siq baxoning o'sish yo'lini ushlab qololmaydi.

Mahsulotga real narxlarning shakllanishi

Hozirgi paytda umumiy elektron tizimda avtomobil benzini, dizel yoqilg'isi, qora metall prokati, mis, rux, ikkilamchi alyuminiy, paxta tolasi, shrot va shulxa, boshqa muhim resurslar bo'yicha birja va kimoshdi savdolari o'tkazilmoqda.

Qora metall savdosi bo'yicha kimoshdi savdolarini o'tkazish misoli qiziqarli. Birinchi savdoda ikkilamchi alyuminiy narxi boshlang'ich narxga nisbatan 60% o'sdi, chunki mahsulotning o'ta taqchilligini his qilgan iste'molchilar uning uchun sun'iy belgilangan boshlang'ich narxdan

ancha yuqori narxda haq to'lashga tayyor edilar. Birinchi savdolar natijasida ishlab chiqaruvchilar qo'shimcha foyda oldilar. Keyingi savdolarda bundan talab qisqardi, mahsulot narxi pasaydi va barqarorlashdi.

Benzin va dizel yoqilg'isi sotish bo'yicha birja elektron sessiyalarida ham, garchi narxning bu qadar yuqori ko'tarilishi o'ringa ega bo'lmagan bo'lsada, shunday holat kuzatildi. Biroq bu yerda ham birinchi savdoda narxning o'sishi, keyingi savdolarda esa pasayishi va barqarorlashuvi qayd etildi.

Doimiy ravishda birja savdosiga qo'yiladigan maxsulotlarni optimal bozor baxosi shartli ravishda shakllanishdan boshlab aniqlanadi. Misol uchun xar kuni bo'ladigan savdoda qora metal prokatini baxosini shakllanishida xizmat qilishi mumkin. Masalan, po'lat armaturasi o'tacha narxi o'tgan yili, bu mahsulot savdoga vaqti-vaqti bilan qo'yilgan pallada tonnasiga 376,4 ming so'm darajada shakllandi, uning o'rtacha narxi esa 400-440 ming so'm atrofida bo'ldi.

Bundan tashqari qishloq xo'jaligi maxsulotlarini yetkazib beruvchilar uchun birja savdosiga mineral o'g'it ham qo'yilgan: masalan, karbamid, amiakli selitra, ammosfos va superfalfat, shu bilan bir qatorda yuqorida ko'rsatib o'tilgan yuqori likvidli tovarlar guruhlar bilan bir qatorda yaqin kunlar ichida birja va kimoshdi savdoga kabel simlari mahsulotlari, paxta linti, oziq-ovqat maxsulotlaridan o'simlik yog'i, shakar va guruch kurpalarini birja savdosiga qo'yilishi mo'ljallangan. Joriy bahoni dinamikasini taxlili birja savdosidagi bahoni bozorni shakllantiradi.

Shunday qilib, birja savdosi savdogarlikka yordam beradi va baxoni o'sishiga olib keladi degan gumon o'zini oqlamadi.

Birja savdosida bir butun elektron tizimni joriy qilish sababli, yildan yilga aylanmaning o'sishi mustahkamligi kuzatilmoqda. Shu jumladan 2007 yilda birja savdosini oboroti 2006 yilga nisbatan 12% o'sganligi aniqlangan. Joriy yilda o'tgan yilga nisbatan yuqorilikvidli maxsulot turlari 60 mlrd. so'mdan ortiqroq sotilgan, 2008 yilni birinchi choragida Respublika ichkarisidagi shartnoma xajmiga nisbatan uch barobarga oshgan.

Birja tahlilchilari shuni isbotlamoqchi bo'lish vaqti, ya'ni yangi xokimiyat qarorlari nafaqat savdoni oborotini zudlik bilan oshirish va shu bilan korxonani moddiy texnika resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirish demakdir.

2.3. O'zbekiston Respublika tovar-xomashyo birjasida birja savdosi qoidalari

1. Umumiy qoidalar.

2. Ushbu qoidalarda qoll'anadigan atamalar quyidagi ma'noga ega:

▪ **birja savdosi** – tovarlarni tovar-xomashyo birjasi orqali sotishni ta'minlaydigan o'zaro bog'liq chora-tadbirlar tizimi

▪ **birja tovari** – belgilangan tur va sifatdagi har qanday tovar, jumladan, belgilangan tartibda birja savdosiga qo'yilgan tovarga standart shartnoma

▪ **birja savdolari** – birja tomonidan mazkur qoidalarga muvofiq tashkil qilinadigan birja tovari bilan savdo

▪ **birja bitimi** – birja savdosiga nisbatan birjada ro'yxatga olingan oldi-sotdi shartnomasi

▪ **birja a'zosi** – birjada belgilangan tartibda birjadan brokerlik o'rni sotib olgan yuridik yoki jismoniy shaxs

▪ **birja bitimi qatnashchilari** – birja a'zolari

▪ **broker** – bitimlarni mijozning nomidan va uning hisobiga, o'z nomidan va mijozning hisobiga, mijozning nomidan va o'z hisobiga amalga oshiradigan birja a'zosi

▪ **diler** – bitimlarni o'z nomidan va o'z hisobiga amalga oshiradigan birja a'zosi

▪ **mijoz** – birja bitimi qatnashchisi uning topshirig'i bo'yicha va uning hisobidan birja tovari bilan bitimlarni amalga oshiradigan yuridik yoki jismoniy shaxs

▪ **elektron savdo tizimi (EST)** – birjaning onlayn rejimida umumrespublika birja savdolari o'tkazishni ta'minlaydigan dasturiy-texnik majmui

▪ **hisob-kitob-kliring palatasi** – birjaning birja savdosi qatnashchilari o'tasida kliring, hisob-kitob va o'zaro hisob-kitoblar amalga oshirilishini ta'minlaydigan tarkibiy bo'linmasi

▪ **vakolatli birja ombori** – belgilangan tartibda birja tovarlarini saqlash bo'yicha faoliyatni amalga oshiradigan va birjada ombor sifatida akkreditatsiyadan o'tgan yuridik shaxs

2. Birja savdosi birjada turli sotuvlar o'tkazish va ularning natijalari bo'yicha birja bitimlari tuzish vositasida amalga oshiriladi.

2. Birja savdolarini o'tkazish joyi va vaqti

1. Birja savdolari birjaning lokal savdo maydonchalari va filiallari ulangan birja umumiy elektron savdo tizimida savdo sessiyalari jadvali bo'yicha o'tkaziladi.

2. Savdo sessiyalari jadvali birja makleriati tomonidan ishlab chiqiladi va birja boshqarmasi tomonidan tasdiqlanadi. Birja savdosi qatnashchilari savdo sessiyalari jadvali haqida u kiritiladigan sanadan kamida bir kun oldin xabardor qilinadi.

3. Savdo o'tkaziladigan vaqt va joyni o'zgartirish birja boshqarmasining qarori asosida o'tkaziladi, bu haqda savdo qatnashchilariga uch kalendar kuni ichida xabar yetkaziladi. Bir martalik holatlarda, zarurat tug'ilganda xabar berish muddati qisqartirilishi mumkin.

4. Birja boshqarmasi Raisi tasdiqlagan «O'zRTXB OAJ ob'ekt-propusk rejimi haqidagi qoidalar»ga muvofiq birja o'z hududiga kirish uchun propusk rejimini ta'minlaydi.

5. Birja xizmatchilariga birja bitimlarida qatnashish, o'z brokerlik idoralari tashkil qilish, shuningdek, xizmat axborotlaridan shaxsiy manfaatlarini yo'lida foydalanish taqiqlanadi.

3. Birja savdosi qatnashchilari va ularga qo'yiladigan talablar.

1. Mazkur qoidalar doirasida birja savdolari qatnashchilari quyidagilar hisoblanadi:

- birja bitimi qatnashchilari – brokerlar va dilerlar
- mijozlar (sotuvchilar va xaridorlar)
- birjaning hisob-kitob-kliring palatasi (bundan keyin birja HKP).

2. Birja savdosi qatnashchilari O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga, mazkur qoidalar va birja savdosini tartibga soladigan birjaning boshqa ichki hujjatlariga rioya qilish lozim.

3. Birja bitimi qatnashchilari birjada belgilangan professional tayyorgarlik va malaka darajasiga javob berishi, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi tomonidan beriladigan birja savdosi professional qatnashchisi attestatiga ega bo'lishi lozim.

4. Birja savdosi qatnashchilari va ularga qo'yiladigan talablar.

1. Birja savdosi qatnashchilari belgilangan tartibda birjadan brokerlik o'rinlari sotib olgan birja a'zolari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi tomonidan beriladigan birja savdosi professional qatnashchisi attestatiga ega bo'lmagan birja a'zolari birja savdolariga qo'yilmagan holda brokerlik o'miga ega bo'lishi huquqiga ega.

2. Davlat hukumati va boshqaruv organlari, ularning mansabdor shaxslari, shuningdek, birja xodimlari birja a'zolari bo'lishi mumkin.

3. Qoidaga ko'ra, pullik asosda taqdim etiladigan brokerlik o'rni qonunchilikka muvofiq birja faoliyati va birja bitimlarida ishtirok etish huquqini beradi.

Brokerlik o'rni:

- oldi-sotdi ob'ekti bo'la olmaydi;
- boshqa shaxsga ijaraga berilmaydi.

Birja a'zosi bo'lgan auktsionchilar brokerlik o'rinlarini birja savdosi professional qatnashchisi attestatiga ega bo'lgan bitta yuridik yoki jismoniy shaxsga ijaraga berishi (belgilangan muddatga bo'shatib berishi) mumkin. Shartnoma birjada ro'yxatga olinishi shart. Brokerlik o'rni subijaraga berishga yo'l qo'yilmaydi.

Brokerlik o'rining egasi faqat bitta shaxs bo'lishi mumkin. bitta shaxs 1 tadan ortiq brokerlik o'rining egasi bo'la olmaydi.

Birja brokerlik o'rinlarini O'zbekiston Respublikasi rezidenti hisoblangan va rezidenti bo'lmagan yuridik va jismoniy shaxslarga sotadi. Brokerlik o'rining bahosi birja boshqarmasi tomonidan belgilanadi.

Brokerlik o'rinlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qaroriga muvofiq, Davlat mulk qo'mitasi bilan kelishilgan holda, birja tomonidan yoki uning ishtirokida o'tkaziladigan ko'riklar va boshqa tadbirlar g'oliblari va qatnashchilariga rag'batlantiruvchi mukofotlar tarzida bepul taqdim etilishi mumkin.

Birja auktsionchisiga brokerlik o'mi uni qayta sotish huquqisiz berilishi mumkin.

Birjada brokerlik o'rini xarid qilish bitta brokerlik idorasi ochish huquqini beradi.

Brokerlik idorasi o'z brokerlik o'mi orqali birja HKPdagi hisobraqami va mablag'lariga ega bo'lgan cheklanmagan sonli mijozlarga savdoda ishtirok etish imkoniyatini ta'minlashi mumkin. Broker yodamchilarga (trejderlar) ega bo'lishi mumkin.

Savdo jarayoniga elektron birja savdolari markazi, makleriat, hisob-kitob-kliring palatasi va birja axborot-tahliliy bo'limi mutaxassislari xizmat ko'rsatadi.

5. Tovarlarini birja savdosiga qo'yish tartibi.

1. Birja savdolarida faqat ular haqida axborot birja byulletenida chop etilgan tovarlarni sotish amalga oshiriladi.

2. Birja byulleteniga ulanish uni birja axborot stendida va birja savdolari umumiy elektron tizimida joylashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.
3. Birja byulleteniga kiritilmagan tovarlarni birja savdosida sotishga yo'l qo'yilmaydi.
4. Birja byulleteniga standart bir xil xususiyatlarga ega bo'lgan, ulgurji partiyada sotiladigan va oldindan ko'rib chiqishni talab qilmaydigan birja tovarlari kiritiladi.
5. Tovarlarini birja byulleteniga (listing) kiritgan holda birja savdosiga qo'yish jarayonini birjaning listing komissiyasi belgilangan tartibda amalga oshiradi.
6. Komissiya faoliyati birjaning listing komissiyasi haqidagi qoidalar bilan tartibga solinadi.
7. Tovarlar ekspertiza amalga oshirilgan va komissiya ularni savdoga qo'yish va birja byulleteniga kiritish haqida qaror qabul qilgandan so'ng listingdan o'tgan deb tan olinadi.
8. Monopoliyachi korxonalar birja savdolarida o'z ishlab chiqargan mahsulotlarini maxsus belgilangan tartibda amalga oshiradi.
9. Tovarni sotuvga qo'yish haqidagi buyurtmalar belgilangan shaklda qabul qilinadi.
10. Buyurtma shakli birja boshqarmasi tomonidan tasdiqlanadi. Birja brokerlarni buyurtma shaklidagi va uni to'ldirish tartibi haqidagi barcha o'zgarishlar to'g'risida bu o'zgarishlar kiritilgan kundayn boshlab 10 kun muddat ichida elektron pochta orqali xabardor qiladi.
- 6. Birja savdolarini o'tkazish, birja bitimlarini amalga oshirish va ularni ro'yxatga olish tartibi.**
 1. Birjada savdolar bir vaqtning o'zida O'zbekiston Respublikasi butun hududida onlayn rejimida elektron savdo shaklida o'tkaziladi.
 2. Sotuv uchun buyurtmalar brokerlar tomonidan elektron tizimga savdo sessiyasi boshlanishidan avval kiritilishi lozim.
 3. Tovarni sotishga buyurtmalar birja boshqarmasi belgilaydigan ochiq pozitsiya muddati tugashi bilan brokerning roziligisiz avtomatik ravishda birja savdolari elektron tizimidan chiqarib tashlanadi.
 4. Xarid uchun buyurtmalar savdo boshlanishidan oldin ham, birja savdosi bo'lib o'tayotgan vaqt istalgan paytda ham kiritilishi mumkin.
 5. Brokerlar tovarlar oldi-sotdisi bitimini ularga javob tariqasidagi buyurtmalar berish yo'li bilan amalga oshiradi.

6. Bitimning amalga oshirilishidan oldin sotuvchi va xaridoming narxi to'liq kelmagunga qadar ularni qadamma-qadam yaqinlashtirish ro'y beradi.

7. Savdolar qadami birja tomonidan savdoda muomalaga qabul qilingan har bir birja shartnoma turi bo'yicha belgilanadi va brokerlarga navbatdagi savdo sessiyasi boshlanishidan kamida bir sutka avval ma'lum qilinadi.

8. Brokerning savdo qadamlariga rioya qilmasligi mazkur qoidalarining buzilishi hisoblanadi.

9. Broker tomonidan tuzilgan va birja makleri savdo sessiyasi bayonnomasida qayd etgan bitim tuzilgan birja bitimi hisoblanadi. savdo sessiyasi yakunlangach, makleriat brokerlarga savdo sessiyasi bayonnomining shu brokerlar tuzgan barcha bitimlar kiritilgan qismini beradi.

7. Birja bitimlari. Birjada amalga oshiriladigan birja bitimi turi.

1. Birjada qayd qilingan birja savdosi natijasi bo'yicha tuzilgan birja tovari oldi-sotdi shartnomasi birja bitimi hisoblanadi.

2. Birja savdosi davomida birja bitimlari tuzishga faqat brokerlar haqli.

3. Birjada tuzilgan bitimlar qonunchilikda ko'zda tutilgan hollarni istisno qilganda notarius tomonidan tasdiqlanishi lozim.

4. Birjada quyidagi birja bitimlari turlarini amalga oshirishga ruxsat etiladi:

- spot bitimlar – real tovarni yoki tovarga egalik qilish huquqini darhol yetkazib berish sharti bilan tuziladigan bitimlar;

- forward bitimlari – real tovar bilan uni yetkazib berish muddati kechiktirilgan holda oldi-sotdi bitimlari;

- fyuchers bitimlari – ularni kelajakda ijro etish majburiyati bilan tovarlarga standart shartnomalar oldi-sotdi bitimlari;

- opsiya bitimlari – tovarlar yoki tovar yetkazib berish bo'yicha shartnomalarni oldindan belgilab qo'yilgan narxda kelajakda oldi-sotdi bitimlari.

5. Barcha birja bitimlari turlari quyidagilarga taqsimlanadi:

- respublikada ichki bitimlar – O'zbekiston Respublikasi hududida tovarlar oldi-sotdi bitimlari;

- eksport bitimlar – tovarlarni eksportga sotish ko'zda tutiladigan bitimlar;

▪ import bitimlar – tovarlarni O'zbekiston Respublikasi hududiga kiritish ko'zda tutiladigan bitimlar.

6. Birja bitimi u birja savdolari umumiy elektron tizimida qayd etilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

8. Bitim tuzish, eksport va import birja shartnomalarini ro'yxatga olish va ijro etish.

1. Tovarlarni eksportga yetkazib berishda shartnoma O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sub'ekti bo'lgan sotuvchi va norezident bo'lgan xaridor o'rtasida tuzilib, tovarlarni O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga yetkazib berish ko'zda tutiladi. Eksport shartnomalari O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasi «so'm»da ham, xorijiy valyutalarda ham tuzilishi mumkin.

2. Eksport shartnomasida quyidagilar ko'zda tutilishi lozim: sotilayotgan tovar nomi, sotilayotgan tovar narxi va hajmi, sotuvchi va xaridor haqidagi ma'lumotlar, tovarni yetkazib berish shartlari, to'lov shakli va muddati, tovarning kelib tushish shartlari va tomonlarning javobgarlik chegaralari, qonunchilikka muvofiq boshqa shartlar.

3. Import shartnomalar O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sub'ekti bo'lgan xaridor va norezident bo'lgan sotuvchi o'rtasida tuzilib, tovarlarni chetdan O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirish ko'zda tutiladi.

4. Birja import shartnomasini ro'yxatga olish O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasi «so'm»da amalga oshiriladi.

9. Narxni shakllantirish va Birjada narx shakllanishi jarayoni ustidan nazorat tartibi.

1. Birja savdolarida sotiladigan tovarlar narxi xaridor va sotuvchining javob tariqasidagi buyurtmalarini qadamma-qadam yaqinlashtirish yo'li bilan talab va taklif muvozanatini o'rnatish asosida belgilanadi.

2. Birja savdosi yakunlari bo'yicha qayd qilingan bitimlar narxi bundan oldingi savdo sessiyasi kotirovka narxidan birja boshqarmasi o'rnatgan miqdordan ortiq farq qilmasligi lozim.

3. Birja savdolarida sotilayotgan tovarlar narxining keskin o'zgarishiga yo'l qo'ymaslik uchun birja tovar sotilgan bundan oldingi birja sessiyasi natijalari bo'yicha qayd qilingan narxdan farq qiluvchi yuqori chegaralar belgilanishi mumkin.

10. Birja tovarlari narxini kotirovkalash tartibi.

1. Narx kotirovkasi faqat standart birja tovarlari bo'yicha amalga oshiriladi.

2. Narx kotirovkasi birjaning kotirovka komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi, uning tarkibi va u haqidagi qoidalar birja boshqarmasi tomonidan tasdiqlanadi.

3. Birja tovarlariga narx kotirovkasini belgilashda joriy oydagi savdolar tarixi hisobga olinishi mumkin.

4. Birja kotirovkalari har hafta majburiy tartibda birja byulletenida va belgilangan tartibda ommaviy axborot vositalarida e'lon qilib boriladi.

11. Birja a'zolariga axborot xizmatlari ko'rsatish tartibi

1. Savdo bozorlari va bozor kon'yunkturasi haqidagi axborot birja qatnashchilariga birja saytida har hafta joylashtirish yo'li bilan yetkaziladi.

2. Kotirovka natijalari birja savdosi qatnashchilariga kotirovka komissiyasining byulleteni orqali yetkaziladi.

12. Birja a'zolari va xizmatchilarining birja savdosi qoidalarini buzganlik uchun javobgarligi.

1. Birja a'zolari va uning xodimlari birja savdosi qoidalarini buzganlik uchun javobgar bo'ladi.

2. Birja savdosi qoidalarini buzganlik uchun quyidagi javobgarlik turlari ko'zda tutilgan:

- birja va/yoki zarar ko'rgan qatnashchi foydasiga undiriladigan jarima;

- birja savdosi qatnashchilaridan birontasini belgilangan muddatga birjada akkreditatsiyani to'xtatish yoki huquqlardan muhrum qilish.

3. Birja savdolari elektron tizimiga buyurtmani xatolar, shuningdek, belgilangan spreddan yuqori narx bilan kiritganlik uchun aybdor qatnashchiga:

- a) bir oy davomida birinchi marta qilingan xato uchun – bitta eng kam ish haqi miqdorida jarima solinadi;

- b) bir oy davomida ikkinchi marta qilingan xato uchun – uchta eng kam ish haqi miqdorida jarima solinadi;

- v) bir oy davomida uchinchi marta qilingan xato uchun – beshta eng kam ish haqi miqdorida jarima solinadi.

4. Xaridoring sotuvchiga (birja savdosiga tovar yetkazib beruvchi ta'minotchiga) belgilangan muddatda birja bitimi (shartnomasi) bayonnomasini taqdim etmaganligi uchun sotuvchi foydasiga bitimning 5%i miqdorida jarima undiriladi.

5. Birjaga yoki birja savdosi qatnashchilariga zarar yetkazgan maxfiy birja axborotini tarqatganlik uchun aybdor tomonlar yetkazilgan zarami qoplaydi yoki 6 oy muddatga birja savdolarida ishtirok etish huquqidan mahrum etiladi.

13. Birja tashkil qilgan savdo maydonchalari ro'yxati

1. Quyidagilarni sotish bo'yicha savdo maydonchalari:

- neft mahsulotlari;
- metall mahsulotlari;
- yog'och materiallar;
- qurilish materiallari;
- kimyo va neft-kimyo mahsulotlari.

2. Quyidagilarni sotish bo'yicha kim-oshdi savdolari o'tkaziladigan savdo maydonchalari:

- paxta tolasi;
- paxtalinti;
- paxta shroti va Shulxa;
- rangli metall.

3. Yuqori likvidli mahsulotlarni EKVda sotish bo'yicha savdo maydonchalari.

4. Ko'rgazma va yarmarka savdolari o'tkazish bo'yicha ixtisoslashgan savdo maydonchalari.

2.4. O'zbekiston Respublika tovar-xom-ashyo birjasining faoliyat yakunlari

Birja tovar bozori faoliyatining oxirgi yillar davomida ijobiy orarlik va yillik yakunlari respublika hukumatining o'z vaqtida milliy ulgurji tovar bozorini erkinlashtirish masalasida real qadamlarni qo'yishga yo'naltirilgan konseptual qarorlarining qanchalik to'g'ri ekanligini yaqqol ko'rsatadi.

Respublikada birja tovar bozori va uning asosiy tartibga soluvchisi - milliy tovar-xomashyo birjasi bugungi kunda amalda to'liq shakllanish bosqichidan o'tib bo'ldi va birja savdo tizimlarining faoliyat ko'rsatishi, savdo operatsiyalari metodologiyasini ishlab chiqish, savdo infratuzilmasini shakllantirish va mijozlar bazasini o'stirish borasida xalqaro amaliyot nuqtai nazaridan yirik mintaqaviy birja instituti jihatlariga ega bo'ldi.

Bozor sub'ektlari tomonidan birja savdo mexanizmlaridan foydalanishga amaliy qiziqish yaqqol ko'rinib turibdi va birinchi navbatda birja bitimi qatnashchilari o'tasida shartnoma majburiyatlarini bajarish kafolatlarini ta'minlash, birjada savdo qilinayotgan mahsulotlarning real bozor narxini aniqlash imkoniyati, Shuningdek, potentsial sotuvchilar va xaridorlar doirasini kengaytirish mumkinligi bilan bog'liq.

Bu yerda, ta'kidlash zarurki, birja qator yillar davomida bunday yuqori rivojlanish ko'rsatkichlarini namoyish etmoqda, bu esa mamlakat birja bozorini nafaqat sobiq ittifoq mamlakatldari orasida, balki butun dunyoda ham eng rivojlanayotgan bozorlar qatoriga kiritishga imkon beradi.

Birjaning va birja bozorining rivojlanishi asosiy ko'rsatkichi bu – albatta, birja tovaraylanmasi dinamikasidir. Shu bilan birga, birja tovar bozorini qisqa muddatli emas, uzoq muddatli asosda muvaffaqiyatli rivojlantirish O'zRTXB tovaraylanmasi dinamikasining ijobiyligidan ko'ra ko'proq uning darajasi bilan belgilanadi.

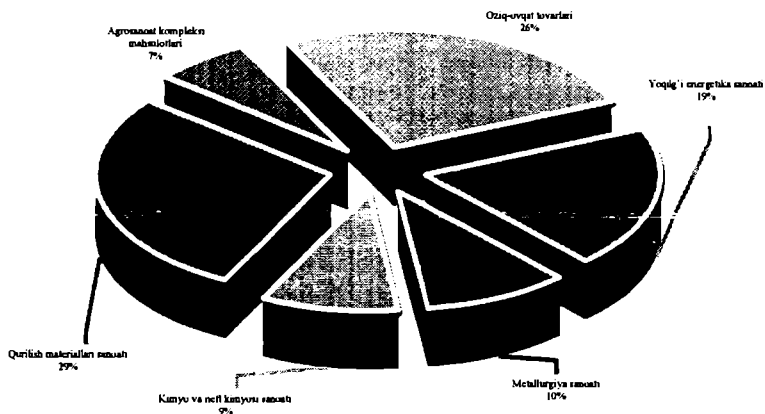
Birja tovaraylanmasi dinamikasi va strukturas

O'tgan yil respublika tovar birja bozorining rivojlanishida eng muvaffaqiyatli davrlardan biri bo'ldi. 2.1-diagrammada O'zRTXB ning 2010 yildagi yuqori likvidli mahsulotlar tovaraylanmasi strukturas

berilgan.

2.1-diagramma*

O'zRTXB ning 2010 yildagi yuqori likvidli mahsulotlar tovaraylanmasi strukturas

* muallif tomonidan O'zRTXB hisobot ma'lumotlari asosida tuzilgan

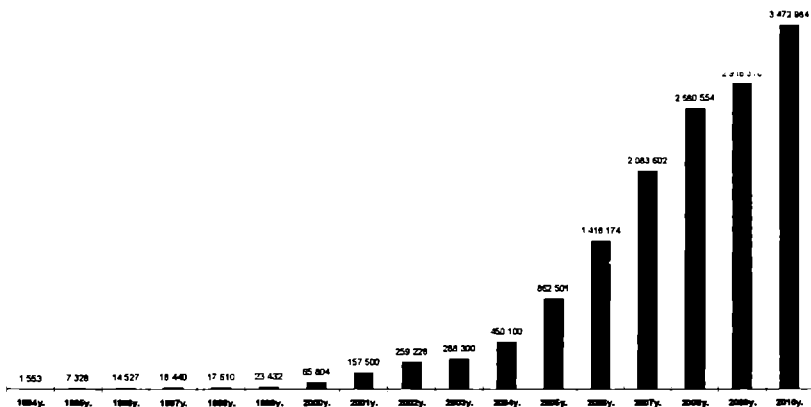
Tovaraylanmasining o'sish dinamikasi 2009 yil 2008 yilga nisbatan taxminan 50% bo'ldi. Hisob-kitob ma'lumotlariga ko'ra, respublika ulgurji savdosi strukturasida birja tovaraylanmasining ulushi 40% atrofida bo'lishi lozim, bu xo'jalik sub'ektlari uchun talab yuqori bo'lgan tovar-xomashyo resurslariga ega bo'lishning erkin va teng huquqli bo'lishin ta'minlash nuqtai nazaridan ham, ularga ob'ektiv bozor narxlarining shakllanishini ta'minlash nuqtai nazaridan ham birja mexanizmining rolining muhimligidan dalolat beradi.

Birja bozori ishining amaliyotda isbotlangan samaradorligi tovar-xomashyo resurslari tarmoq ishlab chiqaruvchilarini O'zRTXB orqali taklif hajmini oddiy oshirishidan tashqari ularning nomenklaturasini asta-sekinlik bilan kengaytirishni ham rag'batlantiradi.

Shu bilan birga, O'zRTXB orqali sotiladigan tovar pozitsiyalari soni yil sayin o'sib borishiga qaramay, tovar guruhlari bo'yicha birja sotuvlari strukturasining tahlili Shuni ko'rsatadiki, birja bozorining katta ulushi ularning ayrimlarini sotish yo'li bilan shakllanadi, bu to'plam yildan-yilga an'anaviy hisoblanadi. Faqat birja tovaraylanmasi umumiy hajmidagi ulush o'zgaradi, xolos. 2.2-diagrammada O'zRTXB ning 2010 yilda savdo oborotini o'sishi berilgan

2.2-diagramma*

O'zRTXB ning 2010 yilda savdo oborotini o'sishi (mln. so'm)

*muallif tomonidan O'zRTXB hisobot ma'lumotlari asosida tuzilgan

Xususan, 2008-2009 yillarda yettita asosiy guruhga mansub tovar pozitsiyalari – oziq-ovqat tovarlari, neft mahsulotlari, qurilish materiallari, qora va rangli metall, paxta va paxtadan olinadigan mahsulotlar, suyultirilgan gaz va polietilen bo'yicha umumiy sotuv ulushi birja umumiy tovaraylanmasining 72-79% qismini tashkil qildi. 2009 yil bu ko'rsatkich 88%gacha o'sdi.

2.1-jadval

O'zbekistom Respublikasi Tovar -hom -ashyo birjasining iqtisodiy ko'rsatkichlari.

	Ko'rsatkichlar	2009y	2010y
1	Tovarlar(hizmatlar) realizatsiyasidan	8063386	11881327
2	Tushum. Asosiy faoliyatdan daromad	195425	340511
3	Moliyaviy faoliyat daromadlari	1349122	2664535
4	Ishlab chiqarish tannarxi	4621056	5935093
5	Davr harajatlari	3486032	5564338
6	Moliyaviy faoliyat xarajatlari	19698	212443
7	Foydadan soliq to'laguncha daromad	1481147	3174499
8	Sof foyda	1128145	2483957

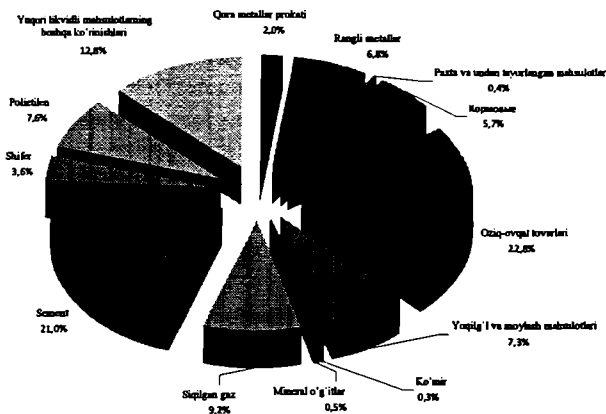
Manba: "Birja" gazetasi 51-soni. 30.04.2011yil.

2.1-jadvalda O'zbekistom Respublikasi Tovar -hom -ashyo birjasining iqtisodiy ko'rsatkichlari berilgan. Birja bozorining qolgan ulushi keng nomenklaturadagi tovar pozitsiyalari, sanoatning boshqa qator tarmoqlari hisobiga shakllanadi.

Mis va mis katankasi sotishning tabiiy qiymatdagi o'sishi birinchi navbatda bu metallga jahon bozorida ijobiy narx kon'yunkturasi bilan bog'liq. Hisobot davrida jahon narxlari trendning chuqur o'zgaruvchanligiga qaramay, umuman olganda, ijobiy yo'nalishni namoyish etdi, bu qayta ishlash korxonalarining xarid layoqati darajasiga va qo'shilgan qiymatli mahsulot sotishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 2.3-diagrammada 2010 yilda birja savdolarida sotilgan mahsulotlar ulushi berilgan.

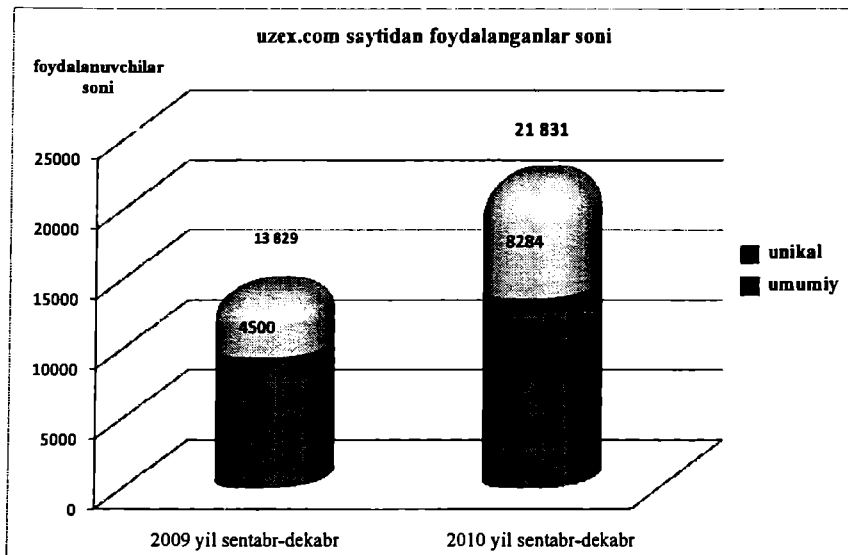
2.3-diagramma*

2010 yilda birja savdolarida sotilgan mahsulotlar ulushi (mln.so'm)

*muallif tomonidan O'zRTXB hisobot ma'lumotlari asosida tuzilgan

2.4-diagramma*

*muallif tomonidan O'zRTXB hisobot ma'lumotlari asosida tuzilgan

O`zRTXBda sotuvga qo`yilgan tovarlar qatori pozitsiyalaridan ushbu bozor segmentida taklif hajmining eng pasayishi metall rux va ayrim alyuminiy qotishmalari bo`yicha kuzatildi. Bunda ruxdan sanoatning turli tarmoqlaridan foydalanuvchi mahalliy qayta ishlash korxonalari tomondan talab faol o`tib bordi. 2.3-2.4 diagrammalarda 2010 yilda birja savdolarida sotilgan mahsulotlar ulushi va uzex.com saytidan foydalanganlar soni keltirilgan.

Umuman olganda, rangli metall va qotishmalar birja bozori asta-sekinlik bilan rivojlanmoqda, buni sotuv yakunlari ham tasdiqlaydi. Shu bilan bir paytda, birja sadolariga metall rux va rangli metall qotishmalarini chiqarish hajmini oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Xulosalar

Tovar birjasi – savdo bitimlari tuzish bo`yicha vositachilik xizmatlari ko`rsatish; tovar savdosini tartibga solish; savdo operatsiyalarini tartibga solish va savdo muammolarini hal qilish; narxlar xaqida, ishlab chiqarishning ahvoli va narxga ta`sir etuvchi boshqa omillar xaqida ma`lumot to`plash va e`lon qilish uchun o`zini-o`zi oqlash asosida faoliyat ko`rsatadigan tashkilotdir. Tovar birjasida bitim predmeti tovar va uni yetkazib berish bo`yicha shartnomalar hisoblanadi.

Tovarmaya birja, qoidaga ko`ra, tijorat tashkiloti hisoblanmaydi. Katta foyda olish – uning maqsadi emas. Tovar birjalarini shartli ravishda ishlab chiqaruvchilar va vositachi firmalar tomondan qo`shma loyihani amalga oshirish – har bir qatnashchisiga sotuv va xarid operatsiya o`tkazishni ta`minlovchi, tartibga solinadigan tovarlar bozorini tashkil qilish uchun tuziladigan konsortsium sifatida ifodalash mumkin.

Qatnashchilar oladigan foyda tijorat ishlarini amalga oshirishga sarflanadigan xarajatlarni tejab qolish bilan ta`minlanadi.

Birjani aksiyadorlik turidagi tijorat tashkiloti sifatida ham tuzish mumkin. Biroq bunda qainashchi-tashkilotchilar ularning mijozlaridan foydalanadigan mijozlardan ancha kam bo`lishi lozim. Shunda ta`sishchilar manfaatlarida turli vositachilik xizmatlari ko`rsatish hisobiga birjani ishlaydigan foydali ta`sir ko`rsatadi.

Birjani oliy boshqaruv organi bo`lib aksiyadorlar yig`ilishi xizmat qiladi. Birja faoliyatiga joriy rahbarlikni uning tarkibi va raisi aksiyadorlar yig`ilishi tomondan tayinlanadigan qo`mita amalga oshiradi.

Birjada faoliyat yuritadigan asosiy shaxslar – birja qatnashchilari manfaatlarini ifodalovchi va ularning nomidan bitimlar tuzadigan

brokerlardir. Bu holatda brokerlar agentlar sifatida ishtirok etadi. Agar brokerlik idorasi o'z hisobidan operatsiyalarni amalga oshiradigan bo'lsa, u printsipal sifatida qatnashadi.

Tayanch so'lar

O'zRTXB, vositachilik xizmatlari, narx, tovarlar, yetkazib berish shartnomalari, qoidalar, qatnashchilar, aksiyadorlar yig'ilishi, elektron savdo tizimi, maydoncha, brokerlar, printsipal, birja savdolari, eksport va import birja shartnomalari.

Nazorat savollari

1. O'zRTXBni global savdo tizimi sifatida tavsiflang.
2. O'zRTXBda birja savdolari qanday bo'lib o'tadi?
3. O'zRTXB rivojlanishining yangi bosqichi xaqida gapirib bering.
4. Birjada qaysi birja savdosi qoidalarida qabul qilingan?
5. O'zRTXBda birja savdosi Qoidalarida qaysi atamalar qo'llanadi?
6. 2009 yilda O'zRTXB faoliyati yakunlari xaqida gapirib bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O'quv qo'llanma. T.: TDIU – 124 b.

3. Васильев Г.А., Каменева И.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г. 5-39ст.

5. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7. Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8. Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

3-BOB. BIRJALAR: BOSHQARUV ORGANLARI VA FUNKSIONAL VOSITACHILAR

3.1. Birjalar: ta'sischilar, birja a'zolari, ularning huquq va majburiyatlari

3.2. Boshqaruvni tashkil qilish.

3.3. Maklerlar, brokerlik idoralari va boshqa birja vositachilari

3.1. Birjalar: ta'sischilar, birja a'zolari, ularning huquq va majburiyatlari

Birjani boshqarish uning a'zolari tomonidan ham, yollanma xodimlar tomonidan ham amalga oshiriladi. Birjaning oliy rahbarlik organi direktorlar (boshqaruvchilar) kengashi hisoblanadi. Kengash birja a'zolari tomonidan saylanadi. Uning tarkibiga birja a'zolari ham, bir nechta direktorlar ham kiradi. Birja faoliyati me'yorlari, siyosati va qoidalari direktorlar kengashi tomonidan belgilanadi va direktorlar kengashi tomonidan tayinlanadigan yoki birja a'zolari tomonidan saylanadigan, birja a'zolaridan tarkib topgan qo'mita tomonidan hayotga tatbiq etiladi. Qo'mita a'zolari direktorlar kengashining oldida javob beradi. Qo'mita a'zolari mos keluvchi haq to'lanmasdan ishlaydi. Ular tavsiyalar chiqaradi va direktorlar kengashiga yordam beradi, shuningdek, tartibga solish qoidalarga muvofiq ularga yuklatilgan birja faoliyati bo'yicha muayyan majburiyatlarni bajaradi. Birjaning yollanma xodimlari savdo bo'yicha hech qanday huquqqa yoki ovoz berish huquqiga ega emas. Xodimlar soni va ularning majburiyatlari Direktorlar kengashi tomonidan belgilanadi. Personal direktorlar kengashi va qo'mitalarning topshiriq va qarorlarini bajaradi, personalning tashkiliy strukturasi esa ko'pincha turli qo'mitalarning funksiyalariga mos keladi.

Birjalarning ko'pchiligi xususiy shaxslarning korporasiya ko'rinishida tashkil qilingan va foyda olishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan uyushmalarini ifodalaydi. Birja a'zolari soni cheklangan bo'lib, ba'zida o'zgarib turishi mumkin. Birja a'zolari faqat alohida shaxslar hisoblanadi. Shu bilan birga, korporatsi, kompaniya va shirkatlar ularni, masalan, tuzilgan bitimlar bo'yicha komissiya foiziga taalluqli masalalarda ayrim a'zolar taqdim etadigan imtiyozlarni olish huquqiga ega. Bundan tashqari, ayrim birjalarda korporasiya, kompaniya va shirkatlarga ularning manfaatlarini ifodalovchi a'zolar orqali xizmatchilarga – birja zalida kantselyariya ishlari va boshqa texnik ishlarni bajarish uchun birja a'zosi

bo'lmagan shaxslarga ega bo'lishga ruxsat etiladi. Biroq bitimlar tuzish faqat kimga a'zolik rasmiylashtirilgan bo'lsa, o'sha firmaning imtiyozida qoladi.

Birja korporasiyasi nizomida uning a'zolar payi (badali) hisobiga shakllanadigan kapitali ko'rsatiladi. Birja sertifikatiga (payiga) egalik qilish birja xalqasida bitimlar tuzish huquqini beradi.

Birjaga a'zolik ma'lum bir huquqlar beradi va qator majburiyatlarni bajarish bilan bog'liq bo'ladi.

Birjaning to'liq a'zosi oladigan asosi huquq – birja xalqasida mustaqil bitimlar tuzishga ruxsatdir. Aytib o'tilganidek, birjaga a'zo emaslar birja operatsiyalarini faqat birja a'zolari orqali amalga oshirishi mumkin, birja xalqasida birja bitimi tuzish huquqi avtomatik ravishda emas, a'zo belgilangan tayyorgarlikdan o'tgan va bilimdonlik bo'yicha minimal talablarga javob bergandan so'ng beriladi. Shundan keyin u xalqaga kirish imkonini beradigan savdogar (makler) belgisini oladi. Unga nisbatan yo'l qo'yadigan xatolari tufayli qo'shimcha zarar ko'rishi mumkinligi tufayli, Shuningdek, makler belgisiga ega bo'lganlar qoidaga ko'ra, xalqaga kirish imkoniga ega bo'lmaganlarga nisbatan ko'proq hajmda operatsiyalar o'tkazishi sababli ularga qattiqqoliyaviy talablar qo'yiladi.

Birja a'zosining ikkinchi muhim ustunligi birja operatsiyalari o'tkazish xarajatlarining nisbatan pastligidir. Odatda a'zo bo'lmaganlar har bir bitim bo'yicha 2 sentdan 75 sentgacha birja yig'imi va to'laydilar. Shu bilan bir paytda birja a'zolari, qoidaga ko'ra, bunday yig'implardan ozod etiladi.

Birjaga a'zolik birja shartnomalarini sotib olish va sotishda birjaga a'zo bo'lmaganlardan olinadigan komission mukofotlar ko'rinishida ma'lum bir daromad olish imkonini ham beradi.

Nihoyat, birjaga a'zolikning muhim afzalligi birja boshqaruvida ishtirok etish yoki boshqarish, birjaning faoliyat qoidalarini ishlab chiqish yoki o'zgartirish, namunaviy shartnomalar shartlarini belgilash, bozor axborotlarini birjaga a'zo emaslardan oldinroq olish imkoniyati hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining «Tovar birjalari va birja savdosi to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq birjani ta'sis qilishda quidagilar ishtirok etishi mumkin emas:

- davlat hokimiyati va boshqaruvi oliy va mahalliy organlari;
- banklar va belgilangan tartiba bank operatsiyalarini amalga oshirish litsenziyasini olgan kredit muassasalari;
- sug'urta va investitsion kompaniya va fondlari;
- jamoat, diniy va xayriya tashkilotlari va jamg'armalari;

➤ qonunchilikka muvofiq tadbirkorlik faoliyatini amalga oshira olmaydigan jismoniy shaxslar.

Ta'sischilar soni qanchalik ko'p va ularning moddiy-moliyaviy ahvoli qanchalik kuchli bo'lsa, ular birjaga Shunchalik katta yordam ko'rsata oladi deb hisoblanadi, vaholanki, ta'sischilar sonining ko'pligi birjangi boshqarishni qiyinlashtiradi.

Birja a'zosi deb uning nizom kapitalini shakllantirishda ishtirok etadigan, a'zolik badallari yoki birja mulkiga boshqa maqsadli badallar kiritadigan va ta'sis hujjatlarida ko'zda tutilgan tartibda uning a'zosiga aylangan shaxslarga aytiladi.

Birja a'zosi belgilangan huquqlarga ega, u:

➤ birja savdosida ishtirok etishi;

➤ birjaning me'yoriy hujjatlariga muvofiq uni boshqarishda qatnashish;

➤ foydani taqsimlashda ishtirok etish va ta'sis hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda dividend olish;

➤ birja savdosida qatnashish huquqini ijaraga berish (belgilangan tartibda va faqat bitta yuridik shaxsga).

Birja a'zolari soni cheklangan bo'lib, nizom fondi hajmiga va bitta aksiyaning nominal qiymatiga bog'liq bo'ladi. Aksiya birja a'zosi huquqlaridan foydalanish imkonini beradi. U birjadagi «joy» bahosini ifodalaydi. Joy bu – birja a'zosining mulkidir. U birja a'zosi birjadan chiqadigan taqdirda sotib yuborilishi yoki ijaraga berilishi mumkin. Joyning bahosi Birja qo'mitasi tomonidan belgilanadi, u talab va taklifga bog'liq bo'ladi. Masalan, 1991 yil (bahorda) RTXB aksiyalari 2470 ming so'mdan (nominali 100 ming so'm), 1991 yil noyabrida – 7600 ming so'mdan sotilgan. 1990 yil Chikago tovar birjasi to'liq a'zosining joyi 406 ming dollarga sotilgan. Ushbu birjada 1991 yil to'liq a'zolik joyini 445 ming dollarga sotish, 405 ming dollarga sotib olish taklifi tushgan.

Chet ellarda tovar birjalarida turli a'zolar guruhlari mavjud. Masalan, London metall birjasida birja a'zolari ikki guruhga ajratilgan: individuallar (printsipallar) – bitimlarni o'z nomidan tuzadi; a'zo-vakillar bitimlarni ularning vakili hisoblangan firma yoki kompaniyalar nomidan tuzadi.

Individual a'zolar orasida imtiyozli a'zolar guruhi mavjud - ularga bitimlarni o'z hisobidan tuzish hamda imtiyozsiz a'zolar va uchinchi shaxslarning buyurtmalarini ma'lum bir mukofotlash evaziga bajarishga ruxsat etilgan.

Individual a'zolarga 21 yoshga to'lgan, Angliya hududida tug'ilgan va istiqomat qilayotgan shaxslar aylanishi mumkin.

Aʼzo-vakillar qatoriga ham 21 yoshga toʻlgan, Angliya hududida tugʻilgan va istiqomat qilayotgan, firmalarning egalari yoki qatnashchilari boʻlgan shaxslar kiradi.

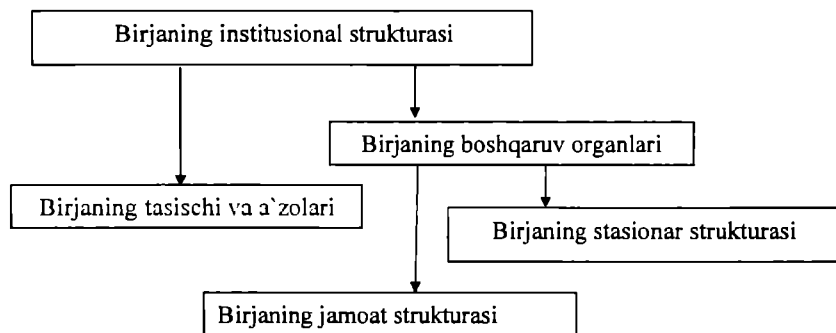
«Tovar birjalari va birja savdosi toʻgʻrisida»gi Qonunga muvofiq Oʻzbekistonda ham ikki xil birja toifalari koʻzda tutilgan:

➤ toʻliq aʼzolar – birjaning barcha seksitsiyalarida (boʻlim, boʻlinma) birja savdosida ishtirok etish huquqiga ega boʻlgan aʼzolar;

➤ toʻliqsiz aʼzolar – mos keluvchi seksitsiyalarda (boʻlim, boʻlinma) va birjaning taʼsis hujjatlari va birja seksitsiyalari (boʻlim, boʻlinma) aʼzolarining Umumiy yigʻilishida belgilangan birja savdosida ishtirok etish huquqiga ega boʻlgan aʼzolar.

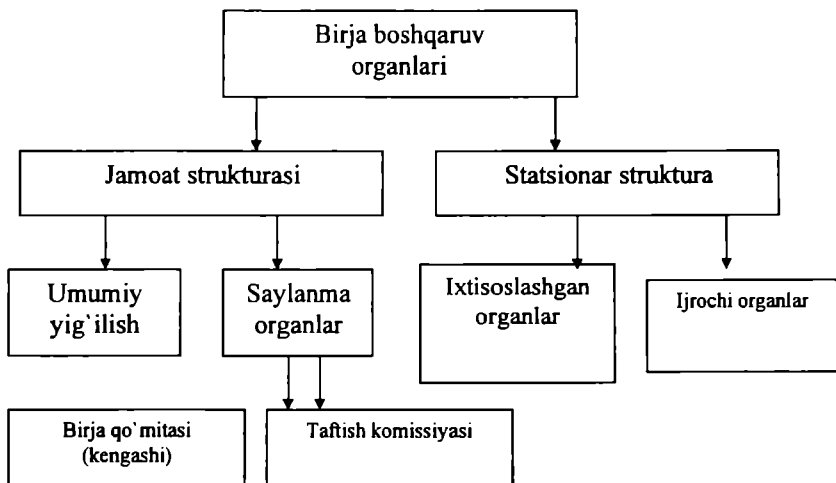
3.2. Boshqaruvni tashkil qilish.

Birjani boshqarish uning institutsional strukturasi bilan belgilanadi, bu struktura quyidagi sxema yordamida ifodalanishi mumkin.

3.1-rasm. Birjaning institutsional strukturasi.

Birja taʼsischilari qatoriga birjaning tashkilotchilari sifatida namoyon boʻladigan institutsional guruh aʼzolari kiradi. Taʼsischilar birjani tashkil qilish haqida taʼsis shartnomasini imzolaydilar va dastlabki badallarni kiritadilar. Taʼsischilar jismoniy shaxslar ham, yuridik shaxslar ham boʻlishi mumkin. Birja boshqaruv organlari jamoat strukturasi va statsionar strukturadan iborat (3.1 va 3.2-rasmlar).

3.2-rasm. Birja boshqaruv organlari.

Jamoat strukturası, o'z navbatida, birja a'zolarining Umumiy yig'ilish va birja a'zolari yig'ilishida shakllantiriladigan saylanadigan organlar bilan ifodalanadi.

Umumiy yig'ilish bu – birja faoliyatining ichki qonun chiqaruvchi organi bo'lib, quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- birja va birja savdosiga umumiy rahbarlikni amalga oshirish; -birja maqsad va vazifalarini, uning rivojlanish strategiyasini, ichki tartib qoidalarini belgilash; -ta'sis hujjatalrini (shartnoma, nizm, savdoqoidalari) tasdiqlash va o'zgartirish; -Birja qo'mitasi yoki kengashi va Taftish komissiyasini saylash va tasdiqlash;

- ularning birlamchi tarkibi va strukturasiga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish; -birja faoliyati natijalarini tasdiqlash va foydani taqsimlash; -dividend to'lash tartibini, Shuningdek, zararlarni qoplash shartlarini belgilash;

- birjada joylar sonini belgilash (kamaytirish yoki oshirish) va ularning a'zolari uchun kvotalar belgilash;

- birja qo'mitasining (kengashining) tovar sektsiyalarini yaratish (boshqarish), yangi birja a'zolarini qabul qilish haqidagi qarorlarini tasdiqlash;

- Birja qo'mitasi (kengashi) va birja personalı xarajatlar smetasini tasdiqlash.

Narxlarni kotirovkalash bu – birja narxlarini birja qoidolari bo'yicha ro'yxatdan o'tkazish va e'lon qilish.

Birja tovarlari narxini e'lon qilish sotuvchi va xaridorlar uchun mo'ljal bo'lib xizmat qiladi, ularga navbatdagi birja savdolarida o'z xulq-atvor strategiyasini ishlab chiqishga yordam beradi.

Birja savdosi qatnashchilarini ular uchn noqulay bo'lgan narx o'zgarisharidan birja sug'urtalashi (xedjlash). Buning uchun birjada maxsus bitim turlari va ularni tuzish mexanizmlaridan foydalaniladi. Birja savdosi qatnashchilarini sug'urtalash vazifani bajarishda birja uni tashkil qilgandan ko'ra ko'proq unga xizmat ko'rsatadi. Birja real va naqd tovar sotuvchilari va xaridorlari o'z hohishi bilan bir vaqtning o'zida mos keluvchi birja savdolarida mijozlar va qatnashchilar sifatida ishtirok etishi uchun sharoitlar yaratadi. Bu birjaga ishonchni oshiradi, unga ham bevosita, ham vositachilar orqali savdo qiluvchi bozor chayqovchilarini jalb qiladi.

Bitimlarning bajarilishin kafolatlash hisob-kitob va kliring birja tizimlari vositasida erishiladi. Buning uchun birja o'zaro talablarni hisobga olish o'li bilan naqdsiz hisob-kitoblar tizimidan foydalanadi va ularning ijro etilishini tashkil qiladi.

Birjaning axborot faoliyati.

Birjaning eng muhim funksiyalaridan biri birja narxlarini to'plash va ro'yxatga olish, keyinchlik ularni umumlashtirish va e'lon qilish, mijozlarga va turli mafaatdor tashkilotlarga, halqaro bozorga namonalar bo'yicha va yuzaga kelgan birja standartlari asosida mavjud tovarlar haqida axborot berish hisoblanadi. Bu ma'lumotlar gazeta, jurnal, axborot agentliklarida e'lon qilinadi.

3.3. Maklerlar, brokerlik idoralari va boshqa birja vositachilari

Birjada savdo tarmog'i o'tkazishda odatda ko'p odamlar ishtirok etadi. U yerda ishlayotganlar aniq soni har kuni, ba'zida esa har soat o'zgarib turadi. Kimdir savdo xalqasida bir necha soat o'tkazib, tanaffusga chiqishi va yana savdoning oxirlarida qaytishi mumkin. Bozor favqulodda faollik holatida bo'lganda zal to'lib ketishi mumkin. Savdo zaliga kirish cheklangan. Birja vositaachilari savdo zalida ishtirok etadiganlardan biri sanaladi. Ular qatoriga brokerlar va maklerlar kiradi.

Broker bu – ishlab chiqaruvchi va diler o`rtasidagi yoki diler va iste`molchi o`rtasidagi munosabatlarda agent sifatida qatnashadigan vositachi. Brokerlar faqat komission mukofotlari oladi.

Brokerlik idorasi birjada asosiy operatsion bo`g`in hisoblanadi. U birja ma`muriyati vaqti-vaqti bilan o`tkazib turadigan tender savdolarida sotib olinishi mumkin bo`lgan to`liq birja a`zosining joyi mavjudligida tashkil etilishi mumkin. Bitta to`liq qatnashchi joyiga faqat bitta brokerlik idorasi tashkil qilinishi, o`z navbatida, u brokerlar belgilangan sonini bepul akkreditatsiyalashi mumkin.

Brokerlik idorasi mijozlar bilan brokerlik xizmatlari ko`rsatish haqida shartnomalar tuzish, Shuningdek, o`z hisobidan harakat qilish huquqiga ega. O`z xizmatlari uchun brokerlik firmalari tuziladigan bitim turi bilan ham, topshiriq turi bilan ham belgilanadigan mukofot oladi. Komission to`lovlar har oy uchun qat`iy belgilangan miqdorda yoki harbitta bitim uchun foydadan olinadigan foiz ko`rinishida olinishi mumkin.

Dunyoning eng yirik brokerlik kompaniyalari:

- "Morgan Stepin" AQSH
- "Solaman braders" AQSH
- "Merrim Linch" AQSH
- "NaShura" Yaponiya
- "Dayva sekyuteriz", "SDJ. Uorbkurg" Buyuk Britaniya
- "Dalkinien sekyuritiz" Kanada.⁵¹

Mijozlar va brokerlik idoralari o`tasidagi munosabatlar ular tuzadigan shartnoma va bitimlar asosida vujudga keladi. Bunday bitimlar bir nechta bo`lishi mumkin: odatda doimiy mijoz bilan belgilangan muddatga tuziladigan brokerlik xizmatlari ko`rsatishga shartnoma; mijozga o`z brokeridan birja axboroti yoki mijozni qiziqtirayotgan tahliliy sharh olish imkoniyatini beradigan axborot xizmatlari ko`rsatishga shartnoma. Shuningdek, boshqa bitimlar ham tuzilishi mumkin, masalan, vakillik yoki qo`shma faoliyat haqidagi bitimlar.

Mijoz bilan ishlashda brokerlik idorasi o`z birjasining hisob-kitob firmalaridan birida bu mijoz bilan ishlash uchun hisobraqami ochadi. Broker bilan belgilangan turdagi bitim tuzish haqida kelishib olar ekan, mijoz unga topshiriq beradi, bu topshiriqlar variantlari xilma-xil bo`lishi mumkin. Masalan, bitta idoraning brokerlik xizmatlari ko`rsatish haqidagi shartnomasida ko`rsatilganki, mijoz brokerga quyidagi topshiriq turlarini beradi:

⁵ Экономическая газета «Биржа», № 42, 5.04.07, стр. 2

- tovarni joriy birja narxida sotib olish;
- tovarni joriy birja narxida sotish;
- tovarni joriy birja narxidan qimmatga sotib olmaslik;
- tovarni joriy birja narxidan arzonga sotmaslik;
- tovarni uning narxi belgilangan qiymatga yetgan paytda sotib olish;
- tovarni uning narxi belgilangan qiymatga yetgan paytda sotish;
- tovarni brokerning hohishi bilan sotib olish;
- tovarni brokerning hohishi bilan sotish.

Makler bu – fond va tovar birjalarida bitimlar tuzishdagi vositachi. U mijozning topshirig'i bo'yicha va uning hisobidan harakat qiladi. Makler yuridik shaxs huquqiga ega bo'lib, birja operatsiyalarining belgilangan turlariga ixtisoslashadi. Ular vositachilik ximatlari ko'rsatuvchi va buning uchun birja qo'mitasi belgilagan miqdorda komission to'lovlar oluvchi maklerlik idoralari va firmalariga birlashadi.

Birjada qatnashadigan shaxslar ichida maklerlar alohida o'ringa ega. Ularning vazifasi – har bir xaridorga sotuvchini va har bir sotuvchiga xaridorni yetkazib yuerishdir.

Asrlar davomida mavjud bo'lib kelgan maklerlar vositachilik qilishi, lekin shartnomalar tuzmasligi lozim degan tamoyil birja savdosining rivojlanishi va 1896 yil birja qonunining kuchga kirishi blan yanada kuchaydi. Bu qonunga ko'ra qasamyod qiladigan maklerlar oldingi kabi tayinlanmaydi, ularning o'rnini kurs maklerlari egalladi. Kurslarning rasmiy belgilanishida ular yordamchi shaxslar sifatida ishtirok etadi. Savdoning boshqa turlari bilan Shug'ullanish va unda ishtirok etish ular uchun taqiqlangan.

Kurs maklerlari lavozimga hukumat tomonidan tayinlanadi va ishlarni boshlashdan avval ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni sidqidildan bajarishga qasamyod qilishlari zarur. Bu holatda, garchi faoliyati xususiy xarakterga ega bo'lsada, ular amaldorlarga aylanadi. Shu bilan birga, ular savdogar bo'lib, ularning barcha huquq va majburiyatlarga egalar, garchi boshqa savdo maklerlariga qarshi ma'lum bir cheklovlariga uchrasalar ham.

Kurs maklerlari birja zalida o'z joylariga ega, shunday ekan, u yoki bu narsani sotish yoki sotib olish istagida birjaga tashrif buyurgan shaxs kimga murojaat qilishini biladi. Erkin maklerlar, aksincha, butun birja bo'ylab yugurib yuradi. Kurs maklerlarining savdo faoliyati doirasi erkin maklerlarning faoliyat doirasiga to'liq mos kelmaydi. Mukofotli bitimlar ham ularning keyingisiga tegadi. Kurs maklerlari bu bilan shug'ullanmaydi. Shuning uchun ham mukofotlar kursi norasmiy. Kurs maklerlarining bu bilan Shug'ullanmasligi sababi shundaki, ular birjadagi

Broker bu – ishlab chiqaruvchi va diler o`rtasidagi yoki diler va iste`molchi o`rtasidagi munosabatlarda agent sifatida qatnashadigan vositachi. Brokerlar faqat komission mukofotlari oladi.

Brokerlik idorasi birjada asosiy operatsion bo`g`in hisoblanadi. U birja ma`muriyati vaqti-vaqti bilan o`tkazib turadigan tender savdolarida sotib olinishi mumkin bo`lgan to`liq birja a`zosining joyi mavjudligida tashkil etilishi mumkin. Bitta to`liq qatnashchi joyiga faqat bitta brokerlik idorasi tashkil qilinishi, o`z navbatida, u brokerlar belgilangan sonini bepul akkreditatsiyalashi mumkin.

Brokerlik idorasi mijozlar bilan brokerlik xizmatlari ko`rsatish haqida shartnomalar tuzish, Shuningdek, o`z hisobidan harakat qilish huquqiga ega. O`z xizmatlari uchun brokerlik firmalari tuziladigan bitim turi bilan ham, topshiriq turi bilan ham belgilanadigan mukofot oladi. Komission to`lovlar har oy uchun qat`iy belgilangan miqdorda yoki harbitta bitim uchun foydadan olinadigan foiz ko`rinishida olinishi mumkin.

Dunyoning eng yirik brokerlik kompaniyalari:

- "Morgan Stepin" AQSH
- "Solaman braders" AQSH
- "Merrim Linch" AQSH
- "NaShura" Yaponiya
- "Dayva sekyuteriz", "SDJ. Uorbkurg" Buyuk Britaniya
- "Dalkinien sekyuritiz" Kanada.⁵¹

Mijozlar va brokerlik idoralari o`tasidagi munosabatlar ular tuzadigan shartnoma va bitimlar asosida vujudga keladi. Bunday bitimlar bir nechta bo`lishi mumkin: odatda doimiy mijoz bilan belgilangan muddatga tuziladigan brokerlik xizmatlari ko`rsatishga shartnoma; mijozga o`z brokeridan birja axboroti yoki mijozni qiziqtirayotgan tahliliy sharh olish imkoniyatini beradigan axborot xizmatlari ko`rsatishga shartnoma. Shuningdek, boshqa bitimlar ham tuzilishi mumkin, masalan, vakillik yoki qo`shma faoliyat haqidagi bitimlar.

Mijoz bilan ishlashda brokerlik idorasi o`z birjasining hisob-kitob firmalaridan birida bu mijoz bilan ishlash uchun hisobraqami ochadi. Broker bilan belgilangan turdagi bitim tuzish haqida kelishib olar ekan, mijoz unga topshiriq beradi, bu topshiriqlar variantlari xilma-xil bo`lishi mumkin. Masalan, bitta idoraning brokerlik xizmatlari ko`rsatish haqidagi shartnomasida ko`rsatilganki, mijoz brokerga quyidagi topshiriq turlarini beradi:

⁵ Экономическая газета «Биржа», № 42, 5.04.07, стр. 2

- tovarni joriy birja narxida sotib olish;
- tovarni joriy birja narxida sotish;
- tovarni joriy birja narxidan qimmatga sotib olmaslik;
- tovarni joriy birja narxidan arzonga sotmaslik;
- tovarni uning narxi belgilangan qiymatga yetgan paytda sotib olish;
- tovarni uning narxi belgilangan qiymatga yetgan paytda sotish;
- tovarni brokerning hohishi bilan sotib olish;
- tovarni brokerning hohishi bilan sotish.

Makler bu – fond va tovar birjalarida bitimlar tuzishdagi vositachi. U mijozning topshirig'i bo'yicha va uning hisobidan harakat qiladi. Makler yuridik shaxs huquqiga ega bo'lib, birja operatsiyalarining belgilangan turlariga ixtisoslashadi. Ular vositachilik ximatlari ko'rsatuvchi va buning uchun birja qo'mitasi belgilagan miqdorda komission to'lovlar oluvchi maklerlik idoralari va firmalariga birlashadi.

Birjada qatnashadigan shaxslar ichida maklerlar alohida o'ringa ega. Ularning vazifasi – har bir xaridorga sotuvchini va har bir sotuvchiga xaridorni yetkazib yuerishdir.

Asrlar davomida mavjud bo'lib kelgan maklerlar vositachilik qilishi, lekin shartnomalar tuzmasligi lozim degan tamoyil birja savdosining rivojlanishi va 1896 yil birja qonunining kuchga kirishi blan yanada kuchaydi. Bu qonunga ko'ra qasamyod qiladigan maklerlar oldingi kabi tayinlanmaydi, ularning o'rmini kurs maklerlari egalladi. Kurslarning rasmiy belgilanishida ular yordamchi shaxslar sifatida ishtirok etadi. Savdoning boshqa turlari bilan Shug'ullanish va unda ishtirok etish ular uchun taqiqlangan.

Kurs maklerlari lavozimga hukumat tomonidan tayinlanadi va ishlarni boshlashdan avval ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni sidqidildan bajarishga qasamyod qilishlari zarur. Bu holatda, garchi faoliyati xususiy xarakterga ega bo'lsada, ular amaldorlarga aylanadi. Shu bilan birga, ular savdogar bo'lib, ularning barcha huquq va majburiyatlarga egalar, garchi boshqa savdo maklerlariga qarshi ma'lum bir cheklovlariga uchrasalar ham.

Kurs maklerlari birja zalida o'z joylariga ega, shunday ekan, u yoki bu narsani sotish yoki sotib olish istagida birjaga tashrif buyurgan shaxs kimga murojaat qilishini biladi. Erkin maklerlar, aksincha, butun birja bo'ylab yugurib yuradi. Kurs maklerlarining savdo faoliyati doirasi erkin maklerlarning faoliyat doirasiga to'liq mos kelmaydi. Mukofotli bitimlar ham ularning keyingisiga tegadi. Kurs maklerlari bu bilan shug'ullanmaydi. Shuning uchun ham mukofotlar kursi norasmiy. Kurs maklerlarining bu bilan Shug'ullanmasligi sababi shundaki, ular birjadagi

o'z o'miga bog'lab qo'yilgan. Mukofotli bitimlar bo'yicha makler turli birja guruhlarida turli qatnashchilarni izlashi lozim. U bitta joydan boshqa joyga ko'chib yurish imkoniga ega bo'lishi kerak.

Maklerlarning birja daromadlari 2 ta elementdan: kurtaj va chayqov foydasidan tashkil topadi. Kurtaj bu – savdo maklerining vositchalik bilan bog'liq yugur-yuguri uchun mukofot. Kurs qiymatiga ega bo'lmagan, alohida hisoblab chiqiladigan kurtaj kurs maklerlarida mingdan 1/2 ga teng bo'ladi. U xaridor tomonidan ham, sotuvchi tomonidan ham to'lanadi, kurs maklerining kurtaji esa naqd bitimlarda ifodalanib, doimiy qiymatga ega bo'ladi: maksimum mingdan 1/2, minimum 0 (franko kurtaj); odatda esa – mingdan 1/4.

Xulosalar

O'zbekistonda birja savdosining zamonaviy holati va istiqbollari quplab omillar bilan belgilanadi. Ko'rinib turibdiki, birjalar kelajakgi iqtisodiy islohotlarning umumiy borishidan tashqari bizning birjalar g'arb mamlakatlarining birjalariga qanchalik tez yaqinlashishiga ham bog'liq bo'ladi.

Agar listing, qimmatli qog'ozlarni kotirovkaga yo'l qo'yish – bir matralik harakat bo'lsa, qimmatli qog'ozlar kursi yoki narxini belgilash bu – kimoshdi jarayonida har bir birja xabarida doimiy yangilanib turadigan operasiyadir.

Qimmatli qog'ozlar kotirovkasi bu – narxni aniqlash, uni har bir ish kuni davomida qayd qilish va birja byulletenlarida mexanizmidir. Birja savdosi jarayonida narxning paydo bo'lishi ro'yxatga olingan savdogarlar o'zaro aloqasining natijasi hisoblanadi. Birja faqat ularni aniqlaydi, uning shakllanishiga ob'ektiv xizmat qiladi.

Birja qimmatli qog'ozlar xarid qilish va sotish talab va taklifini mujassamlaydi, talab va taklif nisbatini belgilaydi, buning natijasida vaqtinchalik va nisbiy muvozanatning ifodasi, biroq u yoki bu maqsad va bitimni amalga oshirish uchun yetarli bo'lgan narx aniqlanadi.

Bitim tuziladigan va qimmatli qog'ozlar bir quldan boshqasiga o'tadigan narx kurs deb ataladi. Birja kursi birja va birjadan tashqari aylanmada bitimlar tuzishda mo'ljal sifatida foydalaniladi. Bunda "baravariga o'tkaziladigan auktsion" keyingi "zalpgacha" mavjud bo'ladigan, uzluksiz kimoshdi esa - qimmatli qog'ozlarga joriy talab (talab narxi, xaridor taklif etadigan eng yuqori narx) va taklif (taklif narxi, qimmatli qog'ozlar sotiladigan minimal narx) o'rtasidagi nisbatni aniqlashga imkon beradi.

Tayanch soʻzlar

Birjalar, direktorlar Kengashi, birja nizomi, aʼzolik, birja strukturalari, makleriat, brokerlik idoralari, listing, «baravariga oʻtkaziladigan auktsion», kurs maklerlari, kurtaj, chayqov foydasi, narx kotirovkasi.

Nazorat savollari

1. Birja taʼsischilari va aʼzolari kimlar hisoblanadi?
2. Birja taʼsischilari va aʼzolarining qanday huquq va majburiyatlari bor?
3. Birjada boshqaruvni tashkil qilish qanday?
4. Birja korporatsiyasi nizomida nimalar koʻrsatiladi?
5. Brokerlik idorasi nima?
6. Makler bu kim?

Adabiyotlar roʻyxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: Oʻzbekiston, 2011. –56 b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Oʻzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yoʻllari va choralari.–T: Oʻzbekiston, 2009. – 56 b..

3.Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4.Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ, 2007 г.5-39ст.

5.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7.Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

4-BOB. BIRJA STATISTIKASI KO'RSATKICHLARI

- 4.1. Birja statistikasining vazifalari
- 4.2. Birja statistikasi ko'rsatkichlar tizimi
- 4.3. Birja narxlari kotirovkasi
- 4.4. Tovar birjasi indekslarini hisob-kitob qilish usullari
- 4.5. Birja kon'yunkturasini tahlil qilish usullari

4.1. Birja statistikasining vazifalari

Birja faoliyati ob'ektlari va sub'ektlarining axborot-tahliliy ta'minoti statistikaning muhim vazifasini hamda birja savdosini tartibga solish va sug'urtalashning zarur shartlarini ifodalaydi. Davlat statistikasi va birjalarni litsenziyalash va nazorat qilishi lozim bo'lgan organlar birja bozorining miqyosi va ahvoli, uning infratuzilmasi, birja qatnashchilarining daromad va xarajatlari haqidagi ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi. Biznes-statistika birja bozorining salohiyati, uning rivojlanish qonuniyatlari, narx va sotuv bashorati, birja bozoriga investitsiyalar haqidagi ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi. Shunday qilib, birja statistikasining vazifalari birja kon'yunkturasi, birja tovaraylanmasi va narx tendentsiyalari, birjaning tovar bozoridagi roli, birja jarayonining moddiy ta'minoti haqida axborot to'plash va tahlil qilishdan iborat. Birja statistikasining muayyan vazifalari quydagilardan iborat:

- birjalar mavjudligi va birja faoliyati haqida axborot to'plash va qayta ishlash;
- muayyan sana va davrda birja bozorining ahvolini baholash;
- birja savdosi faoliyatini aniqlash, tala va taklifni, ularning nisbatini baholash;
- birjada ishbilarmonlik faolligini baholash;
- birja tovaraylanmasini, uning hajmini, struktura va dinamikasini, baholash va tahlil qilish, tovar birjalarining tovarlar ulgurji bozoridagi rolini tavsiflash;
- real tovar bilan bitimlar va muddatli bitimlar nisbatini tahlil qilish;
- birja narxlari dinamikasi va o'zgaruvchanlik darajasini, ularning mavsumiyligi, davriyligini taxlil qilish, birja narxlarini bashorat qilish;
- birja savdosining tijorat natijalarini baholash va tahlil qilish;
- birja savdosi infratuzilmasining holati va rivojlanish tavsifi.

4.2. Birja statistikasi ko'rsatkichlar tizimi

Birja faoliyatining statistik tadqiqot vazifalari mos keluvchi ko'rsatkichlar tizimi yordamida amalga oshiriladi, uning sxemasi quyida keltirilgan:

1. Birjalar soni, tarkibi va hajm:

- birjalar umumiy soni
- birjalarni turlari va tovar ixtisoslashtirish bo'yicha taqsimlash;
- birjalarni nizom kapitali hajmi va paychi-a'zolar soni bo'yicha taqsimlash.

2. Birjada talab va taklif:

- tovar sotish va sotib olishga buyurtmalar soni va hajmi;
- tovar sotish va sotib olishga buyurtmalar nisbati (soni va hajmi bo'yicha)
- buyurtmalar soni indeksi
- buyurtmalar o'rtacha hajmi indeksi.

3. Birjalar tovaraylanmasi:

- tovaraylanma umumiy hajmi, jumladan, real tovar yetkazib berish;
- real tovar yetkazib berishning ulgurji tovaraylanma umumiy hajmidagi salmog'i;
- tovaraylanma tovar strukturasi (assortimenti), alohida tovar sotuvi hajmi (natural va qiymat birligida va tovaraylanma umumiy hajmining foizida);
- bitta birjaning tovaraylanma umumiy hajmi;
- tovaraylanma bo'g'iniligi (qayta sotishlar soni);
- tovaraylanma indeksleri;
- assortiment o'zgarishlari indeksi.

4. Birja bozorida ishbilarmonlik faolligi:

bitimlar soni, jumladan, real tovarli bitimlar va muddatli bitimlar soni; real tovarli bitimlar va muddatli bitimlar ulushi; bitta birjaga to'g'ri keladigan bitimlar umumiy soni.

5. Birja narxlari:

- 5.1. real tovarli bitimlar va fyuchers bitimlar bo'yicha narx darajasi (kotirovka);
- 5.2. bazaviy narxlar, taklif, talab va sotuv narxi;
- 5.3. davr uchun o'rtacha narxlar;

5.4. fyuchers bitimlarida narxlar o`rtasidagi farq;

5.5. narxlar indeksi;

5.6. o`rtacha og`ish.

6. Xedjlash:

- fyuchers bitimlarini sug`urtalash hajmi;

- fyuchers bitimlarida depozitlar (kafolatli bay puli) hajmi;

- marja hajmi (noqulay narx o`zgarishiini qoplash uchun to`langan summalar).

7. Birja faoliyatining tijorat samaradorligi:

- birja xarajatlari (birja operasialari xarajatlari)

- birja operasialaridan daromad;

- sof foyda, paychilarning dividendlari

- soliqlar va boshqa majburiy to`lovlar (ajratmalar, sug`urtalar, badallar va h.k.)

- rentabellik (nizom kapitalining foizida foyda, bitta joyga hisob-kitob qilgandagi foyda, birja tovaraylanmasining foizidagi foyda, bitta bitimga hisob-kitob qilgandagi foyda);

8. Birja infratuzilmasi:

- asosiy fonlar, jami va o`rtacha bitta birjaga;

- operatsion zal hajmi (maydoni, kv. m), jihozlangan o`rinlar soni («yama»);

- birjaning axborot-hisoblash asbob-uskunolari bilan ta`minlanganligi – umuman va birja xalqasining;

- birja xodimlari soni va tarkibi;

- brokerlik (dilerlik, maklerlik) idoralari soni, ularning xodimlari soni;

- birjaning ombor binolari mavjudlishi, soni va maydoni (sig`imi).

Statistik hisob-kitoblari uchun axborot manbasi manba bo`lib quyidagilar xizmat qiladi: davlat statistika hisobotlari va buxgalteriya hisobi ma`lumotlari, hisob-kitob (hisob) palatasi ma`lumotlari, kotirovka palatasi ma`lumotlari (jumladan, kotirovka byulletenlari), brokerlar hisobotlari (agar u birja kengashi tomonidan kiritilgan bo`lsa), birja buyurtmasi bo`yicha bajarilgan maxsus marketing tadqiqotlari (jumladan, kon`yunktura sharhlari va bashoratlar).

Hisob-statistika maqsadlarida namunaviy shartnoma ma`lumotlari (oldi-sotdi hajmi, real va fyuchers tovarni yetkazib berish muddati, joyi va

sifati), kafolatli bay puli, bazaviy narx va uning o'zgarish limitlaridan foydalanish mumkin. Brokerlik hisobotida odatda, bitimlar ro'yxatini, jumladan, read tovarli bitim, bitimdan foyda va zararlar ro'yxatini qamrab olgan bajarilgan operasiyalar bo'yicha oylik hisobotlar kiritiladi.

4.3. Birja narxlari kotirovkasi

Aytib o'tilganidek, birja narx harakatlanishida turli tendensiyalarini muvozanatlash mexanizmi hisoblanadi va narxning keskin o'zgarishini yumshatishga xizmat qiladi. Birjaning barqarorlashtiruvchi bu roli narx kotirovkasi – birja narxlari haqida turli axborotlar vositasida amalga oshiriladi. Kotirovka ko'p sonli bitimlar narxini umumlashtirishni bir tizimga keltirish natijasida kotirovka komissiyasi tomonidan amalga oshiriladi va natijalar albatta darhol e'lon qilinadi. Narx kotirovkasi birja savdosi qatnashchilari, ko'plab ishlab chiqaruvchilar va birja tashqarisidagi xaridorlar, birjaning faoliyati uchun katta qiziqish uyg'otadi.

Birja kotirovkalari uzoq muddat davomida narxlar dinamik qatorini ifodalaydi, bu ulardan bashorat qilish uchun baza sifatida foydalanish imkonini beradi. Rasmiy kotirovka – birja kuni uchun tovar bo'yicha birja kunining yakuniy bosqichida qayd qilingan narxlarni o'rtachalashtirish natijasida belgilanadigan umumiy narx alohida ahamiyatga ega.

Kotirovka spravochnik ahamiyatidan tashqari katta funktsional ahamiyatga ham ega. Masalan, rasmiy fyuchers kotirovkasi har bir birja kunida har bitta pozitsiya (etkazib berish oyi) bo'yicha birjada belgilanadigan umumiy narx sifatida hisob-kitob (kliring) palatasi mijozlar bilan qayta hisob-kitoblar uchun foydalaniladi.

Ishonchli natijalar olish uchun kotirovka komissiyasi belgilangan qoidalarga amal qiladi:

1. Sotuvchilar, xaridorlar va bitimlar narxining ayrim keskin farq qiladigan qiymatlari istisno qilinadi;

2. Barcha tovarlar emas, ular bo'yicha bitimlar sistematik ravishda tuziladigan ayrim muhim tovarlar kotirovka qilinadi. Bunday tovarlar haqida ma'lumotlar birja byulletenining bazasiga kiritiladi. YAngi tovarlarning sistematik paydo bo'lishida ular haqidagi ma'lumotlar ro'yxatga kiritiladi. U yoki bu tovarlar bo'yicha bitimlar uzoq vaqt tuzilmay qolgan hollarda ular ro'yxatdan chiqarib tashlanadi;

3. Kotirovkada hisobga olinadigan partiyadagi tovarlar eng kam hajmi kelishib olinadi;

4. Narxning tovar partiyasiga bog'liqligini eliminatsiyalash uchun ikkita usuldan foydalaniladi: narxlar eng ko'p bitimlar soni amalga oshiriladigan namunaviy hajm uun beriladi; kotirovka narxi bir nechta turli hajmlar uchun aniqlanadi;

5. Etkazib berish shartlaridagi farqlar hisobga olinadi, ularga muvofiq partiya qiymatiga tovarni tashish, sug'urtalash, o'rab-qadoqlash va hokazolar yoki kiritiladi yoki kiritilmaydi.

Kotirovka quyidagi axborotlardan iborat bo'ladi: rasmiy kotirovka, sotuvchi (taklif narxi) va xaridorning (talab narxi) maksimal va minimal narxi, kun (davr) narxlari; kun davomidagi birinchi va oxirgi bitimlar narxi (narx keskin o'zgargan oraliq nuqtalar ham ko'rsatilishi mumkin); o'tgan kunlar bilan taqqoslaganda birjaning ochilish va yopilish paytidagi narxlar.

Mos keluvchi rasmiy kotirovka har bir pozitsiya (etkazib berish sanasi) bo'yicha oxirgi savdodan oldingi 30-60 kun davomida qayd qilingan maksimal va minimal narxlarni o'rtaqalashtirish yo'li bilan hisob-kitob qilinadi.

Namunaviy (spravochnik) tovar narxi barqaror bo'lmagan bozorda, narx va unga ta'sir etuvchi omillar keng doirada belgilanadi. Namunaviy narx sotish shartlarida namunaviy sotuv hajmida tovar birligi qiymatini aks ettiradi. Bu eng haqiqiy narx, chunki u tasodifiy narx shakllantiruvchi omillar ta'sirini istisno qiladi. Bitimlar soni ko'p bo'lganda namunaviy narx bitimlarning o'rtacha narxsi sifatida aniqlanadi, chunki qatta sonlar qonuni bo'yicha chetga og'ishlar bir-birini qoplaydi. Kam sonli bitimlar bo'yicha namunaviy narx barcha narx shakllantiruvchi omillarni (talab va taklif nisbati, qatnashchilar soni, hisob-kitob shartlari, transport vositasida tashish shartlari), avvalgi birja kuni (davri) namunaviy narxining yangi tuzilgan bitimlar narxiga muvofiqligini hisobga olgan holda chiqarilishi lozim. Zarur axborotlar yo'q bo'lgan hollarda namunaviy narx chiqarilmaydi.

Kotirovka asosida jadval ko'rinishidagi birja byulleteni tuziladi. Barcha narxlar tovar birligi bo'yicha beriladi. Birja kotirovkalari, jumladan, fyuchers kotirovkalari mos keluvchi birjalar, yetakchi gazetalar, birinchi navbatda, ishbilarmonlik nashrlari tomonidan muntazam chop etiladi.

Nashrlar optimal strukturasi quyidagicha: fyuchers kotirovkalari, real tovar narxi va barcha asosiy tovarlarga opsionlar kotirovkalari keltiriladi. Birja kotirovkalarining birinchi grafasida tovar yetkazib berish yoki olish mumkin bo'lgan uchta oy; ikkinchi grafada – birja ochilishidagi narx; uchinchi grafada – kun davomida ro'yxatga olingan maksimal kotirovka;

to'rtinchi grafada – minimal kotirovka; beshinchi grafada – birjada hisob-kitob uchun foydalaniladigan narx (qoidaga ko'ra, birja yopilishidagi narx), kun davomida narx o'zgarishi, bunda «+» belgisi kotirovkaning o'sishini, «-» belgisi esa – pasayishini anglatadi; yettinchi va sakkizinchi grafada shu yetkazib berish muddatida tovarni kotirovka qilish paytidagi maksimal va minimal narx qiymati ko'rsatkichlari; to'qqizinchi grafada – ochilgan shartnomalar soni ko'rsatiladi. Grafalar ostida alohida satrda kun davomida bitimlar taxminiy soni va barcha yetkazib berish muddatlari bo'yicha ochilgan shartnomalar soni keltiriladi.

Narx kotirovkasidan tashqari birjada maxsus ekranda va monitorlarda ushbu birja kuni uchun yakuniy bo'lmagan joriy narx axboroti muntazam chiqarilib turadi. Axborot mazmuni, masalan, quyidagicha bo'lishi mumkin: tovarlar har bir turi va barcha shartnomalar bo'yicha uchta oxirgi bitim; birja ochilgan paytdagi narxlar, fyuchers bitimlarining maksimal va minimal narxlari; birjaning ochilishi va yopilishidagi narxlar farqi (agar mavjud bo'lsa); birja operasialari to'xtatilgan va tiklanganda narx diapazoni (agar uzoq muddatli savdolarda to'xtatib turish o'ringa ega bo'lgan bo'lsa); o'tgan kundagi narxlar bilan taqqoslaganda yakuniy narx o'zgarishi; joriy yuqori va past narx tebranishlari.

Narx darajalari birjalarda standartlashtirilgan. Punkt deb nomlanadigan minimal narx o'zgarishi AQSHda don uchun 1 bushelga 0,25 tsent, benzin uchun – 1 gallonga 0,01 tsent, neft uchun – 1 barrelga 1 tsent va h.k. belgilangan.

4.4 Tovar birjasi indekslarini hisob-kitob qilish usullari

Birja indekslari birjaning ishbilarmonlik faolligini tahlil qilishda foydalaniladi. Birjaning ishbilarmonlik faolligi indekslariga quyidagilar kiradi: sotish va soti olishga buyurtmalar soni indekslari, buyurtmalar o'rtacha hajmi indekslari, ulgurji tovaraylanma indekslari, birja narxlari indekslari.

Ulgurji tovaraylanma birja indekslari quyidagicha hisob-kitob qilinadi:

1. alohida tovar, jumladan, uning assortiment turlari bo'yicha;
2. birjada sotilgan barcha tovarlar bo'yicha.

Birja stavkasi indeksi alohida chiqariladi. Alohida assortiment tovarini sotish indeksi o'rganilayotgan davrdagi tovar sotuvi hajmini (q_t) bundan oldingi davrdagi sotuv hajmiga (q_r) natural birlikdagi nisbati sifatida hisob-kitob qilinadi:

$$(1) \quad i = q_t / q_r$$

Bunda bazis davrdan keyingi har bir davr uchun indekslarni ko'paytirib, istalgan bazis davrga sotuv dinamikasini o'lchash mumkin. Faqat vaqt kesimlari (davrlari) taqqoslanishini ta'minlash talab qilinadi, xolos. Agar bir xil bo'lmagan vaqt orliqlari uchun indekslar hisob-kitob qilinadigan bo'lsa, o'rtacha kunlik (o'n kunlik, oylik va h.k.) indeksni aniqlash mumkin. Buning uchun o'rtacha geometrik formula qo'llanadi:

$$(2) \quad i = i_{(n+1) \text{ davr uchun}}$$

butun tovar uchun, jumladan, uning barcha turlari va navlari uchun ikki xil indekslar tuziladi:

- miqdoriy indeks: barcha tur va navdagi tovarlar soni rag'batlantiriladi (joriy davrda -- t ; bazis davrda - τ):

$$(3) \quad I_q = \sum q_t / \sum q_\tau$$

- qiymat indeksi: rag'batlantirishdan oldin barcha tur va navdagi tovar hajmi o'zgarmas narxlar (p_H) bo'yicha o'lchanadi (taqqoslanadi). O'zgarmas narx sifatida odatda davr boshidagi narxlar yoki eng barqaror davr narxlarini olinadi:

$$(4) \quad I_q = \sum q_t p_H / \sum q_\tau p_H$$

Bu indeksning kamchiligi Shundaki, u assortiment o'zgarishlari (masalan, bir xil tovar sonida qimmat tovarlar ulushining o'sishi qiymatning o'sishini beradi) hisobiga tovar qiymatining o'zgarini yashiradi. Assortiment o'zgarishlarining ta'sirini qiymat dinamikasiga assortiment strukturasi o'zgarishlarining ta'sirini aks ettiradigan assortiment o'zgarishlari indeksi yordamida aniqlash mumkin:

$$(5) \quad I_{acc} = (\sum q_t p_H / \sum q_\tau p_H) / (\sum q_t / \sum q_\tau) = \sum p_H q_t / \sum p_H q_\tau$$

bu yerda q – butun assortiment guruhi bo'yicha muayyan assortiment turining ulushi.

Ishbilarmonlik faolligining eng muhim ko'rsatkichi tovar birjasining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Fond birjasida bunday indekslar aksiyalar narxi dinamikasini tahlil qilish uchun ko'proq tarqalgan. Tovar birjasida ham narxlar indeksini hisob-kitob qilish maqsadga muvofiq. Ushbu kotirovkalar foydalaniladi. Faqat amaldagi sotuv narxi kiritiladi.

Real tovarlar uchun real vaznni hisobga olgan holda narx indeksi tuziladi. Fyuchers shartnomalari narxi uchun o'lanmagan gnarx indeksleri qo'llanadi.

Bitta turdagi tovarning narx indeksi – oddiy individual narx indeksi:

$$(6) i_p = p_t / p_\tau$$

bu yerda t keyingi davrga, τ esa – oldingi davrga mansub.

Bitta nomdagi tovarning bir necha xil turlari bo'yicha narx indeksi o'tacha narxlar indeksini ifodalaydi:

$$(7) i_p = p_t / p_\tau$$

bu yerda p_t, p_τ - davr uchun o'rtacha narxlar.

Narxlar umumiy indeksida, ya'ni barcha tovarlar bo'yicha narx indeksida vazn sifatida yoki tanlab olingan davrda har bir tovar turining soni (q_τ) yoki sotish hajmidagi qiymat ulushlari (∂_t) foydalanilishi mumkin. birinchi holatda indeks quyidagi ko'rishiga ega bo'ladi:

$$(8) I_p = \sum p_t q_\tau / \sum p_\tau q_\tau$$

Keyingi holatda vazn yoki t davrga yoki τ davrga mansub bo'lishi lozim. Indeksler quyidagicha bo'ladi:

$$(9) I_p = \sum i_p \cdot \partial_t$$

$$(10) I_p = 1 / \sum \partial_t / i_p$$

bu yerda i_p – har bir tovar turi uchun alohida individual indeksler.

4.5. Birja kon'yunkturasini tahlil qilish usullari

Birja kon'yunkturasini – vaqt davridagi sanada birja bozoridagi vaziyat. Uning asosiy belgilari: bozorning muvozanatlanligi (talab va taklif nisbati), narx daradasining barqarorlik darajasi va tendentsiyalari, bitimlar soni va sotuv hajmi. Boshqa ko'rsatkichlar ham ko'rib chiqiladi.

Ulgurji bozorning shakllanishida tovar birjasining roli bir xil nomdagi tovarlar yetkazib berishda birja aylanmasining ulushi bilan tavsiflanadi. Tovar birjasining muhim tavsifnomasi deb real tovarni yetkazib berish bilan yakunlanadigan bitimlar ulushini hisoblash mumkin. Ma'lumki,

muddatli bitimlar va fyuchersli bitimlar doim ham tovarni yetkazib berish bilan tugamaydi. Real tovarni yetkazib berishda birja ulgurji korxona funksiyalarini bajaradi. Tovar yetkazib berilmaganda birja xedjlash orqali kassa bitimlari va muddatli bitimlarda narxlarning o'zaro aloqalari natijasida narx barqarorlashuvini ta'minlagan holda asl birja funksiyalarini bajaradi. Xorijiy birjalarda real ta'minot 1–2%dan oshmaydi.

Birja narxlari tahlili – birja kon'yunkturasi kompleksli tahlilining eng muhim tomonlaridan biri. Agar bozor kon'yunkturasini tavsiflash uchun narx dinamikasi (o'sish, pasayish, doimiylik) haqida joriy, juda cheklangan axborot talab qilinsa, birja bozori qatnashchilari tahlil va amaliy qarorlar qabul qilish uchun keyingi harakatlarni oldindan ko'ra bilishga intiladi. Ular amalga oshiradigan tijorat faoliyati samaradorligi qabul qilinadigan qarorlarning to'g'riligiga bog'liq bo'ladi. Bu ayniqsa, birja o'yinchilari (sotib olish va sotish narxi o'tasidagi farqdan daromad oladigan chayqovchilar) uchun xarakterli.

Narx dinamikasini bashorat qilish uchun fyuchers shartnomalar bozorida 2 xil tahlil usuli: fundamental va amaliy (yoki texnik) usul qo'llanadi. Har bir usulning o'z tarafdorlari bor, biroq qupchilik tijoratchilar ularni birgalikda qo'llaydilar.

Fundamental tahlil quyidagi tamoyilga muvofiq birjadan tashqari axborotdan keng foydalanishga asoslanadi: tovar taklifini pasaytiradigan yoki talabni oshiradigan har qanday iqtisodiy omil narxning o'sishiga olib keladi yoki aksincha, tovarga taklifni oshiradigan yoki talabni kamaytiradigan har qanday omil qoidaga ko'ra, narxning pasayishiga olib keladi. Shuning asosida o'tmishdagi tajribadan kelib chiqib, ushbu talab va taklif nisbatiga mos keladigan narx bashorat qilinadi.

Narxni bashorat qilishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlar ilgarilovchi, yo'ldosh va kechikkan ko'rsatkichlarga taqsimlanadi.

Iqtisodiyotning yaqin oylardagi holatini tavsiflaydigan ilgarilovchi ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiradi: ish xaftasining o'rtacha uzunligi, ishlab chiqarishning yuklanganligi, iste'mol tovarlariga yangi buyurtmalar hajmi, kelajakdagi tovar yetkazib berishning kechikishi, yangi biznesni tashkil qilish, turar-joy uylari kutilayotgan qurilish hajmi, tovar zaxiralarining o'zgarishi, yetakchi kompaniyalarning aksiyalar darajasi, fond indeksleri darajasi, pul taklifi va h.k.

Yo'ldosh va kechikkan ko'rsatkichlar uzoq muddatli davrga bashorat imkoniyatari kamroq bo'sada, ulardan ko'ra ishonchliroq hisoblanadi. Har oylik yo'ldosh va kechikkan ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiradi: ishsizlik darajasi, tashqi savdo saldos, mamlakat ichkarisida avtomobillar

sotish hajmi, chakana tovaraylanma hajmi, ishlab chiqaruvchining narxlar indeksi (xomashyo narxining o'zgarishini hisobga olib), tovar-ishlab chiqarish zaxiralarining o'zgarishi, turar-joy ishlab chiqarish hajmi, shaxsiy daromadlar, yalpi milliy mahsulot, iste'mol narxlari indeksi.

Fundamental tahlilni qo'llash iqtisodiy modelni tuzishga asoslanadi. Bu iqtisodiy modellarning murakkablik keng doirada o'lchanadi – tovar narxini bir nechta asosiy statistik ko'rsatkichlar bilan bog'laydigan oddiy tenglamadan to minglab o'zgaruvchilarga ega kompleksli modellargacha.

Amaliy tahlil narx dianmik qatorlarini tadqiq etish va ayrim ko'rsatkichlarga asoslanadi (masalan, savdo hajmi, tuzilgan va bekor qilingan bitimlar soni). Amaliy tahlil usullari qatoriga grafik va statistik usullar kiradi.

Grafik usullar yaqqolligi bilan ajralib turadi. Eng tarqalgan grafiklarga ustunli diagrammalar, chartlar (ingl. shart – diagramma), o'rta miqdorlar grafiklari, nuqtai-figurali grafiklar kiradi.

Chartlar seriyasini tasvirlashda vertikal o'q narxni, gorizontaal o'q esa – vaqtni ko'rsatadi. Kundalik grafiklarda har bitta savdo kuni Shu kunning eng yuqori va eng quyi narxini birlashtiruvchi vertikal chiziq bilan ifodalangan. Ushbu kun uchun birja yopilgan vaqtdagi narxni vertikal chart bilan kesishadigan gorizontaal chiziqcha (shtrix) ko'rsatadi. Tadqiqot turiga qarab, ayrim grafiklarda birja ochilgan soatdagi narxlar chartdan chap tomondagi shtrix bilan, birja yopilgan soatdagi narx esa – o'g tomondagi shtrix bilan belgilanadi. Keyingi kunlardanhar biri narxi grafikka undan oldingi kunning grafik tasviridan chappa kiritiladi. Agar xaftada bayram kuni bor bo'sa, mos keluvchi chiziq grafikda tushirib qoldiriladi.

Ichki kun bu – keyingi kunning narx diapazoni undan oldingi kun doirasida bo'lgan kundir. Bu kunda yopilish narxi jiddiy ko'rib chiqilmaydi. Narxlarning bu diapazondan qanday chiqishini kuzatish lozim. Bozor qatnashchisi keyingi kunlarda narx doirasining qaysi tomonidan chiqishiga qarab sotib oladi yoki sotadi.

Tashqi kun ichki kunning aksidir. Bu holatda birja yopilgan vaqtdagi narxga katta ahamiyat qaratiladiyu

Qarama-qarshi yopilish narxi bu – narxlar dastlab bundan oldingi savdo kuni bilan bir xil yo'nalishda borgan, biroq birja yopilishida narx harakati o'zgarmagan vaziyatdir. Narx dinamikasining bunday turi narx tendentsiyasining tugash ehtimolidan ogohlantiruvchi muhim belgi hisoblanadi.

Narxlarning asosiy qaytishi tashqi kun va qarama-qarshi yopilish narxi variantlarini uyg'unlashtiradi. Qarama-qarshi narx variantining asosiy farqi Shundaki, ochiish narxi ham, yopilish narxi ham bundan oldingi kunning narx doirasidan chetda bo'ladi. Narxlarning asosiy qaytishi, ayniqsa, xafalik diagrammada, tendentsiyaning yakunlanishidan darak beruvchi belgi sifatida qabul qilinadi. Amaliy usuldan foydalanuvchi ko'plab savdogarlar, garchi bundan holat atigi bitta kuzatilsada, bozordagi o'z pozitsiyalarini qarama-qarshi tomonga, ya'ni sotuvni xaridga va aksincha o'zgartiradi.

Xulosalar

Birja statistikasining muayyan vazifalari quydagilardan iborat:

➤ birjalar mavjudligi va birja faoliyati haqida axborot to'plash va qayta ishlash;

➤ muayyan sana va davrda birja bozorining ahvolini baholash;

➤ birja savdosi faoliyatini aniqlash, tala va taklifni, ularning nisbatini baholash;

➤ birjada ishbilarmonlik faolligini baholash;

➤ birja tovaraylanmasini, uning hajmini, struktura va dinamikasini, baholash va tahlil qilish, tovar birjalarining tovarlar ulgurji bozoridagi rolini tavsiflash;

➤ real tovar bilan bitimlar va muddatli bitimlar nibatini tahlil qilish;

➤ birja narxlari dinamikasi va o'zgaruvchanlik darajasini, ularning mavsumiyligi, davriyligini taxlil qilish, birja narxlarini bashorat qilish;

➤ birja savdosining tijorat natijalarini baholash va tahlil qilish;

➤ birja savdosi infratuzilmasining holati va rivojlanish tavsifi.

Kotirovka quyidagi axborotlardan iborat bo'ladi: rasmiy kotirovka, sotuvchi (taklif narxi) va xaridorning (talab narxi) maksimal va minimal narxi, kun (davr) narxlari; kun davomidagi birinchi va oxirgi bitimlar narxi (narx keskin o'zgargan oraliq nuqtalar ham ko'rsatilishi mumkin); o'tgan kunlar bilan taqqoslaganda birjaning ochilish va yopilish paytidagi narxlar.

Mos keluvchi rasmiy kotirovka har bir pozitsiya (etkazib berish sanasi) bo'yicha oxirgi savdodan oldingi 30-60 kun davomida qayd qilingan maksimal va minimal narxlarni o'rtachalashtirish yo'li bilan hisob-kitob qilinadi.

Birja indeksleri birjaning ishbilarmonlik faolligini tahlil qilishda foydalaniladi. Birjaning ishbilarmonlik faolligi indekslariga quyidagilar kiradi: sotish va soti olishga buyurtmalar soni indeksleri, buyurtmalar

o'rtacha hajmi indekslari, ulgurji tovaraylanma indekslari, birja narxlari indekslari.

Tayanch so'zlar

Axborot-tahliliy ta'minot, birja statistikasi, birja statistikasi ko'rsatkichlari, statistik ko'rsatkichlar, birja infratuzilmasi, birja narxlari kotirovkasi, kotirovka komissiyasi, nashrlar strukturasini, birja kon'yunkturasi, grafiklar, ustunli diagramma, chart, nuqtali-figurali grafiklar.

Nazorat savollari

1. Axborot-tahliliy ta'minot nimani ifodalaydi?
2. Birja statistikasining vazifalari qaysilar?
3. Birja statistikasining ko'rsatkichlar tizimi tarkibiy qismlarini sanab bering.
4. Birja statistikasining qaysi ko'rsatkichlari xedjlanishi lozim?
5. Birja statistikasining qaysi ko'rsatkichlari birja infratuzilmasiga mansub?
6. Statistik ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilish uchun qaysi axborot manbalari mavjud?
7. Birja narxlari kotirovkasi nima?
8. Kotirovka komissiyasi qanday qoidalarga amal qiladi?
9. Kotirovka qanday axborotdan iborat?
10. Nashrlar optimal strukturasini tavsiflang?
11. Ulgurji tovaraylanma birja indekslari qanday hisob-kitob qilinadi?
12. Tovar uchun qaysi indeks turlari mavjud?
13. Birja kon'yunkturasi nima?
14. Ulgurji bozorning shakllanishida tovar birjasining rolini tavsiflang.
15. Eng tarqalgan grafiklar qaysilari?
16. Chartlarni tushuntirib bering?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Bekmurodov A.SH., G`afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O`zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O`quv qo`llanma. T.: TDIU – 124 b.

3.Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4.Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ, 2007 г.5-39ст.

5.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2 – е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7.Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

5-BOB. BIRJA SAVDOSINI TASHKIL QILISH

- 5.1. Tovar birjasini tashkil qilish bosqichlari
- 5.2. Tovar bozorida birja tovari.
- 5.3. Birja faoliyatini tashkil qilish.
- 5.4. Birja funksiyalari
- 5.5. Birjada operatsiyalar

5.1. Tovar birjasini tashkil qilish bosqichlari

Tashqi savdo tarkibida chuqur ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Keyingi yillar mobaynida eksport tarkibida raqobatdosh tayyor mahsulot salmog'ining barqaror o'sish tendensiyasi va xom ashyo yetkazib beruvchi tarmoqlar mahsulotlari ulushining kamayib borayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2008 yilda umumiy eksport hajmida xom ashyo bo'lmagan tovarlarning ulushi 71 foizdan ziyodni tashkil etdi. Ayni vaqtda O'zbekiston uchun an'anaviy eksport xom ashyosi bo'lgan paxta tolasining bu boradagi ulushi 2003 yildagi 20 foizdan 2008 yilda 12 foizga tushdi.

Ta'kidlash kerakki, tashqi savdo munosabatlarimiz geografiyasi, avvalo, rivojlanib borayotgan Osiyo qit'asi bozorlari bilan savdo aylanmasining o'sishi hisobiga sifat jihatidan o'zgarmoqda.

Bu ko'rsatkichlarning barchasi, avvalo, eksport tarkibida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan raqobatdosh tayyor mahsulot ulushining izchil oshishi, birinchi navbatda, iqtisodiyotimizning o'sib borayotgan salohiyati va imkoniyatlaridan dalolat beradi. Shu bilan birga, bunday holat eksportimizning xom ashyo resurslari narxi tez-tez o'zgarib turadigan jahon bozori ta'siriga bog'liqligini kamaytirishda muhim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.⁶

Tovar birjasi bozor iqtisodiyotining klassik instituti bo'lib, tashkiliy rasmiylashtirilgan, rasmiy narx kotirovkasi namunalari va standartlar bo'yicha bitimlar tuzish vaqti va doimiy joyiga ega bo'lgan muntazam faoliyat ko'rsatuvchi tovarlar ulgurji bozori hisoblanadi.

Tovar-xomashyo birjasi - vositachilik faoliyatini tashkil qilish va oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirish, ayirboshlash operatsiyalarida xizmatlar ko'rsatish, birja savdolarini muntazam o'tkazish vositasida tijorat maslahatlari berish, birja byulletenlari chiqarish, bozor haqida axborot

⁶ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 16-17-b

to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish va boshqa chora-tadbirlar bilan shug'ullanuvchi doimiy faoliyat ko'rsatadigan tovarlar ulgurji bozori.

«Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim – O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdig'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin»⁷.

Birja bozor mexanizmining tarkibiy qismi; u talab va taklif real nisbatini aniqlaydi, muvozanatli narxlarni shakllantiradi va ularga ulgurji bozorni yo'naltiradi, tovar massasini tovar muomlasini sohasiga jalb etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, birja xedjlash orqali narxni barqarorlashtirish vositasi, narxlar farqida tijoray chayqovlari vositasi va shu asosda investitsiyalashning jalb etuvchan sohasi hisoblanadi.

Birja atamasi ostida birja jarayonining o'zim ham, birja bitimlarining amalga oshirilishi, ularning natijalari hisobga olinishi, sug'urta operasialari, belgilangan qoidalarga rioya etilishi va hokazolarni ta'minlovchi mos keluvchi infratuzilma ham tushuniladi.

Alohida tovar birjasi doimiy joyi va ish vaqtiga ega bo'lgan belgilangan tovar yoki tovarlar majmui bilan savdo qiladigan muntazam faoliyat ko'rsatuvchi bozorni ifodalaydi.

Tovar birjasi yaratish bosqichlarini ko'rib chiqaylik. Asosiy masala tovar birjasi joylashadigan joyni va u yerda sotiladigan mahsulot turlarini tanlash hisoblanadi. Jahon tajribasining guvohlik berishicha, birjalar, qoidaga ko'ra, ko'proq eng mujassamlangan moddiy resurslar manbalariga maksimal yaqinlikdagi yirik markazlarda joylashishi lozim.

Birinchi bosqichda bu ishning tashabbuskorlari ular birja rivojlanishining dastlabki bosqichida va kelajakda bozor tomon harakatlanishda nimani olishi mumkinlini va istayotganini aniq belgilab olishi zarur.

Ikkinchi bosqichda birja sotishga ixtisoslashadigan tovarlarni oldindan tanlab olish kerak.

Birja tovarining belgilari:

⁷ Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz «Xalq so'zi» №237 (4647), 06.12.2008 y.

1. Standartlashtirilganlik;
2. Bir-birni almashtira olish;
3. Monopoliyalashuv darajasi pastligi;
4. Ishlab chiqarishning ommaviyligi.

Qoidaga ko'ra, birja tovari kelajakda undan kutish mumkin bo'lgan barqaror talab kabi tavsifga ham ega bo'ladi. Tovar birjasi tashkil etiladigan shaharni tanlashga keladigan bo'lsak, avvalo, ombor binolari va rivojlangan axborot tarmoqlarining mavjudligi kabi omillarni hisobga olish zarur.

Uchinchi bosqichda tovar birjasi yaratishning tashabbuskorlari uning potentsial ta'sischilarini tanlaydilar. Buning uchun tashabbuskorlar tomonidan xo'jalik faoliyati jarayonida to'plangan axborot, Shuningdek, boshqa tashkilotlarda, masalan, statistika boshqarmasida mavjud axborotdan foydalaniladi.

Potentsial ta'sischilarni tanlash ularda birjani yaratish uchun moliyaviy mablag'lar kiritish imkoniyatining mavjudligi, birja savdolariga moddiy resurslarni jalb qilish, korxona va tashkilotlar bilan keng aloqalardan kelib chiqib amalga oshiriladi.

Keyingi, to'rtinchi bosqichda asosiy e'tiborni tovar birjasini uning bo'lajak ta'sischilariga reklama qilishga qaratish lozim. Har qanday tovar birjasi ikkita asosiy faoliyat yo'nalishiga ega: bir tomondan, ulgurji savdo va boshqa tomondan, narx kotirovkasi. Tovar birjasi, qoidaga ko'ra, tijorat tashkiloti hisoblanmayd. Katta foyda olish uning maqsadi emas. Ma'lum bir shartlilik bilan tovar birjalarini manfaatdor ishlab chiqaruvchilar va vositachi firmalar tomonidan uning qatnashchilaridan har biriga sotuv va xarid operatsiyalari o'tkazishni ta'minlaydigan, tartibga solinadigan tovarlar bozorini tashkil qilish loyihasini birgalikda amalga oshirish uchun yaratiladigan konsortsium shaklida ifodalash mumkin.

Qatnashchilar oladigan foyda tijorat ishlarini o'tkazishga xarajatlarni tejash bilan ta'minlanadi.

Birja bu ulgurji tovarni shakllantiradigan klassik bozor iqtisodiyoti instituti. Birja quyidagilarga ega:

- tashkiliy asoslar;
- iqtisodiy asoslar;
- yuridik asoslar.

Birja, tashkiliy nuqtai nazardan, bu yaxshi jihozlangan, brokerlar va dilerlarga, ya'ni birja ishi professionallariga taqdim etiladigan bozor o'rinidir.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, birja bu belgilangan joyda tashkil qilingan, belgilangan qoidalar bo'yicha muntazam faoliyat ko'rsatadigan, qimmatli qog'ozlar savdosi, namunalar va standartlar bo'yicha ulgurji savdo, Shuningdek, valyuta va nodir metallni talab va taklif asosida rasman belgilangan narxlarda sotish amalga oshiriladigan ulgurji bozordir.

Birja alohida mulkiga ega bo'lgan, sudda, arbitraj davlat sudida da'vogar va javobgar sifatida ishtirok eta oladigan yuridik shaxs hisoblanadi.

5.2. Tovar bozorida birja tovari.

Jahon amaliyotida tovar birjalari faoliyati asosan xomashyo va qishloq xo'jalik tovarlari oldi-sotdisi bilan cheklanadi.

Birja tovarlari, qoidaga ko'ra bu - xomashyo, mahsulot ishlab chiqarishning texnologik jarayoni boshlanishiga aloqador. Shu sababli ular ko'p jihatdan ulardan olinadigan tovarlar narxini belgilab beradi. Klassik birja tovari hajmi va sifati bo'yicha bir xillashtirilgan, qat'iy belgilangan, oson muayyanlashtiriladigan, barqaror xususiyatlarga ega bo'lgan ommaviy mahsulotdir.

Ular urfdan chiqib qolmasligi va ma'naviy eskirmasligi lozim. Bu birja tovari birjaga yetkazib berilmasligi mumkinligini anglatadi. Sotuvchi kim, tovar qaysi partiyadan olingan, muddatli bitimni amalga oshirish uchun nima zarur - xaridorga buning farqi yo'q bo'lishi lozim. Eng mashhur birja tovarlari: neft i neft mahsulotlari, rangli va qimmatbaho metall, o'romn, paxta, kauchuk, kofe, shakar, don. Bitta tovarning o'zi bir mamlakatda birja tovari bo'lishi, boshqa mamlakatda esa bo'lmasligi mumkin.

Ularning soni va assortimenti doimiy o'zgarib turadi. Agar XIX asr oxirlarida bu qatorga 200 gacha tovarlar kirgan bo'lsa, hozirgi kunda ularning soni 60-65gacha kamaygan, shundan faqat 45 tasi birjada muomalada bo'ladi. U yoki bu tovarni tanlash nima bilan asoslanadi? Tovar belgilangan sifatlar yig'indisiga ega bo'lishi lozim.

Birja tovarlariga talablar.

1. Tovar ommaviy bo'lishi va katta hajmda chiqarilishi lozim (ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar soni katta). Bu talab va taklifni aniqlashga imkon beradi. Muvozanatli narx o'rnatiladi. Yagona ishlab chiqaruvchining ijro etish usuli bo'yicha o'ziga xos mahsulotlari birja savdosi ob'ekti bo'la olmaydi.

2. Sifat, saqlash shartlari, transport vositasida tashish va o'lash bo'yicha talablar. Bu tovar namunalar yoki texnik tavsiflar bo'yicha ko'rib chiqmasdan sotish mumkin bo'lishi uchun oson standartlashtiriladigan bo'lishi lozim. Birja ishi amaliyotida standartlashtirish asl birja tovarining belgisini tashkil qiladi.

3. Oldi-sotdi uchun taklif etiladigan tovar soni. Tovar birjada qat'iy belgilangan miqdorda sotiladi va sotib olinadi. Bu hajmlar birja birliklari, partiya, lot deb ataladi va yoki transport vositalari sig'imiga, yoki joyi, hajmi va vazniga mos keladi. Partiya yoki lot birja birligiga karra bo'lishi lozim.

Birjada muomalada bo'ladigan barcha tovarlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhni qishloq xo'jalik mahsulotlari tashkil qiladi, bu yerda moy olinadigan ekinlarning ulushi katta. Xuddi Shu guruhga don ekinlari, chorva mahsulotlari, shakar, kofe, kakao, yog'och materiallar kiradi.

Ikkinchi guruhga sanoat xomashyosi va uni qayta ishlash mahsulotlari kiradi. Bu yerga energiya vositalari, qimmatbaho va rangli metall kiradi.

Ta'kidlab o'tish joizki, tovar birjasiga odiy tovarlarga shartnomalar bilan bir qatorda qimmatli qog'ozlarga shartnomalar, jumladan, davlat obligasiyalari, aksiyadorlik banklarining aksiyalari, ishlab chiqarish aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari, depozitli bank sertifikatlari ham kiradi.

Birja tovari sifat bo'yicha ham, son bo'yicha ham standartlashtiriladi. Sotilishi lozim bo'lgan minimal miqdor birja birligi deb ataladi. U qoidaga ko'ra, bitta transport vositasi yoki o'rinning sig'imiga mos keladi. Tovar yetkazib berishning amaldagi sig'isi standart ko'rsatkichi lot, ya'ni birlikka karra bo'lgan, belgilangan tovar miqdori hisoblanadi (masalan, ming birlik yoki tonna, yoki 100 o'ram va h.k.).

Birja yetkazib berish vaq joyini bir xillashtiradi (variantlar sonini cheklaydi). Vaqtni bir xillashtirish tovar faqat pozitsiya deb nomlangan, belgilangan vaqt oralig'ida yetkazib beriladi. Har bir tovarga o'zining yetkazib berish davri xos. Xususan, qishloq xo'jalik mahsulotlari bozorida yetkazib berish davri ishlab chiqarishning mavsumiyliги bilan belgilanadi.

Etkazib berish joyini bir xillashtirish ombor va elevatorlar mos keluvchi ro'yxati bilan belgilanadi. Ba'zida tovarni temiryo'l stantsiyasiga vagonlarda keltirishga ruxsat beriladi. Bir xillashtirish tovarlarning taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun zarur. Birja yoki uning vakolatlagan firmasi sotuvchiga ombor guvohnomasi – varrant beradi. Sotuvchi uni xaridorga chekka almashtiradi.

5.3. Birja faoliyatini tashkil qilish.

Jahon iqtisodiy inqirozi davom etayotgan hozirgi sharoitda bunday o'zgarish ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Nega deganda, bugungi kunda eksport asosan xom ashyo yetkazib berishdan iborat bo'lib, dunyo bozoridagi narx-navo o'yinlariga haddan tashqari bog'lanib qolayotgani ayrim mamlakatlarda valyuta tuShumlarini kamaytiradigan, moliyaviy barqarorlikning yomonlashuviga olib keladigan, iqtisodiyotni izdan chiqaradigan jiddiy faktorga aylanmoqda.

Bizning keyingi yillarda eksport sohasida qo'lga kiritgan yutuqlarimiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotini tubdan tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiya qilish, qisqa muddatda biz uchun mutlaqo yangi, lokomotiv rolini bajaradigan tarmoqlarni barpo etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash dasturlarini amalga oshirish, zamonaviy bozor infratuzilmasini shakllantirish borasida o'z vaqtida boshlangan, chuqur o'ylangan va uzoq istiqbolga mo'ljallangan ishlarimizning natijasidir.

Birja operasialari sotuvchi va xaridorlarning o'zim emas, balki birja vositachilari - brokerlar va dilerlar tomonidan amalga oshiriladi. Brokerlar asosan bitimlarni mijozlar nomidan va ularning hisobiga amalga oshirib, buning uchun komission to'lovlar oladi. Dilerlar bitimlarni mijozlarning topshirig'i bo'yicha, biroq o'zining nomidan va o'zining hisbiga amalga oshiradi. Dilerlar tovarni mulk qilib sotib oladi va uni sotib olgan narxdan qimmatroq sotishdan manfaatdor bo'ladi. Vositachi (broker, diler) mijozdan sotish yoki sotib olishga topshiriq (buyruq) oladi, u uchta ko'rsatkichni qamrab oladi: tovar soni (namunaviy shartnomalar soni), yetkazib berish muddati, narx. Mijozlar bilan hisob-kitoblar bevosita yoki birjaning hisob-kitob palatasi orqali amalga oshiriladi. Brokerlar va boshqa vositachilar birjaga har bir bitimdan belgilangan foiz to'laydi.

Birjaning o'zi notijorat tashkiloti, biroq uning a'zolari tijorat bilan Shug'ullanishi mumkin. Qoidaga ko'ra, birja - aksiyadorlik jamiyati bo'lib, aksiyadorlar yig'ilishi oldida javob beradigan birja kengashi (direktorlar kengashi) tomonidan boshqariladi. Birja a'zolarining ikki xil tofasi ajratib ko'rsatiladi: to'liq va noto'liq a'zolar. To'liq a'zolar birjaning barcha sektsiyalarida birja savdolarida hech qanday cheklovsiz ishtirok etish huquqiga ega. Birja a'zosi operatsion zalda vositachilar ishtirokisiz bitimlarni mustaqil tuzish huquqini beradigan o'ringa ega bo'ladi. Birja

⁸ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 17-b.

a'zosi belgilangan qoidalarga muvofiq o'z joyini ijaraga berish huquqiga ega.

Birjaning operatsion zali axborot va hisob vositalari, maxsus aloqa bilan jihozlanadi. Bitimlar tuziladigan joy birja xalqasi (pol), shuningdek, ring, yama (pit) deb ham ataladi, chunki u zal sathidan 1-1,5 sm pastda joylashadi. Birja a'zosining joyi bu – telefon, teleks va telefaks aloqasi ibalan jihozlangan, birjaning elektron-axborot tablosiga chiqadigan kompyuterli stolcha, kabina, taqa (rasta turi). Har bir o'rin o'z raqamiga ega.

Broker taklifini qabul qilgan birinchi mijoz, keyingi takliflardan qat'i nazar, bitim tuzgan hisoblanadi. Agar tovar xarid qilishga bir nechta xaridor da'vaogarlik qilayotgan bo'lsa, ular o'rtasida kimoshdi savdosi tamoyilida savdo o'tkaziladi. Agar sotuvchi narxi xaridor narxidan ortiq bo'lsa, boshqa takliflar bo'lmagan taqdirda bitim sotuvchi va xaridor bir-biriga yon bosib narxni tenglashtirgan holda o'ringa ega bo'ladi.

Shartnomalarni rasmiylashtirish kunning oxirida yokik yeyingi kunning tongidan kechikmasdan amalga oshiriladi. Birja operatorlari bitim yakunlangandan keyin og'zaki shaklda 30 daqiqa ichida bu haqida hisob-kitob palatasini ogohlantirishi zarur. Broker mijozga bitim tuzilganligi haqida axborotni berishi zarur.

Shartnomalarning asosiy shartlarini standartlashtirish bitim tuzshni soddalashtirishga xizmat qiladi.

Ayrim birjalarda, ayniqsa qishloq xo'jalik mahsulotlari birjalarida minimal talablarga javob beradigan yoki mamlakatning birja qonunlarida ko'rsatilgan istalgan tovar yetkazib berilishi mumkin. Boshqa qator birjalarda, avvalo, rangli va qimmatbaho metall birjasida, tovar markasi oldindan ro'yxatga olinishi lozim.

Sifatdan tashqari, birja shartnomalarida boshqa ko'plab shartlar ham bixilllashtirilgan. Bunday shartnomalar namunaviy shartnoma deb ataladi, masalan, fyuchers birjalarda savdo faqat lot deb ataladigan partiyalarda amalga oshiriladi. Bunda yuzaga kelgan o'lcham birliklaridan foydalaniladi.

Aylanmani faollashtirish, savdogarlar maksimal sonini jalb etish uchun birjalar tovarlarning faqat pozitsiya deb ataladigan belgilangan oylarda yetkazib beriladigan tarzda tashkil qilishga harakat qiladilar. Har bir bozor uchun asosan mavsumiylik bilan bog'liq tala vataklifning faollaShuv davri xarakterli, masalan, qishloq xo'jalik mahsulotlarida bu hosilni yig'ib olish bilan bog'liq. Mos ravishda, tovarni muddati

belgilangan va Shu oyda tugaydigan shartnomalar bo'yicha yetkazib berish ruxsat etilgan oylar belgilanadi.

Birjalarda tovarlar bir vaqtning o'zida bir nechta yetkazib berish muddatida (oy) sotiladi (mos ravishda, kotirovka qilinadi) va xatoga yo'l qo'ymaslik uchun ularning har birini aniq belgilab olish talab qilinadi.

Tovarni yetkazib berish joyi birja shartnomalarini bir xillashtirishning muhim elementi hisoblanadi. Birjalar sotuvchilarga tovarni faqat birja qoidalarida ko'rsatib qo'yilgan belgilangan joylarga keltirishga ruxsat beradi. Bu omborlar, elevatorlar, birja bilan maxsus keliShuvga ega belgilangan talablarga javob beradigan banklar bo'lishi mumkin. Ular birjaga yaqin joyda yoki boshqa joylarda, hatto jahon savdo talablariga javob beradigan va ehtiyojlarni qondira oladigan tarzda boshqa mamlakatda joylashishi mumkin.

Ayrim birja qo'mitalari (palatalar) birja faoliyati haqidagi axborotni shakllantirishga bevosita aloqasi bor. Xususan, hisob-kitob palatasi (ayrim birjalarda kliring palatasi) bachajumlardan, muddtli bitimlarni ro'yxatga oladi, mijozlar va birja turli to'lov va hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Nazorat qo'mitasi birjado ishbirmonlik faolligini kuzatib boradi. U real tovar yetkazib berishning borishni nazorat qiladi, birja shartnomalarining ayrim firmalar qo'lida muassamlaShuvini kuzatib boradi, sun'iy taqchillikka va rax bilan o'ynashga qarshi kurashadi. Kotirovka qo'mitasi narxlarni qayd qiladi, ularni bashorat va tahlil qiladi, narxlarni e'lon qiladi. Qator birjalar tarkibida statistika qo'mitasi bo'lib, u hisob-kitoblarni, xususan, indekslarni ta'minlaydi.

Barcha xorijiy mamlakatlarda birja faoliyati bank va pul tizimi bilan birgalikda davlat tomonidan tartibga solish ob'ekti hisoblanadi. Bu tasodifiy emas. Bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatiga davlatning to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi bo'lmagan hollarda aynan birjalar bozorga ta'sir etishning bilvosita, lekin jiddiy ta'sir vositasi hisoblanadi. Birjada kam sonli tovarlar kotirovka qilinishiga qaramay, ularning ko'p qismi strategik xarakterga ega. Shu sababli birjada erkin narx shakllanishi sharoitlarida u yoki bu tovar bozorining harakatini aks ettiradigan narxlar mamlakat iqtisodiyoti ahvolidan o'ziga xos indikator bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda ko'plab yirik tovar birjalari o'tasida axborot aloqalari yo'lga qo'yilgan. Bu narxlarning tekislanishi va umumiy jahon bozorining shakllanishiga xizmat qiladi.

Tovar birjasi savdo bitimlari tuzish bo'yicha vositachilik xizmatlari ko'rsatish; tovar savdosini tartibga keltirish; savdo operasialarini tartibga

solish va savdo mojarolarini hal qilish; narx haqidagi, ishlab chiqarishning ahvoli va narxga ta'sir etuvchi boshqa omillar haqidagi ma'lumotlar to'plash va e'lon qilish uchun o'z xarajatlarini o'zi qoplash asosida faoliyat ko'rsatadigan tashkilotdir. Tovar birjasida bitimlar predmeti tovar va uni yetkazib berish bo'yicha shartnomalar hisoblanadi.

5.4. Birja funksiyalari

Birjaning quyidagi asosiy funksiyalari ajratib ko'rsatiladi:

1. Birja mexanizmi yordamida xomashyo bozorini tashkil qilish:

▪ Avvalo, birja bozorda undan foydalanish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lmagan talabni ta'minlaydi. Birja talabi va taklifini birja vakillari – birja chayqovchilari amalga oshiradi. Birja savdosi mavjud narxlarda na taqchillik, na tovarning omborda to'planib qolishi ro'y bermaydigan imkoniyatni ta'minlaydi;

▪ Birjada tovarning o'zim emas, unga mulk maqomi yoki tovarni yetkazib berish uchun shartnoma muomalada bo'ladi. Zamonaviy tovar birjasi bu real tovar ta'minoti kichik miqdorda bo'lgan holda tovarni yetkazib berish shartnomalari bozoridir. Birja, tovarlar katta hajmini harakatini bog'lab o'tirmasdan, talab va taklifni tenglashtiradi;

2. Birja narxlarini aniqlash va tartibga solish.

Birja birja tovarlarining barcha turlari narxini aniqlash va tartibga solishda ishtirok etadi, birjada talab va taklifning mujassamlashuvi, katta sonli bitimlar tuzilishi bozordan tashqari omillarning narxga ta'sir etishiga yo'l qo'ymaydi, uni real talab va taklifga maksimal darajada yaqinlashtiradi. Birja narxi birjaning muhim funksiyasi sifatida ko'rib chiqiladigan kotirovka jarayonida aniqlanadi. Kotirovka deganda birjada har bir ish kunida narxlarni qayd qilish, qimmatli qog'ozlar yoki valyuta kursini, birja tovarlari narxini ro'yxatga olish tushuniladi.

Narx kotirovkasi bu birja narxlarini birja qoidalari bo'yicha ro'yxatga olish va e'lon qilishdir. Bu funktsiya batafsilroq quyida ko'rib chiqiladi.

Bundan bozorni tashkil qilishning tarkibiy qismlaridan yana biri – narx barqarorlashuvi ko'rinib turadi:

Real talab va real taklifning mos kelmasligi tufayli vujudga kelgan narx tebranishlari moslashuvchanligi past bo'lib, darhol qondirilmasdan, narx keskin tebranishlariga aylanish qobiliyatiga ega. Birja chayqovi narxni oshirish emas, ularni barqarorlashtirish mexanizmi;

Narxni barqarorlashtirishning muhim omili bitim tuzishning ochiqqligi, birja kuni boshida va oxirida narxning ommaviy belgilanishi (birja

kotirovkasi), kunlik narx tebranishining birja qoidalari o`rnatilgan chegaralar bilan cheklanishi. Birjaning axborot faoliyati shu bilan bog`liq.

3. Tovar standartlarini ishlab chiqish, iste`molchilar uchun qulay bo`lgan va shu sababli nisbiy likvidlikka ega bo`lgan navlarni aniqlash, birja savdosiga yo`l qo`yilgan firma markalarini ro`yxatga olish. Bularning oxirgisi o`ta muhim. Bu firma ishlab chiqargan mahsulot sifatigan o`ziga xos talabdir. Namunaviy shartnomalarni standartlashtirish, o`ziga xos savdo an`analarini o`rnatish birja faoliyatining muhim tomoni hisoblanadi.

4. Avvalgidek, birjalar o`zining tovar o`tkazish funksiyasini, ya`ni real tovarni sotish va sotib olish dastlab vujudga kelgan funksiyani bajaradi.

5. Tovar xomashyolariga cheklangan talab narxlarini barqarorlashtirib, birjalar birja tovarlaridan boshqa tovarlar ishlab chiqarish xarajatlarini ham barqarorlashtiradi.

6. Pul muomalasini barqarorlashtirish va kreditni yengillatish. Birja pul muomalasi sig`imini oshiradi, chunki u tovarlar maksimal likvidlik sohasini ifodalaydi. Birja ssuda kapitali qo`llanadigan muhim sohalardan biri, chunki u ssudalarning ishonchli ta`minotini taqdim etadi va riskni minimallashtiradi.

7. Tomonlar o`rtasida turli mojaro va kelishmovchiliklarni bartaraf qilish.

Birja savdosi jarayonida turli sabablar tufayli (xato, aldov va h.k.) birja savdosi qatnashchilari o`rtasida bevosita faqat birjada va uning mos keluvchi neytral organi tomonidan hal etilishi mumkin bo`lgan muammoli vaziyatlarning vujudga kelish ehtimoli bor. Odatda bu hakamlar sudi yoki arbitraj hisoblanadi.

8. Jahon bozorini shakllantirish va uning faoliyat ko`rsatishi. Zamonaviy tovar birjasi bu jihatdan tovar, fond va valyuta birjalari faoliyatini birlashtiradi.

9. Birja savdosi qatnashchilarini ular uchun noqulay narx o`zgarishlaridan sug`urtalash (xedjlash). Buning uchun birjada maxsus bitim turlari va ularni tuzish mexanizmlari foydalaniladi. Birja savdosi qatnashchilarini sug`urtalash vazifasini bajarar ekan, birja savdoni tashkll qilgandan ko`ra ko`proq unga xizmat ko`rsatadi. Birja real tovar sotuvchilari va xaridorlari o`z hohishi bilan bir vaqtning o`zida mos keluvchi birja savdolarida mijozlar yoki qatnashchilar sifatida ishtirok etishi uchun sharoitlar yaratadi. Bu birjaga ishonchni oshiradi, unga bozor chayqovchilarini jalb qilib, bevosita va vositachilar orqali savdo qiluvchilar sonini oshiradi.

10. Ochiq birja savdolari o'tkazish uchun birja yig'ilishlarini tashkil etish, aynan:

- birja savdolarini tashkil etish
- birja savdosi qoidalarini ishlab chiqish
- savdoni moddiy-texnik ta'minlash
- birjaning malakaviy apparati.

Savdoni tashkil qilish uchun birja, avvalo, ochiq birja savdosi o'tkazadigan ko'p sonli sotuvchi va xaridorlarni sig'dira oladigan, yaxshi jihozlangan bozor joyiga (birja zaliga) ega bo'lishi lozim. zamonaviy elektron aloqa vositalaridan foydalanish savdo qilayotganlarning zalda shaxsan albatta ishtirok etishini talab qilmaydi, balki savdoni elektron kompyuter terminallari orqali amalga oshirish imkonini beradi. Biroq bu holatda ham birja yuqori samarali elektron savdo tizimini ta'minlashi ko'zda tutilgan. Savdoning moddiy-texnik ta'minoti birja zalini savdo qatnashchilari uchun ish o'rnlari bilan jihozlash, kompyuter ta'minoti va hokazolarni qamrab oladi.

11. Birja shartnomalarini ishlab chiqish, u quyidagilarni qamrab oladi:

- birja savdolarining sifat tavsifnomalariga talabni standartlashtirish
- tovarlar partiyasi hajmini standartlashtirish
- birja bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarga talablarni ishlab chiqish.

Birja savdolariga qo'yiladigan tovarlarga nisbatan birja qattiq talablar belgilaydi. Bu talablar asosida birja standartlari ishlab chiqiladi va tovar birjalarida ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar tomonidan hisobga olinadi.

12. Bitimlar bajarilishini kafolatlash kliring va hisob-kitob birja tizimlari vositasida erishiladi. Buning uchun birja savdo qatnashchilarning bir-biriga talablari va majburiyatlarini hisobga olish yo'li bilan naqd pulsiz hisob-kitob tizimidan foydalanadi, shuningdek, ularning ijro etilishini tashkillashtiradi.

13. Birjaning axborot faoliyati.

Birjaning eng muhim funksiyasi birja narxlarini to'plash va ro'yxatga olish, ularni umumlashtirish e'lon qilish, mijozlarga, boshqa turli manfaatdor tashkilotlarga, xalqaro bozorga namuna bo'yicha tovarlar mavjudligi haqida axborot taqdim etish, uni gazeta, jurnal, axborot agentliklarida chop etish.

5.5. Birjada operasiyalar

Shuni e'tiborga olish kerakki, birja yuridik shaxs sifatida oldi-sotdi bitimlarini takomillashtirishda tomonlardan biri sifatida qatnashmasdan, ularning amalga oshirilishi va birja qoidalariga rioya qilinishini ta'minlaydi.

Birja narx kotirovkasini amalga oshiradi, birja tovarlariga standartlar belgilaydi, namunaviy shartnomalar ishlab chiqadi, savdo jarayonlarini qayd qiladi, arbitrajni amalga oshiradi, hisob-kitob qiladi, axborot xizmatlari ko'rsatishni amalga oshiradi, o'z mijozlariga turli xizmatlar ko'rsatadi. Ko'pchilik mamlakatlarda birjalarni litsenziyalash (faoliyatni amalga oshirishga ruxsat berish), birja savdosini nazorat qilish va birja operasiyalarini sug'urtalash, maslahat xizmatlari taqdim etish va statistika faoliyatini amalga oshiruvchi davlat strukturalari mavjud.

Xedjlash bu kassa bitimlarini narx risklaridan sug'urtalash shakli; odatda fyuchers shartnomasini sotib olish yoki sotish bo'yicha operasiyalar shaklida amalga oshiriladi. Xedjlash qisqa (sotuvga muddatli shartnoma imzolanadi) yoki uzoq (xaridga muddatli shartnoma imzolanadi) muddatli bo'lishi mumkin. Qisqa xedjlash hozirgi kassa narxini kelajakda sotishda himoya qilish uchun, uzoq muddatli xedjlash esa sotib olishda himoya qilish uun foydalaniladi. Xedjlash narxlarni barqarorlashtirishga imkon beradi.

Muddatlilik belgisiga ko'ra kassa bitimlari va muddatli bitimlar ajratib ko'rsatiladi. Quyidagilar mavjud:

- bitim darhol yakunlanadigan, ya'ni tovar yetkazib beriladigan va xaridor bilan sotuvchi o'rtasida hisob-kitob qilinadigan cesh (cash) kassa bitimlari;

- bitim tez yakunlanadigan, ya'ni xaridor bilan sotuvchi o'tasida hisob-kitoblar ikki-uch kun ichida amalga oshiriladigan spot (spot) kassa bitimlari.

Muddatli bitimlar Shunisi bilan ajralib turadiki, bitimni ijro etish (to'lovni amalga oshirish va tovarni berish) payti bilan bitim imzolangan payt o'rtasida ancha vaqt (24 oygacha) bo'ladi. Narx bitim imzolangan paytda belgilanadi. Bitimni ijro etish muddatlari standartlashtirilgan.

Muddatli bitimlar birja chayqovining, ya'ni narxlar farqida o'ynashning imkoniyatlarini kengaytirdi. Kassa bozorida faqat narxning o'sishida o'ynash mumkin edi, bunda narxning o'sishiga o'yeovchi birjachilar (birja tilida «buqalar») tovarni kelgusida qimmatroq narxda sotish ilinjida sotib olardi. Muddatli bozorda narxning pasayishiga o'ynash

imkoniyati ham paydo bo'ldi. Narx pasayishida o'ynaydigan birjachilar «ayiqalar» deb ataladi. Ular tovarga ega bo'lmasdan turib, bitim ijro etiladigan paytga kelib tovarni foyda olish maqsadida shartnomada ko'rsatilgan narxdan ko'ra arzonroq sotib olishdan umid qilgan holda bitim tuzadilar.

Tovar birjasida quyidagi asosiy bitim turlarini ko'rsatish mumkin:

1. Real tovarli bitimlar;
2. Forvard bitimlar;
3. Fyuchers bitimlar;
4. Opsionlar oldi-sotdi bitimlari;
5. Xedjlash;
6. Spredding.

Real tovarli bitimlarda tovarni xaridorga yetkazib berish ko'zda tutiladi (ayrim birjalar ombor binolariga ega). Biroq birjada real tovar ta'minotlari qoidaga ko'ra mos keluvchi tovarlar bilan jahon savdosining 5-10%idan ortmaydi.

Forvard bitimi bu qoidaga ko'ra, bitim tuzilgan paytda belgilangan narx bo'yicha to'lov muddati kechiktirilgan real tovarli bitimdir. Forvard bitimi narxlar o'rtasidagi farqda o'ynashga yo'l qo'yadi.

Fyuchers bitimi amalda tovarni yetkazib berishni ko'zda tutmaydigan va tovarni sotish yoki sotib olish shartnomasi bilan savdoni ifodalaydigan muddatli bitim hisoblanadi. Bunday bitim qog'ozli bitim deb ataladi, uning maqsadi shartnoma tuzilgan sanadagi narx bilan shartnoma ijro etilgan sanadagi narx o'rtasida farqdan foyda olish hisoblanadi.

Opsion – shartnoma shartlari asosidagi muddatli bitim bo'lib, unga muvofiq qatnashchilardan biri belgilangan muddat davomida boshqa qatnashchiga bu huquqni sotish zaruratini ta'minlash majburiyati uchun pul mukofoti to'lagan holda tovarni qat'iy belgilangan narxda sotish yoki sotib olish huquqini qo'lga kiritadi. Bu huquqni qo'lga kiritadigan shaxs opsion egasi deb ataladi. Opsion uning egasi uchun cheklangan riskli bitim turidir. Opsion shartnomasi egasi uni bajarishi yoki bajarmasligi, boshqa shaxsga berishi mumkin.

Spredding (spredding) o'ziga xos bitim turi, u turli fyuchers shartnomalaridan foyda olishga imkon beradi. Spredding oddiy fyuchers shartnomasidan ko'ra kamroq riskka usraydi. Spreddingning uch xil turi mavjud:

Ichki bozor bitimlari: bitta tovar turli ta'minot muddatlari bo'yicha taklif etiladi;

Tovarlararo bitimlar: ikkita o'zaro bog'liq, lekin bitta muddatli tovarlar (masalan, bug'doy va makkajo'xori) bozori;

Bozorlararo bitimlar: bitta tovar, bitta muddat, lekin bir nechta turli birjada.

Xulosalar

Tovar birjasi bozor iqtisodiyotining klassik instituti bo'lib, tashkiliy rasmiylashtirilgan, rasmiy narx kotirovkasi namunoalari va standartlar bo'yicha bitimlar tuzish vaqti va doimiy joyiga ega bo'lgan muntazam faoliyat ko'rsatuvchi tovarlar ulgurji bozori hisoblanadi.

Tovar-xomashyo birjasi - vositachilik faoliyatini tashkil qilish va oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirish, ayirboshlash operasiyalarida xizmatlar ko'rsatish, birja savdolarini muntazam o'tkazish vositasida tijorat maslahatlari berish, birja byulletenlari chiqarish, bozor haqida axborot to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish va boshqa chora-tadbirlar bilan shug'ullanuvchi doimiy faoliyat ko'rsatadigan tovarlar ulgurji bozori.

Birja atamasi ostida birja jarayonining o'zim ham, birja bitimlarining amalga oshirilishi, ularning natijalari hisobga olinishi, sug'urta operasiyalari, belgilangan qoidalarga rioya etilishi va hokazolarni ta'minlovchi mos keluvchi infratuzilma ham tushuniladi.

Tovar birjasini yaratish bosqichlari:

Birinchi bosqichda bu ishning tashabbuskorlari ular birja rivojlanishining dastlabki bosqichida va kelajakda bozor tomon harakatlanishda nimani olishi mumkinligini va istayotganini aniq belgilab olishi zarur.

Ikkinchi bosqichda birja sotishga ixtisoslashadigan tovarlarni oldindan tanlab olish kerak.

Uchinchi bosqichda tovar birjasi yaratishning tashabbuskorlari uning potentsial ta'sischilarini tanlaydilar.

To'rtinchi bosqichda asosiy e'tiborni tovar birjasini uning bo'lajak ta'sischilariga reklama qilishga qaratish lozim.

Birja tovarlari, qoidaga ko'ra bu - xomashyo, mahsulot ishlab chiqarishning texnologik jarayoni boshlanishiga aloqador. Shu sababli ular ko'p jihatdan ulardan olinadigan tovarlar narxini belgilab beradi. Klassik birja tovari hajmi va sifati bo'yicha bir xillashtirilgan, qat'iy belgilangan, oson muayyanlashtiriladigan, barqaror xususiyatlarga ega bo'lgan ommaviy mahsulotdir.

Birjada muomalada bo'ladigan barcha tovarlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruhni qishloq xo'jalik mahsulotlari tashkil qiladi, bu yerda moy olinadigan ekinlarning ulushi katta. Xuddi Shu guruhga don ekinlari, chorva mahsulotlari, shakar, kofe, kakao, yog'och materiallar kiradi.

Ikkinchi guruhga sanoat xomashyosi va uni qayta ishlash mahsulotlari kiradi. Bu yerga energiya vositalari, qimmatbaho va rangli metall kiradi.

Birja tovari sifat bo'yicha ham, son bo'yicha ham standartlashtiriladi. Sotilishi lozim bo'lgan minimal miqdor birja birligi deb ataladi.

Birja yetkazib berish vaq joyini bir xillashtiradi (variantlar sonini cheklaydi). Vaqtni bir xillashtirish tovar faqat pozitsiya deb nomlangan, belgilangan vaqt oralig'ida yetkazib beriladi.

Birja operasialari sotuvchi va xaridorlarning o'zim emas, balki birja vositachilari - brokerlar va dilerlar tomonidan amalga oshiriladi. Brokerlar asosan bitimlarni mijozlar nomidan va ularning hisobiga amalga oshirib, buning uchun komission to'lovlar oladi. Dilerlar bitimlarni mijozlarning topshirig'i bo'yicha, biroq o'zining nomidan va o'zining hisbiga amalga oshiradi. Dilerlar tovarni mulk qilib sotib oladi va uni sotib olgan narxdan qimmatroq sotishdan manfaatdor bo'ladi. Vositachi (broker, diler) mijozdan sotish yoki sotib olishga topshiriq (buyruq) oladi, u uchta ko'rsatkichni qamrab oladi: tovar soni (namunaviy shartnomalar soni), yetkazib berish muddati, narx.

Birjaning o'zi notijorat tashkiloti, biroq uning a'zolari tijorat bilan Shug'ullanishi mumkin. Qoidaga ko'ra, birja - aksiyadorik jamiyati bo'lib, aksiyadorlar yig'ilishi oldida javob beradigan birja kengashi (direktorlar kengashi) tomonidan boshqariladi. Birja a'zolarining ikki xil tofasi ajratib ko'rsatiladi: to'liq va noto'liq a'zolar. To'liq a'zolar birjaning barcha sektsiyalarida birja savdolarida hech qanday cheklovsiz ishtirok etish huquqiga ega. Birja a'zosi operatsion zalda vositachilar ishtirokisiz bitimlarni mustaqil tuzish huquqini beradigan o'ringa ega bo'ladi. Birja a'zosi belgilangan qoidalarga muvofiq o'z joyini ijaraga berish huquqiga ega. Birjaning operatsion zali axborot va hisob vositalari, maxsus aloqa bilan jihozlanadi. Bitimlar tuziladigan joy birja xalqasi (pol), shuningdek, ring, yama (pit) deb ham ataladi, chunki u zal sathidan 1-1,5 sm pastda joylashadi. Birja a'zosining joyi bu - telefon, teleks va telefaks aloqasi ibalan jihozlangan, birjaning elektron-axborot tablosiga chiqadigan kompyuterli stolcha, kabina, taqa (rasta turi). Har bir o'rin o'z raqamiga ega.

Shartnomalarni rasmiylashtirish kunning oxirida yokik yeyingi kunning tongidan kechikmasdan amalga oshiriladi. Birja operatorlari bitim yakunlangandan keyin og'zaki shaklda 30 daqiqa ichida bu haqida hisob-kitob palatasini ogohlantirishi zarur. Broker mijozga bitim tuzilganligi haqida axborotni berishi zarur.

Ayrim birja qo'mitalari (palatalar) birja faoliyati haqidagi axborotni shakllantirishga bevosita aloqasi bor. Xususan, hisob-kitob palatasi (ayrim birjalarda kliring palatasi) bachajumlardan, muddtli bitimlarni ro'yxatga oladi, mijozlar va birja turli to'lov va hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Nazorat qo'mitasi birjado ishbirmonlik faolligini kuzatib boradi.

Tovar birjasida bitimlar predmeti tovar va uni yetkazib berish bo'yicha shartnomalar hisoblanadi.

Birjaning quyidagi asosiy funksiyalari ajratib ko'rsatiladi:

1. Birja mexanizmi yordamida xomashyo bozorini tashkil qilish
2. Birja narxlarini aniqlash va tartibga solish
3. Tovar standartlarini ishlab chiqish, navlarni belgilash
4. Tovar o'tkazish funksiyasi
5. Tovar xomashyolariga cheklangan talab narxlarini barqarorlashtirish
6. Pul muomalasini barqarorlashtirish va kreditni yengillatish
7. Arbitraj faoliyati
8. Jahon bozorini shakllantirish va uning faoliyat ko'rsatishi
9. Birja savdosi qatnashchilarini ular uchun noqulay narx o'zgarishlaridan sug'urtalash (xedjlash)
10. Ochiq birja savdolari o'tkazish uchun birja yig'ilishlarini tashkil etish

11. Birja shartnomalarini ishlab chiqish
12. Bitimlar bajarilishini kafolatlash kliring va hisob-kitob birja tizimlari vositasida erishiladi
13. Birjaning axborot faoliyati.

Muddatlilik belgisiga ko'ra kassa bitimlari va muddatli bitimlar ajratib ko'rsatiladi. Quyidagilar mavjud:

Bitim darhol yakunlanadigan, ya'ni tovar yetkazib beriladigan va xaridor bilan sotuvchi o'rtasida hisob-kitob qilinadigan cesh (cash) kassa bitimlari;

bitim tez yakunlanadigan, ya'ni xaridor bilan sotuvchi o'rtasida hisob-kitoblar ikki-uch kun ichida amalga oshiriladigan spot (spot) kassa bitimlari.

Tovar birjasida quyidagi asosiy bitim turlarini ko'rsatish mumkin:

1. Real tovarli bitimlar;

2. Forvard bitimlar;
3. Fyuchers bitimlar;
4. Opsionlar oldi-sotdi bitimlari;
5. Xedjlash;
6. Spreding.

Tayanch soʻzlar

Tovar-xomashyo birjasi, standartlashtirilganlik, bir-birini almashtirish, monopoliya darajasining pastligi, ishlab chiqarishning ommaviyligi, tashkiliy asoslar, iqtisodiy asoslar, yuridik asoslar, birja tovarlari, birja birliklari, broker, diler, birja xalqasi, narx kotirovkasi, narxni barqarorlashtirish, cash kassa bitimlari, spot kassa bitimlari, buqalar, ayiqlar, real tovarli bitimlar, forvard bitimlari, fyuchers bitimlari, Opsionlar oldi-sotdi bitimlari, xedjlash, spreding.

Nazorat savollari

1. Tovar birjasi nima?
2. Tovar birjasi yaratish bosqichlari
3. Birjaning iqtisodiy, tashkiliy va yuridik asoslari
4. Birja talablariga qoʻyiladigan talablar
5. Birja tovarlari tasnifi
6. Birja faoliyati qanday tashkil qilinadi?
7. Birja funksiyalari
8. Birjada amalga oshiriladigan asosiy operatsiyalar haqida gapirib bering.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: Oʻzbekiston, 2011. –56 b.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Oʻzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yoʻllari va choralari / I.A.Karimov. – T: Oʻzbekiston, 2009. – 56 b.
3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.
4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА,

2007 г.5-39ст.

5.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005.–530 с.

7.Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

6-BOB. BIRJA BITIMLARI VA ULARNING TURLARI

6.1. Birja bitimi tushunchasi, uning xususiyatlari

6.2. Birja bitimlarining turlari

6.1. Birja bitimi tushunchasi, uning xususiyatlari

Birja bitiml – birja savdolari davomida birja savdosi qatnashchisi tomonidan birja tovariga nisbatan tuziladigan, birjada ro'yxatga olingan shartnoma (bitim). Birja bitimlarini rasmiylashtirish va ro'yxatga olish tartibi birja tomonidan belgilanadi. Birjada tuzilgan, biroq yuqorida ko'rsatilgan javob bermaydigan bitimlar birja bitimi hisoblanmaydi.

Birja ushbu birjada birja bitim hisoblanmagan bitimlar tuzgan qatnashchilarga nisbatan jazo choralari qo'llashga haqli.

Birja bitimi u birja savdosi qoidalarida belgilangan tartibda ro'yxatga olingan paytdan boshlab tizilgan hisoblanadi.

Ko'plab birjalarda namunaviy shartnomalar ishlab chiqilgan, shu sababli birjalar qabul qiladigan birja savdosi qoidalarida barcha hujjat turlarini rasmiylashtirishda namunaviy shartnomalar mazmunini hisobga olish tavsiya etiladi.

Birja bitimining mazmuni, tovar nomi, miqdori, narxi, tovar joylashgan joyi va ijro etish muddatini istisno qilganda, tijorat siri hisoblanadi va oshkor qilish taqiqlanadi.

Tovarni yetkazib berish muddati birja bitimi bilan emas, balki birja savdosi qoidalariga tomonidan belgilanadi.

Xaridor arbitraj sudiga sotuvchidan birja bitimi bo'yicha tovarni o'z vaqtida yetkazib bermaslik tufayli yetkazilgan zararni udirib berish da'vosi bilan murojaat qildi. Muammoni ko'rib chiqish davomida aniqlandiki, da'vogarning talabi tovarni birja savdosi qoidalarida belgilangan, bitim amalga oshirilgan tovar birjasi tasdiqlagan birja bitimlari bo'yicha yetkazib berish muddatiga asoslangan ekan.

Shu bilan birga, tomonlar imzolagan birja bitimida tovar yetkazib berishning boshqa muddatlari ko'zda tutilgan. Bu muddatlarga sotuvchi tomonidan rioya qilingan.

Arbitraj sudi tovar yetkazib berish muddati muayyan shartnoma bo'yicha tomonlardan birining vakolatlariga kirishini e'tiborga olib, da'voni qondirishni rad etdi.

Bundan tashqari, hisobga olish kerakki, birja savdosi qoidalarida tartibga solinishi lozim bo'lgan masalalar doirasini belgilab beruvchi

tovar birjaalari to'g'risidagi qonunda bu masalalar qatorida birja bitimlari bo'yicha tovar yetkazib berish masalalari ko'rib chiqilmagan.

6.2. Birja bitimlarining turiari

a)kassa («spot» yoki «cesh») bitimlari;

Kassa bitimlari birja bitimlarining eng sodda turini ifodalydi. Ularning vujudga kelishi tovar birjalarining o'zi vujudga kelishi bilan uzviy bog'liq (14-15 asrlar)

Kassa bitimlariga xos bo'lgan belgi ularning darhol ijro etilishi hisoblanadi. Birja bitimlari uchun «darhol ijro etish» tuShunchasi shartli xarakterga ega. Bu birja shartnomasini ijro etish birjadan tashqarida amalga oshirilishi va shartnoma tuzilgan paytda bitim predmeti bo'lgan tovar sotuvchining omborida ekanligi yoki transport vositasida birja omboriga olib kelinayotgani bilan bog'liq. Shu sababli tvorni yetkazib berish uchun ma'lum vaqt kerak bo'ladi:

- tashiladigan ob'ektlarni tayyorlash, yuklash va transport vositasida shartnomada kelishilgan joyga olib kelish, agar bu majburiyat xaridoming zimmasida bo'lsa, tovarni qabul qilish va sotuvchining omboridan olib chiqish uchun;

- tovarni kelishib olingan joyda tushirish uchun.

Ijro etish muddatiga qarab, kassa birja bitimlari quyidagi shartlarda tuziladi:

- 1) savdo vaqtida tovar birja hududida, unga tegishli bo'lgan omborlarda yotadi yoki savdo o'tkazilayotgan kun birja yig'ilishi yakunlangunga qadar yetib kelishi kutiladi;

- 2) shartnoma tuzilgan paytda tovar suv, havo, temiryo'l transporti yoki boshqa transport vositasida birja joylashgan joyga yetkaziladi;

- 3) tovar shartnomada belgilangan joyga boradigan transportga yuklash uchun tayyor.

Yuridik mohiyati bo'yicha kassa bitimlari namunaviy oldi-sotdi shartnomasini ifodalaydi. Kassa bitimlarining maqsadi shartnoma predmeti bo'yicha huquq va majburiyatlarning shartnomada ko'rsatilgan shartlarda sotuvchidan xaridorga real o'tishi hisoblanadi.

Aytib o'tish joizki, kassa shartnomalarining predmeti doimo mavjud bo'lgan va sotuvchining mulkida bo'lgan tovar hisoblanadi. Xaridor shartnoma ijro etilgan paytda oladigan yoki ishlab chiqaradigan tovar savdosi (kassa bitimlari shartlarida) taqiqlanadi. Kassa itimlarining bu

xususiyati sifat ko'rsatkichlari ma'lum bo'lgan tovarni savdoga qo'yishga imkon beradi.

b) muddatli bitimlar yoki «forvard»

Bu shartnomalarga xos bo'lgan jihat shuki, kassa bitimlaridan farqli o'laroq, ularni keljakda ijro etish muddati ko'zda tutiladi. Forvard bitimlari quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

Birinchidan, ular shartnoma predmeti bo'lgan tovarga nisbatan huquq va majburiyatlarning real o'tkazilishiga yo'naltiriladi. Bitimlarning boshqa muddatlaridan farqli ravishda tomonlar, forvard shartnomasini imzolab, tovarning sotuvchi tomonidan haqiqatda sotilishi va xaridor tomonidan sotib olinishni ko'zda tutadi.

Ikkinchidan, tovarni berish, shuningdek, unga mulk huquqining o'tkazilishi kelajakda, bitimda ko'rsatilgan muddatda amalga oshiriladi.

Tavsifi bo'yicha forvard shartnomalar kassa bitimlariga juda o'xshab ketadi. Shu sababli ular ko'pincha birja shartnomalarining bitta guruhiga – real tovar bilan bitimlarga, ya'ni tovarlarning haqiqatda berilishi amalga oshiriladigan bitimlarga kiritiladi. Biroq bu shartnomalar jiddiy farqlarga ham ega.

Kassa bitimlaridan farqli ravishda, forvard bitimlarida ijro etishning uzoqroq muddatlari ko'zda tutiladi. Bu muddatlar birja savdosi qoidalarida belgilab qo'yiladi. Tovarni yetkazib berish muddati shartnomada majburiyatlarni ijro etish amalga oshiriladigan muayyan oy ko'rsatgan holda belgilanadi. Shartnomani ijro etish muddati erkin tanlanmasdan, birjada o'rnatilgan qoidalarga qarab, oyning oxirgi kuniga yoki oyning o'rtalariga to'g'irlanadi.

Forvard bitimlarining ikkinchi ajratib turuvchi jihati shuki, ularning predmeti bo'lib sotuvchining mulkida bo'lgan tovar ham, ayni paytda mavjud bo'lmagan, lekin ijro muddati yetib kelgunga qadar sotuvchi tomonidan tayyorlab beriladigan tovar ham xizmat qilishi mumkin. Kassa bitimlariga keladigan bo'lsak, aytib o'tilganidek, ularning predmeti bo'lib sotuvchi mulkida bo'lgan tovar xizmat qiladi.

Forvard shartnomalari yuqorida belgilangan jihatlar (tovarni o'tkazishning realligi va uni kelajakda o'tkazish) asosida yetkazib berish shartnomasining alohida bir shakli hisoblanadi. Tovarni forvard shartnomasi shartlarida sotib olish tovarni oldindan ko'rib chiqmasdan amalga oshiriladi. Bu quyidagilar bilan izohlanadi: birinchidan, ko'p hollarda tovar shartnoma tuzilgan paytda hali mavjud bo'lmaydi va uni ekspertizaga taqdim etishning imkoni bo'lmaydi; ikkinchidan, shartnoma

tuzilgan paytda hali sotuvchi mulkida bo'lgan tovar ko'rib chiqish va ekspertizadan o'tkazish uchun birja omboriga jo'natilmagan, chunki yetkazib berish muddatining uzoqligi sababli sotuvchi birjaga tovarni saqlab turish uchun katta miqdorda pul to'lagan bo'lardi. Birjada savdoga qo'yilgan tovar namunasi bo'lgan hollarda esa ularni qiziqqib qolgan shaxslarning tanishib chiqishi uchun savdo zaliga joylashtirish mumkin.

«Spot» va «forvard» bitimlarida tovarlar birja omborlariga yetib kelgan va kirim qilingandan so'ng birja yoki u bilan tovarlarni saqlash, boshqa transport-ekspeditsiya ombor operatsiyalari bo'yicha mos keluvchi kelishuv imzolagan ombor korxonasi tovar egasiga varrant deb nomlanadigan maxsus hujjat beradi. Varrant bu - tovar taqsimlovchi hujjat, uning saqlanganligi haqida garov guvohnomasi bo'lib, sotuvchi uni bankda saqlaydi va tovarni yetkazib berish muddati kelganda xaridorga taqdim etadi. Bunda sotuvchi tovarni omborda saqlash va sug'urtalash bo'yicha xarajatlarni to'laydi. Varrantni olgandan keyin xaridor tovarning egasiga aylanadi. Buning uchun u chek bilan, pul o'tkazish yo'li bilan yoki naqd pulda to'lovni amalga oshiradi.

Forvard shartnomalari tuzishda tomonlar, agar bu standart shartnomada ko'zda tutilgan bo'lmasa, majburiyatning ijro etilishi ta'minotini, ya'ni qarzdorni zimmasiga olingan majburiyatlarni o'z vaqtida va kerakli tarzda bajarishga majbur qiladigan mulkiy xarakterdagi choralar ko'zda tutilishi mumkin. Qoidaga ko'ra, birja amaliyotida bunday choralar bo'lib bay puli va garov xizmat qiladi.

v) «garvoli bitimlar»

Garovli bitimlar bu – tomonlardan biri o'z majburiyatlari ijro etilishining kafolati sifatida bitim tuzilgan paytda ikkinchi tomongan ular o'rtasidagi shartnomada belgilangan summani to'laydigan bitimdir. Garov sotuvchining manfaatlarini ham, xaridorning manfaatlarini ham ta'minlashi mumkin. Shu sababli xarid qilish uchun garovli bitimlar (garov to'lovchisi xaridor hisoblanadi, garov sotuvchining manfaatlarini himoya qiladi) va sotish uchun garovli bitimlar (garov to'lovchisi sotuvchi hisoblanadi, garov xaridorning manfaatlarini himoya qiladi) farqlanadi. Sotish uchun garovli bitimlarda garov sifatida yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarning bir qismi xizmat qilishi mumkin. Garov hajmi bitim qatnashchilari tomonidan belgilanadi va bitimning 100%igacha istalgan miqdorda bo'lishi ko'zda tutiladi.

Birja amaliyotida garovning hamma turlari ham foydalanilmaydi. Eng ko'p qo'llanadigan tur zakalat bo'lib, bunda sotuvchi shartnomani tuzishda

tovarning sifat ko'rsatkichlari bo'yicha shartnoma predmetiga javob beradigan bir qismini xaridorga beradi. Majburiyatni bajarishda tovarning bu qismi oldindan yetkazib berish sifatida hisobga olinadi.

Shartnoma predmeti shartnomani ijro etish muddati kelgunga qadar xaridor ishlab chiqaradigan (sotib oladigan) tovar hisoblangan bitimlarda boshqa garov turlari ham foydalanilishi mumkin. Biroq amaliyotda ulardan foydalanishda qator muammolar vujudga keladi. Masalan, ipotekada garovga qo'yiladigan mulkni ekspertlar tomonidan baholash zarur, tovar birjasi esa halqaro amaliyotda ko'chmas mulkni baholash bilan shug'ullanmaydi, chunki u birja savdolari doirasiga kirmaydi. Xuddi shu narsa mulkiy huquqlar garoviga ham taalluqli.

Tovar ishlab chiqarish xarajatlari oldindan ma'lum, ularning narxi esa xaridor uchun qulay bo'lgan hollarda forvard bitimlari iqtisodiy nuqtai nazardan ishlab chiqarish barqarorligini qo'llab-quvvatlashning eng samarali usuli hisoblanadi. Biroq bozor infratuzilmasining rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonining bir nechta mustaqil tarmoqlarga parchalanib ketishi sharoitlarida tovarning «haqiqiy» narxini oldindan hisoblab chiqish qiyin.

g) barter bitimlari va «shartli» bitimlar

«Shartli» bitimlar an'anaviy bitimlardan shunisi bilan farq qiladiki, mutaxassisda qimmatli qog'ozlarni «shartlarda» sotayotgan (yoki sotib olayotgan) birja savdolari oddiy qatnashchisi xuddi shu qimmatli qog'ozlar bo'yicha «teskari» oldi-sotdi bitimini tuzish majburiyatini zimmasiga oladi. Bunday «teskari» bitimni mutaxassis ikkinchi tomonning birinchi talabi bilan, biroq bitta savdo sessiyasi davomida bajarishi lozim. Bunda «teskari» bitim narxi «to'g'ri» bitim narxidan farq qilishi mumkin.

Bitimlarning keyingi turida barter operatsiyalari yoki «shartli bitimlar» nazarda tutilgan. Barter bitimi tuzish imkoniyati tovar taqchiligi kuzatilgan, xo'jalik aloqalari uzilgan va rubl kuchsizlangan sharoitlarda mijozlarni jalb qilgan, shu sababli birjalar barter bitimlarini o'zlarida ham joriy qilgan. Rossiya birja qonunchiligi qabul qilingan o'sha paytlarda barterni to'g'ridan-to'g'ri taqiqlash maqsadga muvofiq emas deb topilgan. Biroq barterni qonun bilan mustahkamlash bundan ham maqsadga muvofiq emasdi, shuning uchun boshqa murosali ifoda topilib, unda «barter» so'zining o'rniga «boshqa bitim turlari» kiritilgan.

Aytish joizki, «shartli bitim» baribir oddiy barter bitimidan biroz farq qilgan. Asosiy farq shunda ediki, bitim tuzish operatsion zalda makler ishtirokida ochiq savdo jarayonida amalga oshirilgan hisob va hisob-kitob

funksiyalarini pul bajargan va bitim birja axborot ma'lumotlar bankidan foydalanib amalga oshirilgan. Broker javob tariqasidagi tovarni oy davomida sotib olishi lozim bo'lgan, aks holda u mukofot huquqidan mahrum bo'lgan. Brokerlar bunday bitimdan bosh tortish huquqiga ega bo'lgan.

d) real birja qimmatiga ega bo'lgan va ega bo'lmagan muddatli bitimlar

Jahon amaliyotida «spot» nomi bilan mashhur bo'lgan real tovarli bitimlarda shartnoma imzolaydigan tomonlar shartnoma predmetiga nisbatan huquq va majburiyatlarni real o'tkazishi ko'zda tutiladi, ya'ni real shartnoma bo'yicha mulk huquqini sotuvchi sotadi, xaridor esa sotib oladi. Bunday bitimlar qatoriga kassa va forvard shartnomalari kiradi.

Real tovarsiz bitimlar shu bilan tavsiflanadiki, shartnomani ijro etish paytida musodara qilish jarayoni bajarilmaydi. Ayni paytda sotuvchi shartnoma predmetini belgilab beradigan tovarni yetkazib bermasdan, shartnomani ijro etish paytida vujudga keladigan kotirovka narxi bo'yicha o'z shartnomasini qayta sotib oladi. Natijada, agar shartnoma narxi sotib olish narxidan past bo'lsa, sotuvchi bu narxlar o'tasidagi farqni to'laydi, agar shartnoma narxi yuqori bo'lsa, xaridor bu farqni sotuvchiga o'tkazadi.

Bu operatsiya birja amaliyotida «xedjlash» deb ataladi. Bundan kelib chiqadiki, ushbu bitimlarni bajarish predmeti real tovarni yetkazib berish emas, balki narx farqini tomonlardan biriga to'lash hisoblanadi. Shuning uchun shartnomalarning bu guruhi ko'pincha «farq uchun bitimlar» deb ataladi. Real tovarsiz bitimlarga fyuchers va opsiyon shartnomalar kiradi.

Fond va valyuta bozorlarida eng ko'p kassa, forvard, fyuchers va opsiyon bitimlar tuziladi. Bundan tashqari, valyuta bozorida amalda «garovli», «kreditli» va «shartli» bitimlar tuzilmaydi, chunki valyuta bu – birja savdosining o'ziga xos ob'ektm bo'lib, bunday bitimlar valyuta bozorida bitimda ishtirok etgan tomonlarga iqtisodiy samara keltirmaydi.

Muddatli bitimning asosif belgisi shuki, sotuvchi va xaridorning o'z majburiyatlarini bajarishi kelajakda belgilangan muddatda amalga oshirilishi lozim. Bitim tuzilgan paytda esa sotuvchida foyilayotgan fond qimmatlari bo'masligi, sotuvchining esa ularga to'lash uchun puli bo'lmasligi mumkin.

Birjadan tashqari bozorda muddatli bitimlar tomonlar kelishib olgan shartlarda bajariladi. Muddatli bitim tomonlari bu bitimni bajarish imkoniyatini ko'rsatilgan tashkilot bilan shartnomalar asosida kliring tashkiloti ishtiroki bilan izohlashi mumkin. Muddatli bitim tomonlari muddatli bitimning bazis aktivini uchinchi shaxsga bitimning ijrosini

ta'minlash uchun berish imkoniyatini asoslab berishi mumkin. Muddatli bitim tomonlari muddatli bitimlar bo'yicha operatsiyalar hisobini alohida yuritishi, ularni o'z buxgalteriya balansida aks ettirishi lozim.

Birjadan tashqari bozorda muddatli bitimning jiddiy shartlari bazis aktivining nomi va soni, bazis aktiv narxi va majburiyatlarni ijro etish muddati haqidagi shart-sharoitlar hisoblanadi.

e)fyuchers bitimlari

Fyuchers bitimining predmeti fyuchers shartnomasi – mulkni (jumladan, pul, valyuta va qimmatli qog'ozlar) yoki axborotni olish yoki uzatish tartibi ko'rsatilgan holda bu uzatish yoki olish huquq va majburiyatlarini belgilab beradigan hujjatdir. Bunda u qimmatli qog'oz hisoblanmayd. Fyuchers shartnomasi oddiygina bekor qilinishi, yoki birja tili bilan aytganda tugatilishi mumkin emas. Agar u yakunlangan bo'lsa, yoki bir xil sonli tovarlar bilan qarama-qarshi bitim tuzish yo'li bilan, yoki kelishilgan tovarni shartnomada ko'rsatilgan muddatda yetkazib berish bilan tugatilishi mumkin.

Fyuchers shartnomalar bo'yicha savdo qoidalari quyidagi imkoniyatlarni beradi: sotuvchi uchun mahsulotni yetkazib berish yoki muddatli shartnomani tovar yetkazib berish muddati yetib kelmasdan qayta sotib olishdan birini tanlash huquqi saqlab qolinadi; xaridor tovarni qabul qilishi yoki muddatli shartnomani yetkazib berish muddati kelmasdan turib sotib yuborishi mumkin.

Fyuchers bitimining predmeti fyuchers shartnomasi – mulkni (jumladan, pul, valyuta va qimmatli qog'ozlar) yoki axborotni olish yoki uzatish tartibi ko'rsatilgan holda bu uzatish yoki olish huquq va majburiyatlarini belgilab beradigan hujjatdir. Bunda u qimmatli qog'oz hisoblanmayd.

Barcha fyuchers operatsiyalarida tomonlarning narxga nisbatan to'liq erkinligi, tovarni yetkazib berish muddatini tanlashga nisbatan esa – cheklangan erkinligi saqlab qoling. Qolgan barcha shartlar qat'iy tartibga solingan bo'lib, bitimda ishtirok etayotgan tomonlarning hohish-istaklariga bog'liq emas. Shu munosabat bilan fyuchers birjasi ba'zida xaridor va sotuvchi shartnomaning istalgan shartini o'zaro kelishib olishi mumkin bo'lgan tovarlar bozoridan (iste'mol va almashinish qiymati yig'indisi va birligi) farqli ravishda «narx bozori» (ya'ni almashlash bahosi) deb ham atashadi. Real tovarli bitimlardan soxta tovarlar bilan bitimlarga tomon rivojlanish esa real qiymatli pul muomalasidan qog'oz pul muomalasiga o'tish bilan taqqoslanadi.

Xulosalar

Yuqorida bayon qilinganlar asosida Shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, birja bitimlari birja faoliyatini ko'rib chiqishning asosiy jihati hisoblanadi. Birja bitimi bu – ko'plab xususiyatlarni qamrab oladigan o'zaro keliShuvdir. Xususan, birja turiga qarab birja bitimlarining o'zi ham farqlanadi. Biroq har qanday birjaning to'rtta asosiy jihati bor: tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy va etika jihati. Ushbu bitim jihatlarining barchasi uning mazmunida o'z aksini topadi, ya'ni u yoki bu darajada bitim tuzayotgan tomonlarning o'zaro kelishuvida hal etiladigan masalalarga aloqador bo'ladi. Bu bitimlar mazmunini qimmatli qog'ozlar bilan misolda ko'rib chiqamiz. Bunda quyidagilar majburiyatlar hisoblanadi:

- bitim ob'ekti, ya'ni sotib olinadigan yoki sotiladigan qimmatli qog'ozlar;
- bitim hajmi – sotish uchun taklif qilingan yoki sotib olish talab qilinadigan qimmatli qog'ozlar miqdori;
- bitim tuziladigan narx;
- bitimni ijro etish muddati, ya'ni sotuvchi taqdim etadigan, xaridor esa qimmatli qog'ozlarni xarid qiladigan payt;
- bitim bo'yicha hisob-kitob muddati, ya'ni xaridor sotib olingan qimmatli qog'ozlar uchun to'lovni amalga oshirishi lozim bo'lgan payt.

Yuqorida aytib o'tilganidek, birja bitimlari birja turiga qarab tasniflanadi. Valyuta birjasidani bitimlar kassa bitimlari va muddatli bitimlarga taqsimlanadi. Kassa bitimi shu bilan tavsiflanadiki, uni tuzish muddati uni ijro etish muddati bilan mos keladi va bunday bitimda valyuta darhol yetkazib berilishi lozim. Muddatli bitimning mohiyati shundaki, bunday bitimda ijro muddati bitim tuzilgan payt bilan mos kelmaydi, shuning uchun sotuvchi kelishib olingan muddatdan so'ng xaridorga valyutani berish majburiyatini, xaridor esa uni qabul qilish va bitim shartlari bo'yicha to'lash majburiyatini oladi. O'z navbatida, muddatli bitimlar «svop-bitim», oddiy muddatli bitim, opsiya va fyuchers bitimlarga taqsimlanadi.

Tovar birjasidagi bitimlar dastlab real tovarli bitimlar va real tovarsiz bitimlarga taqsimlanadi. O'z navbatida, real tovarli bitimlar darhol yetkazib beriladigan bitimlar, yetkazib berish muddati kechiktirilgan bitimlar, shuningdek, boshqa bitim turlariga ajratiladi. Darhol yetkazib beriladigan bitimlar birja omborida mavjud bo'lgan yoki yo'lda yetib kelaytgan tovar bo'yicha tuziladi. Ularning maqsadi – tovarni sotuvichdan xaridorga tabiiy o'tkazish hisoblanadi. yetkazib berish muddati

kechiktirilgan bitimlar garovli bitimlar va mukofotli bitimlarga taqsimlanadi. Garovli bitimlarda garov bitimning ijro etilishi kafili sifatida qatnashadi. Mukofotli bitimlarda mukofot otstupnogo sifatida qatnashadi va to'lovchiga bitimni ijro etish yoki undan voz kechishni talab qilish imkonini beradi.

Biroq istalgan holatda ham birja bitimi va uning turidan qaat'i nazar, birjada tuzilgan barcha bitimlar birja shartnomasida rasmiylashtiriladi.

Tayanch so'zlar

Birja tovarli bitim, «spot- bitim», kassa bitimi, darhol ijro etiladigan bitim, forvard bitimi, muddatli bitim, ijro mudadti kechiktirilgan bitim, garovli bitim, mukofotli bitim, birja shartnomasi moddolari, fiksing, diling.

Nazorat savollari

- 1 Birja bitimiga ta'rif bering.
- 2 Bitim mazmuni deganda nima tushuniladi?
- 3 Birja savdosida sotuvchi va xaridorning aloqalariga tavsif bering
- 4 Bitimning hayotiylik davri nimani ifodalaydi?
- 5 Tovar birjasida imzolangan bitimlarga xos bo'lgan jihatlarni tavsiflab bering.
- 6 Tovar birjasida imzolangan bitimlarga tavsif bering.
- 7 Tovar birjasida bitim tuzish qanday ro'y beradi?
- 8 Valyuta birjasida tuziladigan bitimlarga tavsif bering.
- 9 Valyuta bilan bitim tuzish mexanizmini tavsiflab bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O'quv qo'llanma. T.: TDIU – 124 b.

3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА,

2007 г.5-39ст.

5.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7.Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

7-BOB. FYUCHERS SAVDOSI ASOSLARI

- 7.1. Fyuchers savdosi tushunchasi
- 7.2. Fyuchers savdosining tarixi va vujudga kelish sabablari
- 7.3. Fyuchers savdosining maqsadlari
- 7.4. Birja fyuchers savdosi mexanizmi
- 7.5. Xedjlash va birja chayqovi
- 7.6. Fyuchers shartnomalari bilan opsiyon bitimlar

7.1. Fyuchers savdosi tushunchasi

Fyuchers savdosi bu – fyuchers (muddatli) shartnomalari vositasida birja tovari bilan birjada savdo qilish shaklidir.

Fyuchers shartnomasi bu – bitim tuzishda tomonlar belgilab qoʻygan narxda shartnomada koʻrsatilgan muddatda tovarni yetkazib berishga standart birja shartnomasi.

Fyuchers shartnomasi birja savdolari jarayonida aniqlanadigan tovarni yetkazib berish narxidan tashqari barcha koʻrsatkichlar boʻyicha standartlashtiriladi.

Fyuchers shartnomasini standartlashtirish quyidagi asosiy koʻrsatkichlarni bir xillashtirishni nazarda tutadi: tovarning isteʼmol qiymati, uning soni va bozor muomalasi sharoitlari, tovar turi, uning bazis miqdori va qoʻshimcha toʻlovlar hajmi, tovar partiyasi hajmi, yetkazib berish sharti va muddatlari, toʻlov shakli, shartnoma shartlarini buzganlik uchun jarima choralari, arbitraj tartibi va b.

Fyuchers savdosida shartnoma tuziladigan tovar koʻrinishi, bunday shartnomalar soni, tovar yetkazib beriladigan oy va asosiysi – shartnomada koʻrsatilgan tovar narxi ahamiyatga ega.

Fyuchers savdosining uni standartlashtirishdan kelib chiqadigan muhim xususiyati shartnomaning shaxsi koʻrsatilmaganligi hisoblanadi. Fyuchers shartnomasida tomonlar boʻlib sotuvchi va xaridor emas, sotuvchi va hisob-kitob palatasi yoki xaridor va hisob-kitob palatasi namoyon boʻladi. Bu sotuvchi va xaridorga bir-biridan mustaqil ishlash, yaʼni birjaning hisob-kitob palatasi bilan teskari bitim tuzish yoʻli bilan ilgari rasmiylashtirilgan tovar boʻyicha oʻz majburiyatlarini tugatishga imkon beradi.

Fyuchers savdosining obʼektlar doirasi juda keng. Chunki shartnomalar bilan savdo qilish bu – tovarlarning oʻzi bilan emas, balki birja shartnomalari bilan birja operatsiyasi hisoblanadi, ularning asosi

moddiy ne'mat sifatida tovargina emas, umuman har qanday savdo ob'ekti, masalan, barcha turdagi qimmatli qog'ozlar bo'lishi mumkin. Biroq savdo ob'ektlari shartnomalar hisoblansa, shartnomalarga shartnomalar bilan ham, shartnomalar guruhidagi shartnomalar bilan ham savdo qilish mumkin, biroq aytib o'tish kerakki, ko'rsatilgan jarayonning tabiiy cheklovi real tovar, real kapital va h.k. bozori bilanaloqa hisoblanadi.

7.2. Fyuchers savdosining tarixi va vujudga kelish sabablari

Fyuchers savdosi real tovar bilan birja savdosidan kelib chiqqan. Dastlab birja xaridorga darhol yoki yaqin kelajakda yetkazib beriladigan naqd birja tovari bilan yirik ulgurji tovar bitimlari tuziladigan. Bu jarayonga parallel ravishda tovarlar yoki ularning birjaga qo'yiladigan namunalari bilan savdo qilish, ularni belgilangan muddatdan keyin (odatda oylarda o'lchanadi) yetkazib berish ham rivojlandi. Oxirgi holatda tovar ishlab chiqarilgan yoki endi ishlab chiqariladigan bo'ladi. darhool yetkazib beriladigan tovarlar savdosidan farqli ravishda, belgilangan muddatdan keyin yetkazib beriladigan tovar savdosi kelishib olayotgan tomonlar bo'lajak tovar sifati, yetkazib beriladigan partiyalar hajmi va h.k. masalasini hal etganlar.

Kelajakda yetkazib berish muddati bilan tuzilgan bitimlarning tovar darhol yetkazib beriladigan shartnomalardan farqi ularni ijro etishning kafolatlanishi va standartlashtirilishini talab qiladi. Boshqacha qilib aytganda, yirik sanoatning rivojlanishi bilan va bundan kelib chiqadigan talablar tufayli bir tomondan, tovar bitimlarini standartlashtirish, boshqa tomondan esa – ularning ijro etilishini kafolatlash zaruratini vujudga keltirdi. Agar bitimlarni standartlashtirish ularni tuzishni yengillashtirsa, demak, savdo aylanmasining ortishiga olib kelsa, kafolatlash bu vazifani o'z zimmasiga oladigan birona tashkilotni talab qiladi. Bu vazifani muvaffaqiyatli bajaradigan birjalar tuziladigan bitimlar shartlarini standartlashtirini talab qiladi va ularning ijro etilishi kafolati hisoblanadi.

Bitimlarning ijro etilishini kafolatlash tizimi ikki xil yo'nalishda rivojlangan. Bir tomondan, birjalar birja tovarlarining sug'urta, kafolat zaxiralarini yaratgan, boshqa tomondan esa, ilgari tuzilgan birja bitimlarini qayta sotish mexanizmi keng rivojlandi, bu sotuvchiga yoki xaridorga birja shartnomasini bajarishdan voz kechish o'rniga o'z shartnoma majburiyatini sotishi yoki yangisini sotib olishi mumkin. Keyingi holat evolyutsiya yo'li bilan tovarni muddatida yetkazib berishli standart birja

shartnomalarini ishlab chiqish va ularning mustaqil birja savdosi ob'ektlari sifatida muomalada bo'lishga olib keldi.

Fyuchers savdosini rivojlantirishning asosiy sababi va zarurati shundan iboratki, bu bevosita birja tovari bilan savdodagi cheklovlarning olib tashlanishini ta'minlaydi. Tovarning o'zi moddiy ne'mat sifatida birja savdosining rivojlanishi uchun cheklovlarga ega. Ulardan fyuchers shartnomalarini tashkil qilish yo'li bilan xalos bo'lish mumkin. Birjada tovarlar oldi-sotdisi o'z o'rmini fyuchers shartnomalar birja aylanmasiga bo'shatib beradi, ularning real tovar bozori bilan aloqasi asosan bilvosita xarakterga ega bo'ladi, chunki shartnomalar umumiy sonining atigi bir necha foizigina tovarni real yetkazib berish bilan tugaydi. Bilvosita aloqa esa shundan iboratki, shartnoma egalari ularning tijorat yoki boshqa faoliyatiga bozor kon'yunkturasining o'zgarishi ta'siri ostida ularni doimo sotadi yoki sotib oladi.

Fyuchers savdosi XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. Uning vujudga kelishi va rivojlanishi shu bilan bog'liqki, u kapital muomalasiga noqulay narx tebranishi riskini pasaytirishga, kon'yunktura noqulay bo'lgan holatda talab qilinadigan zaxira kapitali hajmini kamaytirishga, avans qilingan kapitalning pul shaklida qaytarilishini tezlatishga, kredit savdosini arzonlashtirishga, muomala xarajatlarini pasaytirishga imkon beradi. Fyuchers birjasidagi savdoni real tovar birjasidagi savdodan quyidagilar ajratib turadi: bitimlarning asosan soxta xarakteri (bitimlarning bir necha foizigina tovarni yetkazib berish bilan yakunlanadi, qolganlari esa narxdagi farq bilan to'lanadi); real tovar bozori bilan uni xedjlash orqali bilvosita aloqa, narx va yetkazib berish muddatidan tashqari shartnomaning barcha shartlarini to'liq xillashtirish; bitimlarning shaxsi ko'rsatilmaganligi, ularning alohida sotuvchi va xaridor o'tasida emas, ular bilan hisob-kitob palatasi o'tasida ro'yxatga olinishi. Fyuchers birjasidagi bitimlar tovarga ham, valyutaga ham, aksiyalar indeksiga ham, foiz stavkalari va hokazolarga ham tuziladi. Fyuchers birjasidagi operasiyalar soni, qoidaga ko'ra, real tovarlar bilan savdodan bir necha marta katta bo'ladi.

Fyuchers birjalarda ular bilan shartnomalar tuziladigan asosiy tovarlar don, moy olinadigan urug'lar, neft va neft mahsulotlari, qimmatbaho va rangli metall, paxta, shakar, kofe, kakao, tirik qoramol hisoblanadi.

7.3. Fyuchers savdosining maqsadlari

Fyuchers savdosining maqsadlarini birja nuqtai nazaridan va butun xo'jalik nuqtai nazaridan ko'rb chiqish lozim.

Birja nuqtai nazaridan fyuchers savdosi bu – birja savdosining bozor xo'jaligi sharoitlarida, bozor vositachi strukturalari har xil turlarining doimiy raqobat kurashi jarayonidagi rivojlanish tabiiy evolyutsiyasi natijasidir. Real tovar bilan savod oldidagi katta ustunlik tufayli fyuchers savdosi birjaga bozor iqtisodiyotining shakllanish sharoitlarida kun ko'rish, pul ishlab topish va kelgusi rivojlanish uchun kapital jamg'arishga imkon berdi. Boshqacha qilib aytganda, fyuchers savdosini rivojlantirgan holda birjalar ko'zlagan maqsad bozor muhitida faoliyat ko'rsatish uchun zarur bo'lgan miqdorda daromad olish hisoblanadi.

Bu vazifani birjalar faqat u bozor xo'jaligi rivojlanishining muayyan bosqichlarida uning belgilangan ehtiyojlariga javob bergan taqdirdagina amalga oshirishi mumkin bo'lgan.

Bozor xo'jaligi nuqtai nazaridan fyuchers savdosining maqsadi tadbirkorlar keng doirasining real tovar bozorida narx o'zgarishlarini sug'urtalash, yetakchi xomashyo va yoqilg'i tovarlarini bashorat qilish, yakuniy hisobda esa birja savdosidan foyda olishga ehtiyojlarini qonndirish hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyotida narxni bashorat qilish imkoniyati ishlab chiqarishning rivojlanish va umumlashtirish darajasi yuqoriligidan, uning xalqaro integratsiyasidan ham kelib chiqadi. Fyuchers birja savdosi, ko'rsatilgan shart-sharoitlarga asoslangan holda, bunday narxni bashorat qilish bozor mexanizmini yaratadi. Tovar hali yaratilmagan (etishtirilmagan, qazib olinmagan), uning narxi esa fyuchers shartnomalari oldi-sotdisi orqali mavjud va real hayot bilan yashamoqda, atrofdagi ro'y berayotgan barcha jarayonlar ta'siriga uchramoqda.

Real tovar bozorida narx o'zgarishlarini sug'urtalash imkoniyati shunga asoslanadiki, fyuchers bozori real tovarlar bozoridan alohida bo'lib olgan. Bu bozorlar qatnashchilar tarkibi, savdo o'tkaziladigan joyi, nard dinamikasi va darajasi bilan farqlanadi.

7.4. Birja fyuchers savdosi mexanizmi

Jahon bozorida talabning pasayib borishi oqibatida O'zbekiston eksport qiladigan qimmatbaho va rangli metallar, paxta, uran, neft

mahsulotlari, mineral o'g'itlar va boshqa mahsulotlarning narxi tushib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va investorlarning eksportdan oladigan tuShumlari kamayishiga olib keladi. Ularning foyda ko'rishiga va ishlab chiqarish rentabelligiga, oxir-oqibatda esa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarimizning o'sish sur'atlari va iqtisodiyotimizning boshqa tomonlariga salbiy ta'sir etadi⁹.

Birja fyuchers savdosi mexanizmining asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- fyuchers shartnomalari bilan birja savdolarini tashkil qilish;
- hisob-kitob tartibi va fyuchers shartnomalarini tugatish tartibi;
- fyuchers shartnomalari ijro etilishini tashkil qilish.

Fyuchers shartnomalari bilan savdo mijozning birjada savdo qilayotgan brokerlik firmasi vakiliga ariza berishidan boshlanadi. Ariza shakli mijozning ushbu firma uchun doimiy yoki bir martalik mijoz ekanligiga, mijoz va firma o'rtasida unga birja xizmatlari ko'rsatishga shartnoma mavjudligiga qarab yozma yoki og'zaki shaklda bo'lishi mumkin. Arizaga tovar xaqidagi, yetkazib berish muddati, shartnomalar soni va narx xaqidaiga ma'lumotlar kiritiladi. Narxga nisbatan mijoz uning eng yuqori va past chegaralarini kelishib oladi yoki shartnomalarni joriy bozor narxi bo'yicha sotib olishga (sotishga) buyruq beradi.

Brokerlik firmasi vakili arizani odatda telefon orqali yoki bevosita birja zaliga ushbu firmaga ishlayotgan brokerga yoki birjaning ish vaqti tugab qolgan bo'lsa, o'z axborot markaziga yuboradi.

Birja brokeri savdo jarayonida shartnomalarni sotib olish(sotish) buyurtmasini – taklif etilayotgan narx va ularning sonini baqirib aytadi. O'z navbatida, xuddi Shu turdagi shartnomalarni sotish(sotib olish) buyurtmasini olgan boshqa brokerlar o'z narxini taklif etadi. Xarid narxi va sotuv narxi mos kelgan taqdirda bitim tuzilgan hisoblanadi va darhol birja tizimlarida ro'yxatga olinadi.

Birja savdolari yakunlanganch, brokerlar tuzilgan bitimlarning rekvizitlarini tekshiradi, so'ngra bu axborot manjir bo'yicha teskari yo'nalishda mijozllargacha yetkaziladi.

Fyuchers savdosi bo'yicha hisob-kitoblar tartibi ancha murakkab xarakterga ega. Fyuchers shartnomalari bo'yicha barcha hisob-kitoblarning moddiy asosi sifatida fyuchers savdosini tashkil qilishda

⁹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 12-b.

yetakchi texnik bo'g'in hisoblangan hisob-kitob palatasi yoki hisob-kitob markazi namoyon bo'ladi. Hisob-kitob palatasi bozorning moliyaviy barqarorligini hisob-kitob palatasini aylanib o'tib ta'minlashi ko'zda tutilgan. Hisob-kitob shakllari ularning ushbu mamlakatda qo'llanishiga bog'liq bo'ladi. Odatda bu cheklar orqali hisob-kitob hisoblanadi. Birjalar tovarni yetkazib yerish (olish) joyini tanlashga diqqat bilan qaraydilar, chunki buning o'zi fyuchers shartnomasi ijro etilishining kafolati hisoblanadi. Ombor binolarining joylashuvi, ularning moliyaviy ahvoli, xizmatlar uchun narx darajasi, ijro etish sifati, personal ishidagi aniqliklar va hokazolarga alohida e'tibor qaratiladi.

7.5. Xedjlash va birja chayqovi

Xedjlash bu – narx dinamikasida real tovarlar narxi va xuddi shu tovarlarning fyuchers shartnomalari narxi o'rtasidagi farqqa asoslanadigan birja fyuchers savdosi jarayonida foyda olish usulidir.

Birja savdosi amaliyotida xedjlash va chayqov farqlanadi. Birja chayqovi bu – vaqt bo'yicha, makon bo'yicha va har xil tovar turlariga fyuchers shartnomalarining narx dinamikasidagi farqqa asoslanadigan birja fyuchers savdosi jarayonida foyda olish usulidir.

Siyosiy-iqtisodiy ma'noda xedjlash ham, birja chayqovi ham oddiy chayqovni, ya'ni ishlab chiqarishga emas, balki narxlar o'rtasidagi farqqa asoslangan holda foyda olish usulini ifodalaydi. Xedjlash va birja chayqovi – chayqovning birjada amalga oshiriladigan birgalikda bo'la oladigan va bir-birini to'ldiradigan, lekin Shu bilan bir paytda o'zaro farq qiladigan ikki xil turi. Bu tangananing ikki tomonidir. Xedjlash birja chayqovisiz bo'la olmaydi va aksincha.

Xedjlashni birjada qoidaga ko'ra, bir vaqtning o'zida real tovar bozorining qatnashchilari: ishlab chiqaruvchilar, qayta ishlovchilar, savdogarlar hisoblangan korxonalar, tashkilotlar, xususiylar amalga oshiradi.

Birja chayqovi bilan odatda birja a'zolari va fyuchers shartnomalari narx dinamikasida o'ynash istagida bo'lgan barcha hohlovchilar (odatda xususiylar shaxslar) shug'ullanadi.

Amaliyotda xedjlash bilan shug'ullanadigan sub'ektlar va faoliyati birja chayqovi bilan bog'liq bo'lgan sub'ektlar o'rtasida qat'iy farqlar yo'q, chunki real tovara bozori qatnashchilari ham birja chayqovlarida ishtirok etadi, axir bu bozor xo'jaligida asosiysi bu maqsadning qaysi

birja o-yalari hisobiga erishilishidan qat'i nazar foyda olish hisoblanadi.

Xedjlashdan maqsad – real tovar bozorida sotishdan olnadigan foyda bilan taqqoslaganda qo'shimcha foyda olishdir.

Umuman u birja a'zosi bo'lmagan barcha shaxslar va tashkilotlar uchun oddiy maqsad – tijoratnin boshqa shakllari bilan bir qatorda eng katta foyda olish bo'lgan birjadagi tijorat faoliyatining o'ziga xos shaklini ifodalaydi. Xedjlash ikki yoqlama xarakterga ega, ya'ni bir vaqtning o'zida real tovar narxi va fyuchers shartnomasi narxiga tayanadi, bu esa muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

U birja (fyuchers shartnomalari) bozorning real tovar bozori bilan bilvosita aloqasini ta'minlaydi.

Xedjlash real tovar bozorida narx yo'qotishlaridan birja sug'urtalash funksiyasini bajaradi va ayrim xarajatlarning qoplanishini ta'minlaydi.

Xedjlash texnikasi quyidagilardan iborat:

Naqd tovar sotuvchisi, o'zini taxmin qilinayotgan narx pasayishidan himoya qilib, birjada ushbu tovarga fyuchers shartnomasini sotadi. Narx pasaygan holatda u narxi tushib ketgan fyuchers shartnomasini qayta sotib oladi va uning real tovar bozorida to'liq olmagan to'lovini kompensatsiyalashi lozim bo'lgan foydani oladi.

Naqd tovar sotuvchisi tovar narxining o'sishidan zara ko'rmaslikdan manfaatdor. Shu sababli narxning o'sishini taxmin qilib, u ushbu tovarga fyuchers shartnomasini sotib oladi. Tendentsiya to'g'ri topilgan holatda xaridor real tovar bozoridagi narxning o'sishi bilan aloqada uning ham narxi o'sgan o'z fyuchers shartnomasini sotib yuboradi va Shu tariqa naqd tovarni xarid qilish bo'yicha qo'shimcha xarajatlarini qoplaydi.

Fyuchers savdosi mexanizmidan foydalanish, yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turganidek, sotuvchilarga o'z to'lovini, demak, foydasini, xaridorlarga esa – xarajatlarini rejalashtirish imkonini beradi.

Amaliyotda uzoq muddatli narx o'zgarishlarini oldindan aytib berish qiyin. Real tovar bozori va fyuchers bozorining narx dinamikasi bir-biriga mos kelmaydi, Shuning uchun, qoidaga ko'ra, xedjlash ishlab chiqarilgan birja tovarlari butun massasini qamrab olmaydi.

Qatnashchilar takribi va qay maqsadda amalga oshirilishiga qarab xedjlashning turli shakllari mavjud bo'ladi. Xedjlash fyuchers shartnomasi tuzilgan paytda yo'q bo'lgan barcha naqd tovarga, real tovarni yetkazib berish va fyuchers shartnomasini bajarish turli sanalari kombinatsiyasiga va hokazolarga qo'llanishi mumkin.

Xedjlash qo`shimcha foyda olishga ham imkon beradi. Naqd tovar narxi va fyuchers shartnomasi o`rtasida mos keluvchi yetkazib berish oyidagi narxlar o`rtasida o`rtacha farq «bazis» hisoblanadi va tovarni saqlash xarajatlari va boshqa bashorat qilish qiyin bo`lgan omillarga bog`liq bo`ladi.

Xedjlashda qo`shimcha foyda olish istagida bo`lgan tovar sotuvchisi o`z tovariga fyuchers shartnomasini real tovarning amaldagi bozor narxidan bazis miqdoriga katta bo`lgan narxda sotishga harakat qilishi lozim. Agar keyinchalik bazis kamayadilagn bo`lsa, xedjer yutadi, chunki fyuchers bozorida narxning o`sishi real bozorda narxning pasayishidan oldi keladi. Bazis oshgan taqdirda esa xedjer - sotuvchi yutqazadi. Qo`shimcha foyda olish istagida bo`lgan tovar xaridori o`z bashoratlari bazisning boshqacha o`zgarishiga asoslanadi, ya`ni bazis o`sganda xedjer yutadi, kamayganda esa - yutqazadi.

Agar xedjer sotuvchi bo`lsa, yakuniy narx maqsadli narxdan yuqori bo`lgan hollarda uning qo`shimcha foyda olish imkoniyati bo`ladi. Bunga bazisning pasayishida erishish mumkin.

Agar xedjer xaridorni ifodalaydigan bo`lsa, u qo`shimcha foydani yakuniy narx maqsadli narxdan past bo`lganda, ya`ni bazisning o`sshida oladi.

7.6. Fyuchers shartnomalari bilan opsi on bitimlar

Fyuchers shartnomasi opsi on deb ko`rsatilgan davr doirasida bitim imzolangan paytda fyuchers shartnomasini soti olish yoki sotish huquqiga aytiladi. Bunda ushbu huquqni olgan opsi on xaridori sotuvchiga mukofot deb nomlanadigan belgilangan miqdordagi pulni to`laydi.

Opsi on fyuchers shartnomasini sotib olish yoki sotish huquqini beradi, biroq opsi on xaridorini ko`rsatilgan huquqni amalga oshirishga majbur qilmaydi, shu sababli opsi on xaridori faqat mukofot miqdori va bank foizini riskka qo`yadi, uning foydasi esa cheklanmagan bo`lishi mumkin. Opsi on sotuvchisi cheklanmagan zarar ko`rishi mumkin, uning foydasi esa mukofot miqdori bilan cheklanadi.

Fyuchers shartnomasi birja opsi onining real tovar opsi onidan asosiy farqi uni standartlashtirishdan iborat, bunda birja opsi on sotuvchisi va xaridori faqat mukofot miqdori, ya`ni fyuchers shartnomalari savdosida birjachilar faqat bu shartnomalar narxi ilan savdo qilgani kabi opsi on aqida kelishib oladi.

Fyuchers shartnomasi opsiioni mustaqil qiymatga ega bo'lgan yoki fyuchers shartnomalarini yetkazib berish muddatiga bog'lab qo'yilgan qat'iy belgilangan amal qilish muddati bilan cheklanadi.

Opsionlarning ikki xil turi mavjud: sotib olish huquqi bilan opsiyon va sotish huquqi bilan opsiyon. Ko'rsatilgan ikki turning kombinatsiyasini ifodalaydigan boshqa bir tur – ikki yoqlama opsiyon ham bo'lishi mumkin, lekin u kamdan-kam qo'llanadi.

Xarid opsiyonida uning xaridolri opsiyon sotuvchisidan mukofot pulini oldindan to'lagan holda shartnomaning amal qilish muddati tugamasdan avval istalgan payt opsiyonda ko'rsatilgan narxda fyuchers shartnomasi opsiyonini sotib olishi mumkin. Sotuv opsiyonida uning xaridori opsiyona fyuchers shartnomasi opsiyonini xuddi shu shartlarda sotishi mumkin.

Xuddi fyuchers shartnomasida bo'lgani kabi, birja opsiioni bo'yicha majburiyatlar ham qatnashchilarning biri tomonidan opsiyon amal qilish muddati tugamasdan avval qarama-qarshi bitim bilan tugatishi mumkin. Masalan, agar xarid opsiioni sotib olingan bo'lsa, majburiyatlarni tugatish sanasini bitim tuzish sanasida narxlardagi birja farqlarini tartibga solish va xuddi shunday opsiyon sotish zarur.

Opsion xaridori to'laydigan mukofot, ya'ni uning narxini asosan fyuchers shartnomasi joriy birja narxi va uning opsiyonda belgilangan narxi o'rtasidagi farqqa, ushbu opsiyonning talab va taklifi, opsiyonga egalik huquqi qolgan vaqt, bank loyihasi hajmiga bog'liq.

Fyuchers shartnomali opsiyonlar bir vaqtning o'zida noqulay narx o'zgarishlarini sug'urtalash funksiyasi va birja faoliyatidan qo'shimcha foyda olish funksiyasini ham bajaradi. Xarid opsiioni va sotuv opsiyonida sug'urtachi sifatida opsiyon xaridori ishtirok etadi, chunki u o'z yo'qotishlarini minimallashtiradi. Biroq agar xaridor narx o'zgarishi tendentsiyasini to'g'ri topadigan bo'lsa, u sezilarli qo'shimcha foyda olishi ham mumkin. Opsion sotuvchisi, qoidaga ko'ra, faqat mukofot miqdori bilan cheklanadigan opsiyonlar savdosidan foyda olishga intiladi. Opsionlar savdosidan zarar cheklanmasligi mumkin.

Shartnoma hajmi, RP notis olish vaqti va uni birja shartnomasi xaridoriga berish vaqti. Notis RPga taqdim etilgandan so'ng uni xaridorning roziligi yoki arbitraj qo'mitasining qarorisiz na olib qo'yish, na almashtirish mumkin emas. Rpdan o'tgan barcha notislar majburiy tartibda xaridorlar tomonidan ijro etishga qabul qilinadi. So'ngra oluvchi belgilangan vaqt davomida tovarga naqd pul bilan to'liq hajmda to'lashi zarur. To'lovni amalga oshirishda xaridor warrant yoki ombor guvohnomasi – belgilangan omborda tovarga egallik huquqi beradigan

hujjat oladi. Sotuvchi notis chiqarilgan sanadan boshlab belgilangan vaqt davomida yetkazib berish shartlariga mos keladigan barcha xarajatlarni to'lashi lozim.

Xulosalar

Fyuchers savdosi bu – fyuchers (muddatli) shartnomalari vositasida birja tovari bilan birjada savdo qilish shaklidir.

Fyuchers shartnomasi bu – bitim tuzishda tomonlar belgilab qo'ygan narxda shartnomada ko'rsatilgan muddatda tovarni yetkazib berishga standart birja shartnomasi.

Fyuchers savdosining uni standartlashtirishdan kelib chiqadigan muhim xususiyati shartnomaning shaxsi ko'rsatilmaganligi hisoblanadi. Fyuchers shartnomasida tomonlar bo'lib sotuvchi va xaridor emas, sotuvchi va hisob-kitob palatasi yoki xaridor va hisob-kitob palatasi namoyon bo'ladi. Bu sotuvchi va xaridorga bir-biridan mustaqil ishlash, ya'ni birjaning hisob-kitob palatasi bilan teskari bitim tuzish yo'li bilan ilgari rasmiylashtirilgan tovar bo'yicha o'z majburiyatlarini tugatishga imkon beradi.

Birja fyuchers savdosi mexanizmining asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- fyuchers shartnomalari bilan birja savdolarini tashkil qilish;
- hisob-kitob tartibi va fyuchers shartnomalarini tugatish tartibi;
- fyuchers shartnomalari ijro etilishini tashkil qilish.

Xedjlash bu – narx dinamikasida real tovarlar narxi va xuddi Shu tovarlarning fyuchers shartnomalari narxi o'rtasidagi farqqa asoslanadigan birja fyuchers savdosi jarayonida foyda olish usulidir.

Fyuchers shartnomasi opsioni deb ko'rsatilgan davr doirasida bitim imzolangan paytda fyuchers shartnomasini soti olish yoki sotish huquqiga aytiladi. Bunda ushbu huquqni olgan opsiyon xaridori sotuvchiga mukofot deb nomlanadigan belgilangan miqdordagi puini to'laydi.

Tayanch so'zlar

Fyuchers savdosi, shartnomada shaxsning ko'rsatilmaganligi, hisob-kitob palatasi, standartlashtirish, fyuchers shartnomalari, xedjlash, birja chayqovi, xedjer, opsiyon, qat'iy belgilangan muddat, notis, warrant.

Nazorat savollari

1. Fyuchers savdosining asosiy tushunchalari haqida gapirib bering.
2. Fyuchers savdosining vujudga kelish tarixi qanday?
3. Fyuchers savdosi haqida gapirib bering.
4. Birja fyuchers savdosi mexanizmini tavsiflang.
5. Xedjlash va birja chayqovi nima?
6. Fyuchers shartnomali opsiyon bitimlar haqida gapirib bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T.: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г. 5-39ст.

5. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2 – е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7. Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.: ТГЭУ, 2007.

8. Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

hujjat oladi. Sotuvchi notis chiqarilgan sanadan boshlab belgilangan vaqt davomida yetkazib berish shartlariga mos keladigan barcha xarajatlarni to'lashi lozim.

Xulosalar

Fyuchers savdosi bu – fyuchers (muddatli) shartnomalari vositasida birja tovari bilan birjada savdo qilish shaklidir.

Fyuchers shartnomasi bu – bitim tuzishda tomonlar belgilab qo'ygan narxda shartnomada ko'rsatilgan muddatda tovarni yetkazib berishga standart birja shartnomasi.

Fyuchers savdosining uni standartlashtirishdan kelib chiqadigan muhim xususiyati shartnomaning shaxsi ko'rsatilmaganligi hisoblanadi. Fyuchers shartnomasida tomonlar bo'lib sotuvchi va xaridor emas, sotuvchi va hisob-kitob palatasi yoki xaridor va hisob-kitob palatasi namoyon bo'ladi. Bu sotuvchi va xaridorga bir-biridan mustaqil ishlash, ya'ni birjaning hisob-kitob palatasi bilan teskari bitim tuzish yo'li bilan ilgari rasmiylashtirilgan tovar bo'yicha o'z majburiyatlarini tugatishga imkon beradi.

Birja fyuchers savdosi mexanizmining asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- fyuchers shartnomalari bilan birja savdolarini tashkil qilish;
- hisob-kitob tartibi va fyuchers shartnomalarini tugatish tartibi;
- fyuchers shartnomalari ijro etilishini tashkil qilish.

Xedjlash bu – narx dinamikasida real tovarlar narxi va xuddi Shu tovarlarning fyuchers shartnomalari narxi o'rtasidagi farqqa asoslanadigan birja fyuchers savdosi jarayonida foyda olish usulidir.

Fyuchers shartnomasi opsioni deb ko'rsatilgan davr doirasida bitim imzolangan paytda fyuchers shartnomasini soti olish yoki sotish huquqiga aytiladi. Bunda ushbu huquqni olgan opsiyon xaridori sotuvchiga mukofot deb nomlanadigan belgilangan miqdordagi puini to'laydi.

Tayanch so'zlar

Fyuchers savdosi, shartnomada shaxsning ko'rsatilmaganligi, hisob-kitob palatasi, standartlashtirish, fyuchers shartnomalari, xedjlash, birja chayqovi, xedjer, opsiyon, qat'iy belgilangan muddat, notis, warrant.

Nazorat savollari

1. Fyuchers savdosining asosiy tushunchalari haqida gapirib bering.
2. Fyuchers savdosining vujudga kelish tarixi qanday?
3. Fyuchers savdosi haqida gapirib bering.
4. Birja fyuchers savdosi mexanizmini tavsiflang.
5. Xedjlash va birja chayqovi nima?
6. Fyuchers shartnomali opsiyon bitimlar haqida gapirib bering.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T.: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г. 5-39ст.

5. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2 – е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7. Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.: ТГЭУ, 2007.

8. Эльдер А. Как играть и выигрывать на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

8-BOB. FOND BIRJASI

8.1. Fond birjasi va fond bozori

8.2. Fond birjasining vujudga kelish sabablari va ularni tashkil qilish maqsadlari

8.3. Fond birjasiga qo'yiladigan talablar

8.4. Fond birjasining funksiyalari

8.5. Fond birjasida birja bitimining mohiyati

8.6. «Toshkent» Respublika fond birjasi

8.1. Fond birjasi va fond bozori

Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilgani asosiy omil bo'lib kelmoqda. 2008 yilda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 milliard AQSH dollari miqdorida investitsiya jalb etildi. Bu 2007 yil bilan taqqoslaganda, 28,3 foizga ko'p bo'lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investitsiyalar hajmi 23 foizni tashkil etdi.¹⁰

Fond bozori, qimmatli qog'ozlar bozori sifatida, turli moliyaviy aktivlar yoki fond qimmatlari oldi-soldi munosabatlari tizimini ifodalaydi. Fond bozori birlamchi va ikkilamchi turlarga taqsimlanadi. Birlamchi bozor atamasi emitentlar uchun moliyaviy resurslar olish maqsadida yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni sotish, birlamchi joylashtirishga mansub bo'lib, emitent sifatida hukumat, mahalliy hokimiyat organlari, turli korxonalar va hokazolar ishtirok etishi mumkin. Bu bozorda xaridorlar roliga individual va institutsional investorlar qatnashadi, ular qatoriga davlat muassasalari, investitsion va pensiya fondlari, investitsion banklar, sug'urta kompaniyalari, tijorat banklarining trast bo'limlari va boshqalar kiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozori mamlakat iqtisodiy strukturasi juda muhim elementi va respublikaning rivojlanish dinamikasi eng yuqori bo'lgan moliya bozori hisoblanadi¹¹.

Yangi chiqarilgan qimmatli qog'ozlar birlamchi bozorda joylashtirilgandan so'ng ular qayta sotish ob'ektiga aylanadi. Qimmatli qog'ozlarni qayta sotish ikkilamchi bozorda amalga oshiriladi.

¹⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 19-b.

¹¹ Экономическая газета «Биржа», № 41, 3.04.07, стр. 2

Birlamchi bozorda ham, ikkilamchi bozorda ham qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olishning ko'plab yo'llari mavjud. Ularning asosiysi qimmatli qog'ozlar bilan fond bozorida savdo qilish hisoblanadi.

Fond birjasi bu - qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalarning uyushgan, doimiy faoliyat ko'rsatadigan bozoridir. Tashkiliy-huquqiy nuqtai nazardan fond birjasi ish rejimi reqlamentlangan, rasmiy belgilangan qoidalar bo'yicha birja vositachilari ishtirokida fond qimmatlari sotuvchilari va xaridorlari o'rtasida savdo bitimlari tuziladigan moliyaviy vositachilik muassasasini ifodalaydi. Bu qoidalar birja tomonidan ham, davlat qonunchiligi tomonidan ham belgilanadi. Shuni e'tiborga olish joizki, fond birjasi va uning personal qimmatli qog'ozlar bilan bitimlar tuzmaydi. U faqatgina bitim tuzish uchun zarur sharoitlar yaratadi, bu bitimlarga xizmat ko'rsatadi, sotuvchi va xaridorni bir-biri bilan bog'laydi, bino ajratadi, maslahat va arbitraj xizmatlari taqdim etadi, texnik xizmatlar ko'rsatadi va bitimni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hamma narsani qiladi.

Huquqiy maqom nuqtai nazaridan jahon amaliyotida fond birjalarining uch xil turi ajratib ko'rsatiladi:

1. Ommaviy-huquqiy
2. Xususiy
3. Aralash

Ommaviy-huquqiy tashkilot sifatida fond birjasi doimiy davlat nazorati ostida bo'ladi. Davlat birja savdosi qoidalarini tuzishda ishtirok etadi va ularning bajarilishini nazorat qiladi, savdo vaqtida birjada huquq-tartibotni ta'minlaydi, birja maklerlarini tayinlaydi va ishdan bo'shatadi va h.k. Fond birjalarining bu turi Germaniya va Fransiyada keng tarqalgan.

Fond birjalari *xususiy kompaniyalar* sifatida aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi. Bunday birjalar birja savdosini tashkil qilishda mutlaqo mustaqil hisoblanadi. Birjada barcha bitimlar qonunchilikka muvofiq amalga oshiriladi, uni buzish esa huquqiy javobgarlikka olib keladi. Davlat birja savdosi barqarorligini ta'minlash va savdo bitimlari riskini pasaytirish bo'yicha hey qanday kafillikni zimmasiga olmaydi. Fond birjalarining bu turi Angliya va AQSH uchun xarakterli.

Agar fond birjalari aksiyadorlik jamiyatlari sifatida tashkil qilinib, biroq bunda ular kapitalining kamida 50%i davlatga tegishli bo'ladi, ular *aralash turdagi tashkilotlarga* mansub hisoblanadi. Bunday birjalarga saylanadigan birja organlari boshchilik qiladi. Lekin shunga qaramay, birja komissari birja faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi va birja

kurslarini rasman ro'yxatga oladi. Bunday birjalar Avstriya, Shveysariya, Shveysiyada faoliyat ko'rsatadi.

Bizning mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka muvofiq birjalar yopiq aksiyaorlik jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi, ularning kamida 3 ta a'zosi bo'lishi kerak. Birja a'zolari faqat uning aksiyadorlari bo'la oladi.

Hozirgi paytda dunyodagi fond birjalari soni 200 dan ortiq, butun mamlakat birja tizimining faoliyat ko'rsatish xarakteri va unda har bir muayyan birjaning o'rini belgilab beradigan tarixan shakllangan birja tizimi mavjud.

Monosentrik (bir markazli) va politsentrik (ko'p markazli) birja tizimlari farqlanadi. *Monosentrik birja tizimida* mamlakatning moliyaviy markazida joylashgan bitta birja mutloq yetakchi holatini egallaydi, qolgan fond birjalari esa mahalliy ahamiyatga ega bo'ladi. Bunga misol qilib Angliyani ko'rsatish mumkin, bu mamlakatda London halqaro fond birjasi yetakchilik qiladi, qolgan barcha provintsial birjalar esa amalda mustaqillikdan mahrum etilgan bo'lib, unga qo'shilib olgan. Xuddi shunday Fransiya va Yaponiya uchun ham xarakterli.

Polisentrik tizim sharoitlarida asosiy fond birjasidan tashqari mamlakatda yana bir nechta yirik birjalar faoliyat ko'rsatishi mumkin. bunday holat, masalan, Avstraliya, Germaniya va Kanadada kuzatiladi.

AQSHda birja savdosining rivojlanishi o'ziga xos birja tizimining shakllanishiga olib keldi. Bu mamlakatda pri bezogovorochnom gospodstve Nyu-York fond birjasining so'zsiz hukmronligida mintaqaviy birja institutlari uning qo'shimcha qismiga aylanmasdan, o'z mustaqilligini saqlab qoldi va umumdavlat birja tizimi doirasida barqaror faoliyat ko'satib kelmoqda.

Fond birjasi moliya bozorini tartibga soluvchilardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Birjaning asosiy roli moliya va ssuda kapitali harakatiga xizmat ko'rsatishdan iborat: bir tomondan, bu kapitallarni jamg'aradi va to'playdi; boshqa tomondan, davlat va turli xolding kompaniya strukturalarini kreditlaydi va moliyalashtiradi.

Fond birjasining mamlakat iqtisodiyotidagi roli avvalo, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish darajasi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, birjaning roli qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanish darajasiga ham bog'liq.

Fond birjasining asosiy funksiyalari qatoriga quyidagilar kiradi:

- bo'sh pul kapitallari va jamg'armalarni qimmatli qog'ozlar sotish vositasida jalb qilish va markazlashtirish;

- davlat va xolding kompaniya tashkilotlarini qimmatli qog'ozlar sotish vositasida kreditlash va moliyalashtirish;
- qimmatli qog'ozlarga qo'yilmalar likvidligi yuqori darajasini ta'minlash.

Fond birjasi qimmatli qog'ozlarga talab va taklifni markazlashtirishga, aksiyadorlik kapitalining faoliyat samaradorligi darajasini aks ettiruvchi birja narx shakllanishi asosida ularning muvozanatlanganligini ta'minlashga imkon beradi.

8.2. Fond birjasining vujudga kelish sabablari va ularni tashkil qilish maqsadlari

Fond birjasi ilk bor kapitalni dastlabki jamg'arish davrida (XVII asr) Amsterdam shahrida vujudga keldi. Bu Gollandiyada kapitlaistik munosabatlarning rivojlanishi bilan bog'liq edi. Angliyaning jahon kapitalistik davlatiga aylanishi bilan fond birjasi bu mamlakatda keng tarqala boshladi. Birjaning shakllanishi avvalboshdan davlat qarzlarning o'sishi bilan bog'liq edi, chunki obligasiyalarga kiritiladigan kapitallarni istalgan payt pulga aylantirish mumkin bo'lgan. Birinchi aksiyadorlik jamiyatlarining paydo bo'lishi bilan birja aylanmasining ob'ektiga aksiyalar aylandi.

Kapitalizm shakllana boshlagan davrda fond birjasi dastlabki kapital jamg'arishda muhim omil bo'lgan. Uning ahamiyati XIX asrning ikkinchi yarmida, ommaviy ravishda aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etilishi va qimmatli qog'ozlar chiqarishning o'sishi bilan yanada ortdi. Pul kapitallarini intensiv jamg'arish va rante sonining o'sishi qimmatli qog'ozlarga talabni sezilarli oshirdi, bu esa, o'z navbatida birja aylanmasining o'sishiga olib keldi, fond birjasida asosiy o'rinni esa xususiy kompaniya va korxonalarning aksiya va obligasiyalari egalladi. Davlat qimmatli qog'ozlari, aksiya va obligasiyalariga pul kapitali uzoq muddatli qo'yilmalari amalga oshirila boshladi.

Bir xil qimmatli qog'ozlar egalarining bir joyda uchrashishga intilishi kelib chiqishi bo'yicha birja tovari bo'lgan aksiya va obligasiyalar xarakteridan kelib chiqadi. Biroq aksiyadorlik jamiyatlari, garchi o'z davri uchun yirik korxonalar sifatida vujudga kelgan bo'lsada, o'z faoliyati bilan butun mamlakat hududini qamrab olishga da'vo qila olmasdi. Demak, o'z aksiyalarini ham ular asosan o'zlari joylashgan va yaxshi ma'lum bo'lgan joylarda sota olgan. Shu sababli fond birjalari yirik iqtisodiy hududlarning

markazida tashkil etiladi. Bu umumiy qonuniyatdir. Keyinchalik esa ularning rivojlanish yo'llari har xil bo'lishi mumkin.

Mamlakatning bosh moliya markazida joylashgan birjani birinchi o'ringa chiqarish mantiqan eng to'g'ri bo'ladi. Bu birjada operasiyalari miqyosini umummilliy miqyosga yetkazgan kompaniyalarning aksiyalari to'planadi. Provintsial birjalar esa asta-sekinlik bilan so'nib boradi. Shu tariqa monotsentrik birja tizimi shakllanadi. Eng tugal ko'rinishda bu Angliyada ifodalangan. Umuman olganda, rasmiy birja nomlari orasida dunyodagi eng qari birjalardan biri bo'lgan London birjasining nomi yo'q. Yaqin vaktlardan buyon u halqaro fond birjasi deb ataladi, chunki u Buyuk Britaniyadan tashqari Irlandiyaning ham birjalarini birlashtiradi. Yaponiya va Fransiya birja tizimlari ham monotsentrik hisoblanadi.

Shu bilan bir paytda federativ davlatlarda politsentrik birja tizimini shakllantir ehtimoli yuqori. Bu holat Kanada va Avstraliyada ro'y berdi, Kanadada Monreal va Toronto birjalari, Avstraliyada esa - Sidney va Melburn birjalari yetakchilik qiladi.

AQSH fond bozori bu jihatdan o'ziga xos – u shunchalik keng qamrovliki, tan olingan yetakchi - Nyu-York fond birjasi uchun ham, shu shaharda joylashgan yana bir yirik birja – Amerika fond birjasi uchun ham, provintsial birjalar uchun ham joy topilgan. Mahalliy birjalar soni urushdan keyingi davrda qisqargan bo'lsada, biroq ularning qolganlari oyoqda mustahkam turibdi. Shu sababli AQSH birja tizimini aralash turda tashkil qilingan tizim sifatida tasniflashga to'g'ri keladi.

Jahon tajribasining guvohlik berishicha, mamlakatlarda birjalar soni ham turli variantda bo'lishi mumkin ekan. Shvetsiya, Fransiya, Angliyada mamlakat bo'yicha atigi bittadan fond birjasi mavjud. Germaniyada qimmatli qog'ozlarning 80%i Frankfurte-am-Mayn shahridagi fond birjasida, qolgan 20%i esa yettita kichik birja bo'yicha tarqatib yuborilgan. Nyu-York birjasida eng nufuzli aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari kotirovka qilinadi, qolganlar esa – kichikroq birjalarda.

Birjalar davlat tomonidan jamoat muassasalari sifatida ta'sis etilishi mumkin. Fransiya, Italiya va boshqa qator mamlakatlarda fond birjalari jamoat muassasalari hisoblanadi. To'g'ri, bu davlat birja operasiyalari uchun bino ajratib berishidagina ifodalanadi. Birjachilar davlatning vakillari hisoblanadi, biroq xususiy tadbirkorlar kabi o'z hisobidan faoliyat ko'rsatadi.

Birjalar xususiy tadbirkorlik tamoyillarida, masalan, aksiyadorlik jamiyatlari sifatida ham ta'sis etilishi mumkin. Bunday birja turlari Angliya va AQSH uchun xarakterli.

Bugungi kunda kapitalistik mamlakatlarda eng yirik birjalar Nyu-York, London, Tokiyo va Parijda joylashgan. Har bir mamlakatda odatda o'z fond birjasi mavjud (AQSHda ularning soni o'nta). Fond birjalari soni doimo ortib boradi, biroq ularning asosiylari avvalgidek, moliya kapitali mujassamlashgan markazlarda joylashadi.

8.3. Fond birjasiga qo'yiladigan talablar

Davlat organlari amaldagi qonunchilikka muvofiq fond birjalari faoliyatini nazorat qiladi.

Davlat qonunchilik yordamida fond birjalari faoliyatini tartibga soladi. Bu tartibga solish birinchi navbatda fond birjasi faoliyat ko'rsatish tamoyillari va tartibini, uning tashkiliy va boshqaruv strukturasini belgilab beradigan ma'muriy va iqtisodiy xarakterli turli chora-tadbirlarni qamrab olvdi. Bunda fond birjalari faoliyatini tartibga soluvchi davlat organlariga fond birjalarining o'zi haqida ham, ularning moliyaviy ko'rsatkichlari haqida ham axborot kerak bo'ladi.

Birja faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda asosan qonun hujjatlaridan foydalanilgan. Qonunchilikning fond bozorini tartibga solish ehtiyojlaridan ortda qolishi tabiiy jarayon, chunki, birinchidan, fond bozori faoliyat ko'rsatishining barqaror shakllangan amaliyoti mavjud emas; ikkinchidan, garchi birja savdosining shakllanishi Angliya, kontinental yevropa mamlakatlari va AQSH tarixiy tajribasining ta'siri ostida bo'lsada, mahalliy birja bozori holatining o'ziga xosligi xorijiy qonunchilikdan nusxa olishni emas, balki moslashtirishni talab qiladi.

Hozirgi paytgacha fond birjalari va qimmatli qog'ozlar chiqarish to'g'risidagi Qoidalar amal qilib kelmoqda, biroq u qonunchilik asosida tartibga solishning asosiy maqsadlari: investor uchun xavfsiz bozor yaratish va kapital kiritishda oqlanmagan risklarni pasaytirishni to'liq ta'minlamaydi.

Fond bozorini tartibga solish va uning qatnashchilari faoliyatini muvofiqlashtirish uchun fond birjalari va qimmatli qog'ozlar bo'yicha komissiya tuzilgan bo'lib, unda GB Moliya vazirligi, GB banki, monopoliyaga qarshi siyosat bo'yicha qo'mita vakillari ishlaydi.

Fond birjasi investor sifatida ishtirok etish, ya'ni birja qonunchiligida ko'zda tutilmagan faoliyatga mablag' kiritish, qimmatli qog'ozlar (o'z aksiyalarini istisno qilganda) chiqarish huquqiga ega emas. Fond birjasi

a`zolari davlat va munitsipal korxonalar, shuningdek, o`z mulkga ega bo`lgan davlat ijroiya organlari bo`lishi mumkin. Bu tashkilotlarning asosiy vazifalaridan biri aksiyalar va boshqa qimmatli qog`ozlar, jumladan, davlatga tegishli obligasiyalar bilan operasialarni amalga oshirish hisoblanadi.

Fond birjasining ruxsat berilgan moliyaviy faoliyati quyidagilar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- birjaning o`zi chiqargan aksiyalarini sotish;
- birja a`ozlarining muntazam badallari;
- fond birjasida amalga oshirilgan har bir bitimdan birja yig`imlari;
- ekspertiza o`tkazish va axborotni sotish

Rossiya hududida faqat Komissiya lisenziyasini olgan fond birjalari faoliyat ko`satishiga ruxsat etiladi. Lisenziya olish uchun quyidagi talablarni hisobga olish zarur:

1. Fond birjasi yuridik shaxs bo`lishi va bozorda professional qatnashishi, ya`ni uning investitsion institut sifatida faoliyati boshqalardan farqlanib turishi lozim;

2. Birja shtatida Moliya vazirligi qimmatli qog`ozlar bilan ishlash bo`yicha mutaxassis malaka attestatiga ega professional bo`lishi lozim.

Xorijdagi ko`plab birjalar, masalan, Tokiyo fond birjasi o`z xodimlaridan birjada tashkil qilingan maxsus o`quv kurslarini tugatishni talab qiladi.

8.4. Fond birjasining funksiyalari

Birja quyidagi funksiyadarni bajaradi:

1. Ochiq ommaviy savdolar o`tkazish uchun birja yig`ilishlari tashkil etish, aynan:

- birja savdolarini tashkil qilish;
- birja savdosi qoidalari ishlab chiqish;
- savdoni moddiy-texnik ta`minlash;
- birjaning malakali apparati.

Savdoni tashkil qilish uchun birja avvalo, ochiq birja savdosi yurituvchi sotuvchi va xaridorlar katta sonini sig`diradigan, yaxshi jihozlangan «bozor o`rini»ga ega bo`lishi lozim. Zamonaviy elektron aloqa vositalaridan foydalanish savdo qilayotganlarning bitta joyda to`planishini talab qilmasdan, savdoni elektron kompyuter terminallari orqali amalga oshirga imkon beradi. Biroq bu holatda ham birja elektron savdo tizimi samaradorligi yuqori bo`lishini ta`minlashi ko`zda tutilgan.

aʼzolari davlat va munitsipal korxonalar, shuningdek, oʻz mulkga ega boʻlgan davlat ijroiya organlari boʻlishi mumkin. Bu tashkilotlarning asosiy vazifalaridan biri aksiyalar va boshqa qimmatli qogʻozlar, jumladan, davlatga tegishli obligasiyalar bilan operatsiyalarni amalga oshirish hisoblanadi.

Fond birjasining ruxsat berilgan moliyaviy faoliyati quyidagilar hisobiga amalga oshirilishi mumkin:

- birjaning oʻzi chiqargan aksiyalarini sotish;
- birja aʼozlarining muntazam badallari;
- fond birjasida amalga oshirilgan har bir bitimdan birja yigʻimlari;
- ekspertiza oʻtkazish va axborotni sotish

Rossiya hududida faqat Komissiya lisenziyasini olgan fond birjalari faoliyat koʻsatishiga ruxsat etiladi. Lisenziya olish uchun quyidagi talablarni hisobga olish zarur:

1. Fond birjasi yuridik shaxs boʻlishi va bozorda professional qatnashishi, yaʼni uning investitsion institut sifatida faoliyati boshqalardan farqlanib turishi lozim;

2. Birja shtatida Moliya vazirligi qimmatli qogʻozlar bilan ishlash boʻyicha mutaxassis malaka attestatiga ega professional boʻlishi lozim.

Xorijdagi koʻplab birjalar, masalan, Tokiyo fond birjasi oʻz xodimlaridan birjada tashkil qilingan maxsus oʻquv kurslarini tugatishni talab qiladi.

8.4. Fond birjasining funksiyalari

Birja quyidagi funksiyadarni bajaradi:

1. Ochiq ommaviy savdolar oʻtkazish uchun birja yigʻilishlari tashkil etish, aynan:

- birja savdolarini tashkil qilish;
- birja savdosi qoidalari ishlab chiqish;
- savdoni moddiy-texnik taʼminlash;
- birjaning malakali apparati.

Savdoni tashkil qilish uchun birja avvalo, ochiq birja savdosi yurituvchi sotuvchi va xaridorlar katta sonini sigʻdiradigan, yaxshi jihozlangan «bozor oʻrini»ga ega boʻlishi lozim. Zamonaviy elektron aloqa vositalaridan foydalanish savdo qilayotganlarning bitta joyda toʻplanishini talab qilmasdan, savdoni elektron kompyuter terminallari orqali amalga oshirga imkon beradi. Biroq bu holatda ham birja elektron savdo tizimi samaradorligi yuqori boʻlishini taʼminlashi koʻzda tutilgan.

Savdoni tashkil qilish birjadan savdo qoidalari, ya'ni savdo qatnashchilarining savdo zalida o'zini tutish qoida va me'yorlarini ishlab chiqish va qat'iy rioya qilishni talab etadi.

Savdoning moddiy-texnik ta'minoti birja zali va savdo qatnashchisining ish o'zidagi asbob-uskunalarini, birjadagi barcha jarayonlar kompyuter ta'minoti va hokazolarni qamrab oladi.

Birja savdosini amalga oshirish uchun birja yuqori malakali xodimlar shartiga ega bo'lishi lozim.

1. Birjaning boshqa funksiyasi quyidagilardan iborat bo'lgan birja shartnomalarini ishlab chiqish hisoblanadi:

- birja tovarlarining sifat tavsifnomalariga talablarni standartlashtirish;
- tovarlar partiyasi hajmini standartlashtirish;
- birja bitimlari bo'yicha hisob-kitoblarga umumiy talablar ishlab chiqish.

2. Birja savdosiga qo'yiladigan tovarlarga birja tomonidan qattiq talablar qo'yiladi. Bu talablar asosida hisoblab chiqiladigan birja standartlari, ular ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovar birjalarida, shuningdek, emitentlar va investorlar tomonidan fond birjalarida hisobga olinadi.

Tuzilgan bitimlarni rasmiylashtirishni tezlatishga birjalar tomonidan ishlab chiqiladigan namunaviy birja shartnomalari xizmat qiladi.

3. Birja bitimlari bo'yicha mojarolarni hal qilish.

Birja savdosi jarayonida turli sabablarga ko'ra birja savdosi qatnashchilari o'rtasida mojaroli vaziyatlar vujudga kelishi mumkin bo'lib. ular xarakteridan kelib chiqib, qarab bevosita birjada va uning mos keluvchi organlari tomonidan hal etilishi mumkin. Odatda bu hakamlar sudi yoki arbitraj bo'ladi.

4. Birja narxlarini aniqlash va tartibga solish.

Birja barcha turdagi birja tovarlariga narx shakllantirish va tartibga solishda qatnashadi. Birjada talab va taklif jamlanishi, ko'p sonli bitimlarning tuzilishi bozordan tashqari omillarning narxga ta'sirini istisno qiladi, uni real talab va taklifga maksimal darajada yaqinlashtiradi. Birja narxi birjaning eng muhim funksiyasi sifatida ko'rib chiqiladigan uni kotirovka qilish jarayonida belgilanadi. Bunda kotirovka deganda birjaning har bir ish kuni davomida unda narxlarni qayd qilish, valyuta yoki qimmatli qog'ozlar kursi, birja tovarlari narxini ro'yxatga olish tuShuniladi. Narx kotirovkasi bu – birja narxlarini birja qoidalari bo'yicha ro'yxatga olish va keyinchalik e'lon qilishdir.

Birja tovarlari narxini eʼlon qilish sotuvchi va xaridorlar uchun moʻljallab boʻlib xizmat qiladi, ularga navbatdagi birja savdolarida oʻz xulq-atvor strategiyasini ishlab chiqishga yordam beradi.

5. Birja savdosi qatnashchilarini ular uchun noqulay narx oʻzgarishlaridan sugʻurtalash (xedjlash). Buning uchun birjada maxsus bitim turlari va ularni tuzish mexanizmlaridan foydalaniladi. Birja savdosi qatnashchilarini sugʻurtalash vazifasini bajarar ekan, birja savdoni tashkil qilgandan koʻra koʻproq unga xizmat koʻrsatadi.

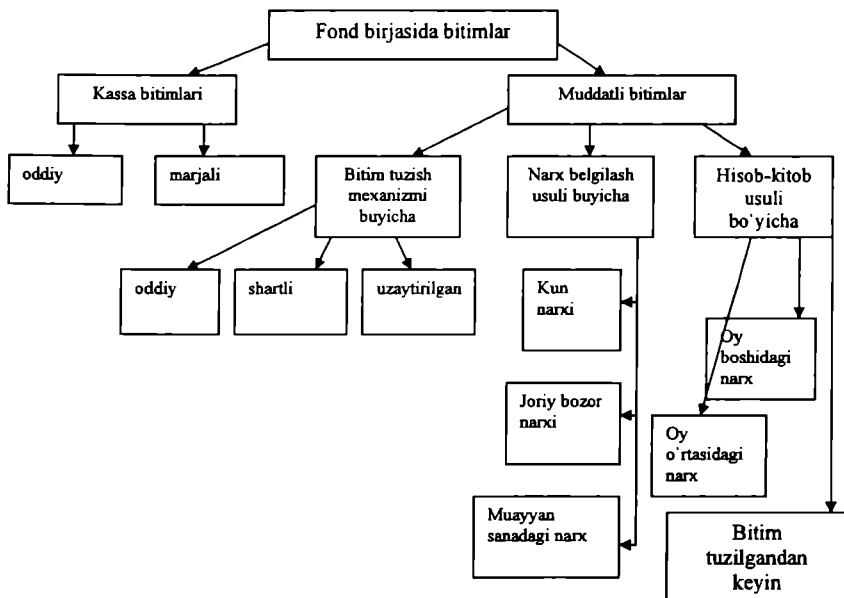
Birja real tovar sotuvchi va xaridorlari oʻz hohishi bilan bir vaqtning oʻzida mos keluvchi birja savdolarida mijozlar yoki qatnashchilar sifatida ishtirok eta olishi uchun sharoitlar yaratadi. Bu birjaga ishonchni oshiradi, unga bozor chayqovchilarini jalb etib, bevosita va vositachilar orqali savdo qiluvchilar sonini oshiradi.

6. Bitimlarning kafolatli bajarilishi kliring va hisob-kitob birja tizimlari vositasida erishiladi. Buning uchun birja savdo qatnashchilarining oʻzaro talablari va majburiyatlarini hisobga olish yoʻli bilan naqdsiz hisob-kitob tizimidan foydalanadi, Shuningdek, ularning ijro etilishini taʼminlaydi.

7. Birjaning axborot faoliyati. Birjaning eng muhim funksiyalaridan biri birja narxlarini toʻplash va roʻyxatga olish, keyinchlik ularni umumlashtirish va eʼlon qilish, mijozlarga va turli mafaatdor tashkilotlarga, halqaro bozorga namonalar boʻyicha va yuzaga kelgan birja standartlari asosida mavjud tovarlar haqida axborot berish hisoblanadi. Bu maʼlumotlar gazeta, jurnal, axborot agentliklarida eʼlon qilinadi.

8.5. Fond birjasida birja bitimining mohiyati

Birja bitimlari fond qimmatlari bilan bank operatsiyalari kabi bir xil emas. Birja bitimlari deganda birja binosida belgilangan birja ish vaqti paytida tuzilgan va birjada muomalaga va kotirovkaga yoʻl qoʻyilgan, almashtirsa boʻladigan fond qimmatlari uning predmeti boʻlgan savdo bitimlari tushuniladi. Birja bitimlari bevosita rasmiy kurs makleri yoki diler, yoki birja vakili boʻlgan, birja savdosini tashkil etuvchi va kotirovkalarni eʼlon qiluvchi boshqa shaxs ishtirokida tuziladi(8.1-rasm).

8.1-rasm. Fond birjasida bitimlar tuzish tartibi

Birja jarayoni texnologiyasi quyidagi prinsipial sxemaga ega. Har bir birja mustaqil ravishda bitim tuzish reglamentini belgilaydi. Biroq, birja kotirovkaga yo'l qo'yilgan qimmatli qog'ozlarning narx darajasi va chegarasini belgilashga haqli emas. Shu bilan bir paytda birjada bitim tuzish tartibi investitsion qimmatli qog'ozlar bilan bitimlarga quyidagi umumiy talablarga tayanadi: investitsion qimmatli qog'ozlarli bitimlar yozma shaklda tuzilishi va bu bitimni tuzayotgan shaxslar belgilangan muddat davomida bu hujjatlarni o'zida saqlashi, birinchi talab bo'yicha ularni moliya organlari va soliq xizmati vakolatli xodimlariga taqdim etishlari shart.

Fond birjasida birja jarayonini printsipial tashkil qilish quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: birinchi bosqich - qimmatli qog'ozlar sotish va sotib olishga buyurtmalarni rasmiylashtirish va ro'yxatga olish, ikkinchi bosqich – buyurtmalarni birja savdosiga kiritish va birja savdosi jarayonida bitim tuzishda uni bajarish, uchinchi bosqich – birjada birja bitimini ro'yxatga olish va bitimlar bo'yicha hisob-kitoblar.

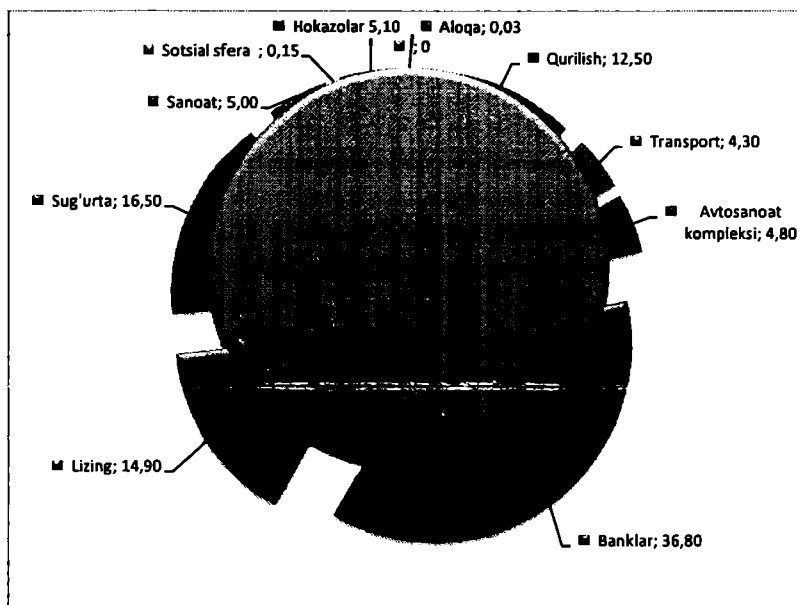
Birja bitimlari ularni bajarish riskiga qarab kassa bitimlari va muddatli bitimlarga ajratiladi.

8.6. «Toshkent» Respublika fond birjasi

«Toshkent» Respublika fond birjasi 1994 yilning 8 aprelida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 21 yanvadagi 745-sonli «iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk himoyasini ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 26 yanvardagi 36-sonli qaroriga muvofiq tashkil etilgan. Uning faoliyati respublikada o'tkazilayotgan islohotlar va xususiylashtirilayotgan davlat korxonalari asosida ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari tashkil qilish siyosati bilan uzviy bog'liq.

8.1-diagramma

Qimmatli qog'ozlar oborotining tarmoq strukturasining «Toshkent» RFB 2010 yilning 4 oy bo'yicha ko'rsatkichlari

Manba: «Birja Ekspert» jurnali 9 2010 yil. 58 b.

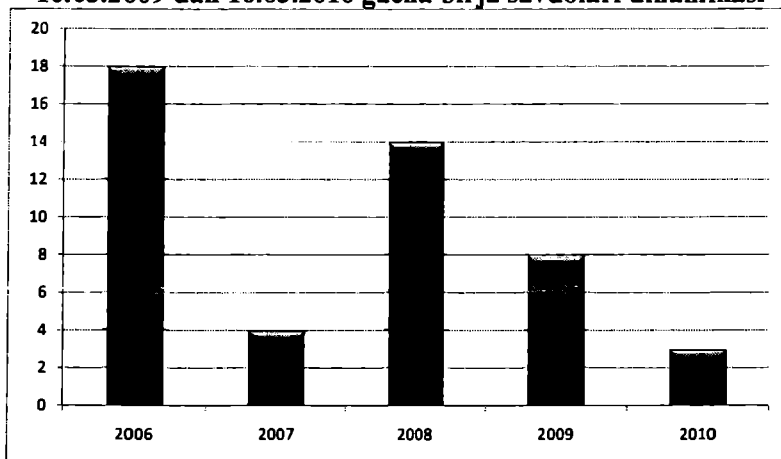
Fond bozori iqtisodiyotda pul jamg'armalarini qayta taqsimlashning samarali tizimi hisoblanadi. Milliy kompaniyalar, o'z qimmatli qog'ozlarini sotish yo'li bilan o'z rivojlanishi uchun ichki va tashqi kapital bozori bilan amalda cheklanmagan investitsion resurslar jalb etish imkoniyatiga ega. U yoki bu tarmoq yoki korxonaga investitsiyalar oqimi samaradorligi va hajmi xo'jalik sub'ektlarining bozordagi raqobatbardoshlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

8.1-diagrammada qimmatli qog'ozlar oborotining tarmoq strukturasi "Toshkent" RFB 2010 yilning 4 oy bo'yicha ko'rsatkichlari berilgan. Fond birjasi qimmatli qog'ozlar bilan savdoni tashkil qilishning unda amalga oshirilayotgan operatsiyalar qonuniyligi va bir xilda ochiqlikni ta'minlovchi eng rivojlangan shakllaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, muntazam birja savdolari o'tkazish savdoga qo'yilgan aktivlarning real bozor qiymatini aniqlashga imkon beradi.

Hozirgi paytda qatnashchilarning shaxsan ishtirok etishini talab qiluvchi ochiq birja savdosi o'z ofisidan, ish joyidan turib savdoda qatnashishga imkon beradigan elektron rejimga o'tkazilgan. Belgilangan qoidalarga va savdoni tartibga solish tizimiga amal qilish, shuningdek, barcha qatnashchilarning bu qoidalarga amal qilishga tayyorligi majburiy tartib bo'lib qolavermoqda.

8.2-diagramma

10.03.2009 dan 10.03.2010 gacha birja savdolari dinamikasi

Manba: "Toshkent" RFB sayti (www.uzse.com)

8.2-diagrammada 10.03.2009 dan 10.03.2010 gacha birja savdolari dinamikasi ko'rsatilgan. Hozirgi paytda «Toshkent» Respublika Fond birjasi respublikaning barcha mintaqalarida o'z filiallariga ega. Birjada brokerlik idorasi akkreditatsiyalangan bo'lib, ularning treyderlari qiziqtirayotgan qimmatli qog'ozlarni sotish yoki sotib olish bo'yicha mijozlarning har qanday topshiriqlarini yuqori professional darajada bajarishga tayyor.

1994 yil - qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yillik aylanma 30 mln. so'mni tashkil qildi, birjada 13 ta brokerlik idorasi akkreditatsiyalangan.

1995 yil – brokerlik idoralari soni 83 taga yetdi, ro'yxatga olingan bitimlar hajmi 1,3 mlrd. so'mdan ortdi. Samarqand, Andijon, Buxaroda birinchi filiallar ochildi.

1996 yil – savdo hajmi 2,8 mlrd. so'mni tashkil etdi. Birja Respublika birja markazining yangi binosiga ko'chib o'tdi. 12 ta filialning barchasi bilan onlayn rejimida xaftada besh marta savdo qilishga imkon beradigan umumiy elektron savdo tizimi joriy qilindi.

1997 yil – savdo hajmi 2,3 mlrd. so'm, halqaro standartlarga mos keladigan birja standartlari qabul qilindi.

1998 yil - savdo hajmi 3,5 mlrd. so'm. "Toshkent" RFBda listing jarayoni joriy qilindi, O'zbekistonda birinchi listing korxonasiga "Buxoroteks" aksiyadorlik jamiyati aylandi. Rasmiy birja ro'yxatiga "Buxoroteks"dan tashqari to'rtta aksiyadorlik jamiyati - "Paxtabank", "O'zsanotqurilishbank", "O'zmetkombinat" va "G'allabank". "Toshkent" RFB yevrosiyo fond birjalari Federatsiyasi Ijroiya qo'mitasining a'zosi etib saylangan.

1999 yil – aksiyalarni xorijiy investorlarga EKVga sotish bo'yicha Maxsus maydoncha ish boshladi. Birja aylanmasi 3,8 mlrd. so'mni tashkil qildi, Shundan 1,4 mln. AQSH dollari EKVga bitimlar tuzishga sarflandi.

2000 yil – fevral oyidan boshlab birjada Tasiks (Tasix) Umumiy fond indeksi hisoblab chiqilmoqda, u birja fond bozorining holatini aks ettiradi va ommaviy axborot vositalarida muntazam e'lon qilib boriladi.

Aprel oyidan boshlab uzluksiz ikkiyoqlama kimoshdi savdosi usuli bo'yicha savdo qilishga imkon beradigan elektron savdo tizimi amal qilmoqda. Uning ishi zamonaviy web-texnologiyalarga asoslangan. Bu tizim respublika qimmatli qog'ozlar likvidli va «shaffof» birja bozorini tashkil etishga xizmat qiladi.

Qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha birja aylanmasi 5,3 mlrd. so'mdan ortdi, jumladan, EKVga -249,9 ming AQSH dollari.

2001 yil – birjaning web-sayti (www.uzse.uz) ishlab chiqildi, unda birjaga doir barcha axborotlar aks ettiriladi. Listing jarayoni soddalashtirildi va oltinchi listing korxona "O'zuyjoyjamg'armabank" kiritildi. Birja aylanmasi 8,0 mlrd. so'mga, jumladan, EKVga 794,9 ming AQSH dollariga teng bo'ldi.

2002 yil - qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yillik aylanma ilk bor 10 mlrd.so'mdan orshdi va 17,4 mlrd. so'mga teng bo'ldi, bitimlarda 94 ta brokerlik idoralari qatnashdi. May oyidan boshlab korporativ obligatsiyalar muomalasi bo'yicha maydoncha joriy qilindi. Obligatsiyalar bo'yicha yillik aylanma 1,2 mlrd. so'mdan oshdi. Iyunda ikkilamchi bozorda EKVga birinchi bitim tuzildi.

2002 yil birjada 1,7 mln. AQSH dollari miqdorida xorijiy valyutaaga 27 ta bitim amalga oshirildi.

2003 yil - qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha yillik aylanma 35,7 mlrd. so'm, jumladan, EKVga - 8,3 mln. AQSH dollariga teng bo'ldi.

2004 yil – milliy valyutada aksiyalar muomalasi seksiyalarida 962 ta aksiyadorlik jamiyatining umumiy miqdori 30,3 mlrd. so'mlik 42,7 mln. dona aksiyasini sotish bo'yicha 4175 ta bitim tuzildi. 2004 yil uchun "Toshkent" RFB Umumiy fond indeksi ("TASIX") qiymati 100 punktini (2003 yil - 32 punkt) tashkil etdi. 2004 yil aksiyalar bilan eng yirik bitim birlamchi bozorda xususiylashtirilgan korxonalar seksiyasida 3 dekabr kuni tuzildi. Toshkent sh. "O'zenergota'minlashi" 141,8 ming dona aksiyalari 1,5 mlrd. so'mga sotildi.

EKVga aksiyalar sotish bo'yicha maxsus savdo maydonchasida 2004 yil birlamchi bozorda 8 ta (2003 yil 20 ta) aksiyadorlik jamiyatining umumiy miqdori 4,1 mln. (6,0 mln.) dollarlik 3,1 mln. (3,9 mln.) dona aksiyasini sotish bo'yicha 15 ta (30 ta) oldi-sotdi bitimi, ikkilamchi bozorda 55 ta (23 ta) aksiyadorlik jamiyatining umumiy miqdori 6,6 mln. (2,3 mln.) dollarlik 3,8 mln. (1,4 mln.) dona aksiyasini sotish bo'yicha 275 ta (34 ta) oldi-sotdi bitimi tuzildi.

Listing korxonalar

1.AK "O'zsanoatqurilishbank"

2.AK "Paxta bank"

3.AK "O'zuyjoyjamg'armabank"

4.AK "G'alla bank"

Bozor iqtisodiyoti uchun fond birjasining ahamiyati uyushgan qimmatli qog'ozlar bozori doirasidan chetga chiqadi. Fond birjalari kapitalning likvidlik muammosida katta o'zgarish yasadi. "Mo'jiza" shundaki, investor uchun uzoq muddatli va qisqa muddatli qo'yilmalar o'rtasidagi farq amalda yo'q bo'lib ketdi. Kapitalni «o'ldirish» borasida vaqt bo'yicha real xavf-xatarlar tadbirkorlarni to'xtatib turdi. Biroq fond birjalarida operasiyalarning rivojlanishi bilan har bir alohida olingan investor uchun investitsiyalar xuddi naqd pul kabi likvidli xarakterga ega bo'lgan holat yuzaga keldi, chunki aksiyalar istalgan payt birjada sotib yuborilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bilan operasiyalar bo'yicha bir xillashtirilgan xizmatlardan tashqari, fond birjalari bugungi kunda aksiyalar egalari va potentsial xaridorlarini tezkor axborot (Djou-Djons indeksi (AQSH), Nikkei indeksi (Yaponiya), MMVB umumiy fond indeksi (Rossiya)) bilan ham, qimmatli qog'ozlar bozori kon'yunkturasining bashoratidan iborat bo'lgan batafsil tahliliy hisobotlar bilan ham ta'minlagan holda muhim axborot rolini ham o'ynamoqda. Biroq, axborotning ochiqqligi va taqdim etilayotgan maslahat xizmatlari doirasining kengligiga qaramay, muayyan korporasiyalarning joriy bozor narxi (kursi) dinamikasini oldindan aytish qiyin: omillar soni, jumladan, ularga o'z ta'sirini ko'rsatadigan tashqi iqtisodiy tartibdagi omillar juda ko'p.

Shunday qilib, bugungi bosqichda qimmatli qog'ozlar va fond bozoriga tobora ko'p e'tibor qaratilmoqda. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi bilan bu tushunchalar hayotimizga chuqurroq kirib bormoqda. An'analarning yo'qotilishi tufayli biz ushbu bosqichda g'arb tajribalariga murojaat qilishga majburmiz, lekin shunga qaramay, bizning fond bozorini g'arb fond bozorining to'g'ridan-to'g'ri ko'chirib olingan nusxasi deb bo'lmaydi. Rossiya o'ziga xos mamlakat, albatta, har qanday yangiliklar o'zimizga moslashtirilgan holda kiritiladi va qabul qilinadi.

Hozirgi paytda fond bozori duch kelgan muammolarning ko'pligiga qaramay, aytib o'tish joizki, bu yosh, dinamik va istiqbolli bozori iqtisodiyotimizda ro'y berayotgan ijobiy jarayonlar: davlat korxonalarini xususiy lashtirish tufayli qimmatli qog'ozlarni ommaviy ravishda chiqarish, mablag'larni aksiyadorlik asosida jalb etuvchi yangi tijorat tashkilotlari va xolding strukturalarini tez tashkil qilish va h.k. asosida rivojlanmoqda. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlar bozori davlatning moliyaviy resurslarini qayta taqsimlashda muhim rol o'ynaydi,

shuningdek, u bozor iqtisodiyotining normal faoliyat ko'rsatishi uchun ham zarur. Shu sababli fond bozorining rivojlanishini qayta tiklash va tartibga solish hukumat oldida turgan birlamchi navbatdagi vazifalardan biri hisoblanadi, uni hal qilish uchun fond bozorini rivojlantirish va tartibga solishning uzoq muddatli davlat dasturini qabul qilish va uning ijro etilishini qattiq nazorat qilish zarur.

Tayanch so'zlar

Fond birjasi, fond bozori, «birlamchi bozor», «ikkilamchi bozor», fond birjalari turlari, birja tizimlari turlari, fond birjasi funksiyalari, xedjlash, kassa bitimlari va muddatli bitimlar, diler, birja jarayonini tashkil qilish.

Nazorat savollari

1. Bozor sharoitlarida fond birjasi tuShunchasi va ahamiyati qanday? Birja savdosi texnologiyasining xususiyatlari nimada? Birja buyruqlari va bitimlari turlarini sanab bering, ularning o'ziga xosliklarini tuShuntiring, misollar keltiring.

2. Qimmatli qog'ozlar bozorida «Toshkent» Respublika fond birjasi faoliyat ko'rsatishining roli va xususiyatlari qanday?

3. Mamlakatimizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar uchun birlamchi va ikkilamchi bozorning ahamiyati qanday?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O'quv qo'llanma. T.: TDIU – 124 b.

3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.

5. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли:

Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7.Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

9-BOB. BROKERLAR VA BROKERLIK IDORALARI

9.1. Brokerlik idorasini ta`sis etish

9.2. Brokerlik firmasining birja savdosida ishtirok etishi, tovarga ariza berish va shartnoma tuzish jarayoni

9.3. Shartnomada tovarni yetkazib berishning bazis shartlarini muvofiqlashtirish jarayoni

9.1. Brokerlik idorasini ta`sis etish

Birja savdosining o`ziga xosligi shundaki, u sotuvchi yoki xaridorlarning o`zi tomonidan emas, balki ularning vakillari – birja vositachilari tomonidan amalga oshiriladi.

Birjaning ajralmas bir uzviy qismi deb brokerlik idorasini hisoblash mumkin. U birja strukturasiga kirmaydi. Biroq brokerlik firmalarisiz birja savdosini tashkil qilib bo`lmaydi.

Brokerlik faoliyati birja vositachiligiga mansub bo`lib, birja bitimlarini mijoz nomidan va uning hisobidan, birja vositachisi nomidan va mijoz hisobidan, mijozning nomidan va birja vositachisi hisobidan amalga oshirishdar iborat.

Brokerlik firmasi bu - xususiy, shirkat, aksiyadorlik yoki boshqa korxona bo`lib, uning asosiy funksiyasi birja va mijozlar (mahsulot ishlab chiqaruvchilar, xaridorlar, savdo vositachilari) o`rtasida aloqani ta`minlashdan iborat. Muayyan birjaning brokerlik firmasi birja aksiyalar(pay)ini sotib olish asosida tashkil etilishi mumkin. Aksiya egasi birjada o`z brokerlik firmasini tashkil qilish yoki birja savdolarida ishtirok etish huquqini boshqa tashkilotlarga ijaraga berish va ijara to`lovi shaklida mos keluvchi daromad olish huquqiga ega.

Yuqorida aytib o`tilganidek, birjada brokerlik firmasi sifatida ro`yxatga olinadigan tashkilot amaidagi qonunchilikka muvofiq istalgan tashkiliy-huquqiy shaklga ega bo`lishi mumkin.

Brokerlik firmasini tashkil qilishning eng tarqalgan va qulay turi – mas`uliyati cheklangan o`rtiqchilik (MTO`) hisoblanadi.

Brokerlik firmasi mustaqil yuridik maqomga ega bo`lmasdan, biron-bir korxona yoki tashkilotning tarkibiy qismi bo`lishi ham mumkin.

Agar birja aksiyalarining egasi vositachilik tashkiloti hisoblansa, u mazkur birjaning brokerlik firmasi sifatida ro`yxatga olinadi, xolos.

Vositachilik firmasi birja uchun aksiyador hisoblanmagan hollarda esa u o'zining brokerlik firmasisini tashkil qiladi.

Brokerlik firmasi mijozlarning birja tovarlarini sotish va sotib olishga arizalarini to'playdi, ularni ro'yxatga oladi va tezkorlik bilan birjadagi brokerlariga yetkazadi. Brokerlar olingan topshiriqlarni bajaradi va bu haqida xabar brokerdan kompaniyaga va undan mijozga yetkaziladi.

Brokerlik firmalari butun mamlakat bo'ylab joylashishi mumkin va bu mijozlarni jalb etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunday firmalar chet elliklar tomonidan ham tashkil qilinishi mumkin.

Brokerlik firmasi ta'sischilari va personal ular faoliyatida ishtirok etishni mo'ljallayotgan muayyan birjaning huquq va majburiyatlarini, qonunchilik me'yorlarini bilishi zarur (nizom, brokerlik firmalari faoliyati haqidagi qoidalar, Birja qo'mitasining qarorlari, shuningdek, birja savdosi qoidalari va b.). Birjaning buyruq beruvchi va ijrochi boshqaruv organlari birja savdosi qoidalari, talablar va boshqa birja me'yoriy hujjatlarini yaratuvchi hamda qonunchilik asosida faoliyat ko'rsatayotgan brokerlar va brokerlik firmalari faoliyatiga aralashish huquqiga ega emas.

Brokerlik firmasini birjada ro'yxatga olishda ro'yxatga olish xizmati tomonidan unga birja bilan aloqa qilish uchun tijorat kodi va raqam beriladi.

Brokerlik firmasini ro'yxatga olish uchun quyidagilarni taqdim etish zarur: brokerlik firmasini ta'sis qilgan aksiyadorning arizasi; ta'sis hujjatlarining notarius tasdiqlagan nusxalari; mos keluvchi hukumat organlarining brokerlik firmasini yuridik shaxs sifatida ro'yxatga olish haqidagi qarorining tasdiqlangan nusxasi.

Brokerlik firmalari brokerlik firmalari maxsus Reestrda ro'yxatga kiritiladi. Ro'yxatga olingandan so'nga brokerlik firmasi mos keluvchi guvohnoma oladi.

Brokerlik idoralari birja boshqaruvini amalga oshirmaydi.

9.2. Brokerlik firmasining birja savdosida ishtirok etishi, tovarga ariza berish va shartnoma tuzish jarayoni

Broker birja savdosining professional qatnashchisi hisoblanadi, u tashkil qilingan bozorlarda faoliyat ko'rsatadi va birjada tovarni sotish yoki sotib olish istagida bo'lgan mijozga yordam ko'rsatish uchun eng tayyorlangan bo'ladi. Broker va mijoz o'rtasidagi munosabatlar mijozning tashabbusi bilan vujudga keladi, biroq broker uning xizmatlaridan birontasi yana bir marta foydalanib qolishi yoki birjada bitim imzolash

nityatida bo'lgan tanishlariga tavsiya etishini kutib o'tirmasligi kerak. Brokerlik firmasi mijozlarni hamkorlikka jalb etishida xizmat ko'rsatadigan asosiy kanal reklama e'lonlari hisoblanadi.

Birjada ishlayotgan brokerlik firmalari mos keluvchi akkreditatsidan o'tadi, ya'ni birja firmaning unga qo'yiladigan talablarga muvofiqligini belgilaydi. Ayrim birjalarda firmaning o'zini akkreditatsiyalashdan tashqari, uning birja savdolarida ishtirok etadigan brokerlarini ham akkreditatsiyadan o'tkazish talab qilinadi. Akkreditatsiyadan o'tgan brokerlik firmasi birja reestriga kiritiladi va birja bitimlarini tuzishda uning ostida harakat qiladigan raqam (kod, shifr) oladi. Ayrim birjalarda brokerlik firmasining raqamli kodiga xarflar qo'shiladi yoki umuman xarflar bilan almashtiriladi, bunda u qat'iy belgilangan (4 dan – 6 gacha) xarflarga ega bo'ladi. Brokerlik firmasining funksiyalari quyidagilardan iborat :

a) bitimlar tuzishda birja vositachiligi, ya'ni buyurtmachining topshirig'i bilan birjada turli topshiriqlar bajarish; tovar, shartnoma, tovarayirboshlash operatsiyalari, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi (fond birjalarida mos keluvchi malakaviy attestat mavjudligida);

b) birjadan tashqari vositachilik, ya'ni mijozlar o'tasida birjani aylanib o'tgan holda bitimlar tuzish;

c) mijozlarga birja va marketing faoliyati masalalri bo'yicha maslahatlar berish, zarur tijorat axborotlari to'plash;

d) tuzilgan bitimlarni hujjatlarda rasmiylashtirish;

e) amaldagi qonunchilikka va mos keluvchi birjaning me'yoriy hujjatlariga zid kelmaydigan boshqa funksiyalar.

Birinchi bosqichda brokerlik firmasi faoliyati uni ta'sis etgan yuridik yoki jismoniy shaxslarning mablag'lari hisobiga, keyinchalik esa-vositachilik faoliyatidan olinadigan daromadlar (tuzilgan bitimlar uchun komission to'lovlar hisobiga shakllanadigan) va mijozlarga ko'rsatiladigan turli marketing xizmatlari uchun to'lovlar hisobiga moliyalashtiriladi.

Brokerlik firmasi xodimlar shtati va unda band bo'lganlar mehnatiga haq to'lash hajmi firma egasi yoki rahbari tomonidan firmaning daromadlilik darajasiga qarab belgilanadi.

Brokerlik xizmatlari uchun to'lovlar odatda firma va mijoz o'rtasida bitim summasiga qarab belgilangan foiz miqdorida o'rnatiladi (masalan, bitim summasi qancha katta bo'lsa, foiz shunchlik kichik bo'ladi).

Yirik firmalar komission ajratmalarni bekor qilish va turli qo'shimcha xizmatlar taqdim etishdan (aloqadan foydalanish, maslahat berish va h.k.) daromad olishni taklif etadi.

Mijozning topshirig'i bo'yicha harakat qilar ekan, brokerlik firmasi bitimni uning nomidan tuzadi. Qoidaga ko'ra, brokerlik firmasi bitimlarda kontragentlar bilan hisob-kitoblarda ishtirok etmaydi va uning hisobraqamiga faqat komission to'lovlar kelib tushadi. Biroq brokerlik firmasining tovarni keyinchalik qayta sotish maqsadida sotib olish varianti ham mavjud. Bu holatda u dilerlik operatsiyalarini amalga oshiradi, uning daromadi esa xarid va sotuv narxi o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi.

Birjada ishlayotgan brokerlar va brokerlik firmalari bitimlarni birja savdosi qoidalariga muvofiq amalga oshiradi; birjada sotish uchun taklif etilayotgan mahsulot va xizmat turlari haqida axborot xarid qiladi yoki oladi; belgilangan tartibda birja personali xizmatlaridan, jumladan, savdo zallari va boshqa birja binolaridan, aloqa vositalari va boshqa idora texnikasidan (jumladan, hisoblash texnikasidan) foydalanadi; birjaning arbitraj komissiyasi ishida qatnashadi.

Brokerlar bozor kon'yunkturasi, mahsulotni xarid qilish va sotish imkoniyatlarini har tomonlama biladi, ancha tor tovarlar assortimentiga ixtisoslashadi. Brokerning vazifasi tovarni umumiy bozor aylanmasiga kiritishga ko'maklashishdan iborat.

Tovar egasi bo'lgan sotuvchilar savdo bo'ladigan kundan kamida bir kun oldin tovar birjasida ishlaydigan brokerlarga ularning tovarini sotish haqida topshiriq beradi. Brokerlik firmasi (idorasi) orqali brokerlik o'rmini birjada sotib olgan yuridik shaxslar birjada faoliyat ko'rsatayotgan brokerlar hisoblanadi.

Brokerlar o'z hohishi bilan tovar mavjudligi va navlarini ko'rib chiqish, tovar egasi bo'lgan sotuvchining topshiriqlarini bajarish uchun zarur bo'lgan boshqa axborotni talab qilish huquqiga ega. Topshiriqlar yozma ko'rinishda rasmiylashtirilishi, bunda broker sotuvchining nomidan harakat qilish uchun ishonchnomaga ega bo'lishi lozim. Birja yig'ilishida tovar egasi bo'lgan sotuvchilarni topish taqiqlanadi. Savdo seksiyalar - «yama» bo'yicha bo'lib o'tadi, har bir seksiyada birja tomonidan makler - savdoning boshlovchisi tayinlanadi.

Makler ulardan kelib tushgan iltimoslar tartibida brokerlarga o'z taklifini e'lon qilish uchun so'z beradi.

Keyingi 3 daqiqa ichida talabni aniqlash ro'y beradi, bunda broker sotuv shartlarini o'zgartirishi mumkin. Agar broker taklifni bekor qilganini e'lon qilmasa, u broker taklif qilgan shartlarda haqiqiy hisoblanadi va xaridorlar taklif ommaviy ravishda bekor qilinmagunga qadar birja yig'ilishi davomida broker bilan bitim tuzish huquqiga ega bo'ladi.

Tovar birjalarining muvaffaqiyatli faoliti ko'rsatishi to'g'ridan-to'g'ri brokerlik idoralariga bog'liq.

Birjada ishlayotgan brokerlik idoralari asosan universal idoralar hisoblanadi.

Brokerlik firma(idora)larining taxminan 30%i real tovar, masalan, don, paxta, elektronika, qurilish materiallari va h.k. sotib olish va sotishga ixtisoslashadi. Ularning ko'pchiligi davlat mulkini xususiyashtirishda qatnashish uchun yetarli mablag'larga ega. Biroq daromadni brokerlar asosan birjaga a'zolikdan emas, balki mulkdan, ya'ni ular amalga oshiradigan birja bitimlariga bog'liq bo'ladi. Broker qanchalik ko'p operatsiya (bitim) amalga oshiradigan bo'lsa, u shunchalik ko'p komission to'lov oladi. Broker mijozni «ovlash»ni o'rganishi lozim.

G'arb mamlakatlarida oddiy komissiya foizi 50-60ga teng, ya'ni agar bir oyi ichida broker qimmatli qog'ozlar yoki real tovar bilan bir necha million dollarlik operatsiyalar amalga oshiradigan bo'lsa, u darhol, ayniqsa, bozor faollashgan paytda juda boyib ketishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, broker xuddi to'zi it kabi yangi izlarni qidirishga tushishi lozim.

Tovar va fond birjalarida yuzaga kelgan birja savdosi jarayoni quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Makler birja tovari nomi va uning narxini arizalar kelib tushganda o'qib eshittiradi. Broker makler e'lon qilgan tovarga qiziqishini qo'l ko'tarish yoki ovoz bilan bildiradi. Tovarni sotuvga qo'ygan broker va unga qiziqish bildirgan broker bitimning qo'shimcha shartlarini o'zaro kelishib oladi. O'zaro kelishuvga kelingach, brokerlar (broker-sotuvchi va broker-xidor) tovar ko'rsatilgan va bitim ob'ekti hisoblangan arizani imzolaydi. Shu paytdan boshlab bitim tuzilgan hisoblanadi. ikkala tomon imzolagan ariza maklarga beriladi, u arizaga o'z imzosini qo'yib, ro'yxatga olish sanasi va vaqtini iritadi. Shundan so'ng xalqadagi operator ro'yxatga olingan bitim haqidagi axborotni ma'lumotlar bankiga kiritadi.

Agar makler e'lon qilgan tovarga biron kishi qiziqish bildirmasa, bu pozitsiyani e'lon qilgan broker (broker-sotuvchi) taklif qilingan tovarni o'zgartirish va bu haqida makler orqali birja yig'ilishiga xabar berish huquqiga ega. Buning uchun u qo'lini ko'tarib belgi beradi yoki maklarga axborotni yozma ravishda topshiradi.

Agar u yoki bu pozitsiyaga nisbatan bittadan ortiq broker qiziqish bildiradigan bo'lsa, makler konkurs savdosi o'tkazadi, unda quytdagi sharoitda arizada ko'rsatilgan narx o'zgartirilishi mumkin:

- bir nechta broker-xaridor mavjud bo'lsa, bunda bitimni amalga oshirish huquqini ko'proq narx taklif qilgan kishi qo'lga kiritadi;

▪ bir nechta broker-sotuvchi mavjud bo'lsa, bunda eng kam narx taklif qilgan kishi bitimni amalga oshirish huquqini qo'lga kiritadi.

Agar pozitsiyani e'lon qilgan broker yoki arizachining o'miga bitim tuzish vakolati berilgan broker arizada ko'rsatilgan shartlarda bitimni amalga oshirish yoki ro'yxatga olishni rad qiladigan bo'lsa, bu belgilangan shartlarda bitimni amalga oshirishdan bosh tortish sifatida baholanadi, savdo qoidalarining buzilishi deb tan olinadi va jarima bilan jazolanadi.

9.3. Shartnomada tovarni yetkazib berishning bazis shartlarini muvofiqlashtirish jarayoni

Shartnomani birjaning hisob-kitob palatasida tasdiqlash.

Broker-sotuvchi hisob-kitob (kliring) palatasining stoliga yaqinlashganda u quyidagilarga ega bo'lishi lozim: xaridor imzolagan sotuv uchun kartochka nusxasi; mijozning nomida harakat qilish uchun ishonchnoma; kafolat badalining o'tkazilgani haqida bank ma'lumotnomasi; broker imzolagan to'liq shartnoma; firma muhri.

Broker-xaridor hisob-kitob palatasining stoliga yaqinlashganda quyidagilarga ega bo'lishi lozim: mijozning nomida harakat qilish uchun ishonchnoma; kafolat badalining o'tkazilgani haqida bank ma'lumotnomasi; mijozning broker tomonidan imzolangan rekvizitlari; firma muhri.

Broker-sotuvchi va broker-xaridor hisob-kitob palatasi xizmatchisining yordamida to'liq shartnomani (tovar yetkazib berishning bazis shartlarini) yakuniy muvofiqlashtiradilar.

Shartnoma haqidagi ma'lumotlar kompyuterga kiritiladi, shartnoma brokerlar tomonidan imzolanadi, muhrlanadi va birjada ro'yxatga olinadi.

Shartnomadan nusxa olinishi va olingan nusxalar brokerlarning pochta qutisiga yuborilishi lozim. Savdo tasdiqlanganidan keyin aniqlangan xatolar. Agar broker pochta qutisida savdoning tasdiqlanganini haqida xabar olgandan keyin xatoni topadigan bo'lsa, u narigi brokerni bundan xabardor etishi va u bilan birga xatoni to'g'irlashga harakat qilishi lozim. Agar brokerlar xatoni o'zlari bartaraf eta olmasa, hisob-kitob palatasi stolining oldiga kelishi va u yerda umumiy bir qarorga kelishi lozim.

Brokerlik kompaniyalarining muhim funksiyalaridan biri bu sug'urtalash funksiyasidir. Barcha birja a'zolari, jumladan, o'zi uchun savdo qiladigan va mijozlarning buyurtmalarini bajarmaydigan a'zolar albatta bironta brokerlik kompaniyasiga birlashtirib qo'yilgan bo'ladi.

Kompaniya o'z brokerlari, Shuningdek, barcha xizmat ko'rsatiladigan mijozlarning to'lov layoqati kafili hisoblanadi.

Aynan brokerlik kompaniyasi hisobraqamlarni tekshirish haqida qayg'uradi, sug'urta to'lovlarining o'z vaqtida to'lanishini kuzatib boradi. Birjaning hisob-kitob palatasi brokerlik kompaniyalari bilan ishlaydi, ko'plab birjalarda u ayrim mijozlarning ochiq bitimlari bo'yicha emas, balki brokerlik kompaniyalarining ochiqlari bo'yicha sug'urtalami jamg'aradi.

Hozirgi paytda brokerlik faoliyatini ishlab chiqarish strukturalari ham amaliyotda qo'llay boshlagan. Shu bilan bir paytda birja vositachiligi sohasi yirik firmalar uchun unchalik keng emas: agar brokerlik firmasi sof birja operatsiyalarini ustuvor bilsa, uning uchun ko'plab bitimlarni birjadan tashqarida tuzish foydaliroq. Agar uning o'z kapitallari yetarli darajada katta bo'lsa, u mustaqil savdoga ko'proq qiziq boshlaydi.

Brokerlik firmalarining ko'pchiligi kichik shtatga ega bo'lib, ayniqsa, birjaga yo'l beriladigan brokerlar soni cheklangan. Odatda bu to'rt kishidan o'n kishigacha bo'ladi. Biroq firmaga (shartnoma bo'yicha) xodimlar shtatida turgan kishilardan o'n-yigirma baravar ko'p shaxs ishlashi mumkin.

Brokerlik firmalarining ko'pchiligi uchun tuzilgan bitimlar bo'yicha aylanma savdo kunida 10 mln. so'mdan oshmaydi. Ish boshlangan paytdan boshlab aylanmaining o'sishi 5-6 baravardan 10-20 baravargacha bo'ladi. Yirik va muvaffaqiyatga erishgan firmalar o'z daromadlarini o'rtacha firmalardan ko'ra kamroq yashiradi.

Mukofotlash hajmi. Qoidaga ko'ra, brokerlik idorasiga mukofot sifatida berilishi lozim bo'lgan foiz bitimning summasiga bog'liq bo'ladi. Deyarli barcha brokerlik idoralarida bitim summasi oshirilganda brokerlik mukofoti foizi pasayadi, chunki pul miqdori baribir kattaligicha qolaaveradi, foizning pasayishi esa mijoz uchun jalb etuvchan bo'ladi. tovarning o'ziga xosliklari, mijozning xususiyatlari ham katta rol o'ynaydi.

Brokerlik firmasi xizmatlariga murojaat qilar ekan, ishlab chiqaruvchi ham, iste'molchi ham quyidagi afzalliklarga ega bo'ladi:

- birinchidan, bu maqsadlarga o'z xarajatlari o'smagan holda savdo operatsiyalari hajmi sezilarli ortadi;

- ikkinchidan, yuqori malakali savdo personal xizmatlaridan foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi;

➤uchinchidan, brokerlik firmasi ishtirokida savdo operatsiyalari o'tkazish bilan bog'liq xizmatlar xarajatlari ularning hajmidan belgilangan foiz hajmida hisoblanadi.

Xulosalar

Birjaning ajralmas bir uzviy qismi deb brokerlik idorasini hisoblash mumkin. U birja strukturasiga kirmaydi. Biroq brokerlik firmalarisiz birja savdosini tashkil qilib bo'lmaydi.

Brokerlik faoliyati birja vositachiligiga mansub bo'lib, birja bitimlarini mijoz nomidan va uning hisobidan, birja vositachisi nomidan va mijoz hisobidan, mijozning nomidan va birja vositachisi hisobidan amalga oshirishdar iborat.

Brokerlik firmasi bu - xususiy, shirkat, aksiyadorlik yoki boshqa korxona bo'lib, uning asosiy funksiyasi birja va mijozlar (mahsulot ishlab chiqaruvchilar, xaridorlar, savdo vositachilari) o'rtasida aloqani ta'minlashdan iborat. Muayyan birjaning brokerlik firmasi birja aksiyalar(pay)ini sotib olish asosida tashkil etilishi mumkin. Aksiya egasi birjada o'z brokerlik firmasini tashkil qilish yoki birja savdolarida ishtirok etish huquqini boshqa tashkilotlarga ijaraga berish va ijara to'lovi shaklida mos keluvchi daromad olish huquqiga ega.

Broker birja savdosining professional qatnashchisi hisoblanadi, u tashkil qilingan bozorlarda faoliyat ko'rsatadi va birjada tovarni sotish yoki sotib olish istagida bo'lgan mijozga yordam ko'rsatish uchun eng tayyorlangan bo'ladi. Broker va mijoz o'rtasidagi munosabatlar mijozning tashabbusi bilan vujudga keladi, biroq broker uning xizmatlaridan birontasi yana bir marta foydalanib qolishi yoki birjada bitim imzolash nityatida bo'lgan tanishlariga tavsiya etishini kutib o'tirmasligi kerak. Brokerlik firmasi mijozlarni hamkorlikka jalb etishida xizmat ko'rsatadigan asosiy kanal reklama e'lonlari hisoblanadi.

Tayanch so'zlar

Ta'sis etish, brokerlik firmasi, ro'yxatga olish, reestr, mijoz, xodimlar sh'tati, birja savdosi qoidalari, shartnoma, shartlar, sug'urtalash funksiyasi.

Nazorat savollari

1. Brokerlik firmasini ta'sis etish qanday ro'y beradi?

2. Brokerlik firmasi birja savdosida qanday ishtirok etadi?
3. Tovarga ariza berish va shartnoma tuzish jarayonini tavsiflab bering?
4. Tovar va fond birjalarida vujudga kelgan birja savdosi jarayoni qanday ko`rinishga ega?
5. Shartnomada tovarni yetkazib berishning bazis shartlarini muvofiqlashtirish jarayonini tavsiflang?

Adabiyotlar ro`yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O`zbekiston, 2011. –56 b.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O`zbekiston, 2009. – 56 b.
3. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «YOshlar yili» Davlat Dasturi to`g`risidagi PK-805 sonli Qarori. Xalq so`zi, 2008 yil 9 fevral, 28-son
4. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.
5. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.
6. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
7. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.
8. Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.
9. Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

10-BOB. BIRJA BOZORIDA KLIRING VA HISOB-KITOBLAR

- 10.1. Kliring va hisob-kitoblarning mohiyati va funksiyalari
- 10.2. Kliring va hisob-kitoblarning umumiy tavsifi
- 10.3. Asosiy risk turlari
- 10.4. Qimmatli qog'ozlar bozorida kliring va hisob-kitoblar
- 10.5. Fyuchers shartnomalari bozorida kliring va hisob-kitoblar
- 10.6. Kliring va hisob-kitoblar tizimi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari

10.1. Kliring va hisob-kitoblarning mohiyati va funksiyalari

Kliring bu – o'zaro talab va majburiyatlarni hisobga olishdir.

Birja kliringi bu – birja savdosi qatnashchilari o'rtasida kim, nimani, kimga va qaysi muddatda qarzligini belgilashga asoslangan kliring.

Hisob-kitoblar bu – birja kliringi davomida aniqlangan, yakuniy natijasi odatda birja bitimi ob'ektini sotuvchidan xaridorga o'tkazish bo'lgan majburiyatlarni bajarish, shuningdek, xaridorning sotuvchi bilan shartnoma shartlari bo'yicha pul hisob-kitobi jarayonidir. Kliring va hisob-kitoblar zarurati bozor savdosining zamonaviy tashkil qilishdan kelib chiqadi.

Eng oddiy bozor operatsiyasi uchta tarkibiy qismdan iborat: sotuvchi va xaridor o'rtasida bitim tuzish (og'zaki yoki yozma shaklda); bitim bo'yicha hisob-kitoblar (masalan, tovar narxini uning miqdoriga ko'paytirish va butu bitim narxini (bahosini) aniqlash); tovar va pul mablaag'larini bir-biriga berish yo'li bilan shartnomani ijro etish. Qoidaga ko'ra, faqat eng oddiy bitimni tuzishda sotuvchi va xaridor vositachilarsiz to'g'ridan-to'g'ri uchrashadi. Biroq zamonaviy birja (fond, fyuchers) bozorida sotuvchi va xaridor bitimlarni vositachilarsiz to'g'ridan-to'g'ri kamdan-kam hollarda tuzidilar. Ko'p hollarda ular bir-biridan vaqi va makon bo'yicha ajralgan bo'ladi. Birja tovarlari sotuvchi va xaridorlar o'rtasida bog'lovchi bo'g'in bo'lib odatda goh sotuvchi, goh xaridor rolida ishtirok etadigan birja vositachilari xizmat qiladi.

Shunday qilib, birja bozor bitimining barcha qismlari alohida bo'lib olishi ro'y beradi:

➤ shartnoma (bitim) tuzish birlamchi sotuvchi va yakuniy xaridor o'rtasida emas, mijozlar va birja vositachilari o'rtasida amalga oshiriladi;

➤ bitim bo'yicha barcha hisob-kitoblar, unda ishtirok etgan tomonlarning majburiyatlarini aniqlash kliring jarayonida tashki etiladi;

➤ bitimni ijro etish (bajarish) «hisob-kitoblar» deb nomlanadigan jarayonda bo'lib o'tadi.

Zamonaviy kliring va hisob-kitob birja tizimlari quyidagi shart-sharoitlar tufayli vujudga keldi.

Birinchidan, bu quyidagilar uchun mos keluvchi texnologik imkoniyatlarning mavjudligi:

*makon omilini bartaraf qilish va axborot uzatish uchun vaqtni qisqartirish (masalan, global tez ilaydigan aloqa tizimlarining mavjudligi);

*katta hajmdagi birja massivlari va ularga yo'ldosh axborotlarni qayta ishlash (ma'lumotlar to'plamini saqlash va hisob-kitob elektron tizimlari yaratish);

*pul mablag'larini tez va bexato o'tkazish (milliy va xalqaro bank hisob-kitob tizimlari).

Ikkinchidan, kliring va hisob-kitob uchun ixtisoslashgan tashkilotlar va birja strukturalari tashkil qilish: kliring (hisob-kitob) palatalari, fond-depozitariyalar, reestr egalari va h.k.

Uchinchidan, kliring va hisob-kitob mexanizmlarini ishlab chiqish va muntazam takomillashtirib borish.

Eng umumlashtirilgan ko'rinishda birja kliringi va hisob-kitoblarning quyidagi asosiy funksiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

a) tuzilgan birja bitimlarini ro'yxatga olish jarayonini ta'minlash (bitimlar haqida axborot berish va olish, uni tekshirish va tasdiqlash, ro'yxatga olish va h.k.);

b) ro'yxatga olingan bitimlar hisobini yuritish (bozor turlari, qatnashchilar, ijro muddati va hokazolar bo'yicha);

v) birja bozori qatnashchilarning o'zaro majburiyat va to'lovlarini hisobga olish;

g) birja bitimlarining kafolatli ta'minlanishi (turli shakllarda);

d) pul hisob-kitoblarni tashkil qilish;

e) tuzilgan birja bitimi bo'yicha birja tovarin yetkazib berishni ta'minlash.

10.2. Kliring va hisob-kitoblarning umumiy tavsifi

Kliring va hisob-kitob operasialari birja bitimi tuzilgandan so'ng boshlanadi va birja a'zolari va ularning mijozlaridan tashqari boshqa

tashkilotlar (hisob-kitob-kliring, bank, depozitariy va b.) ham ishtirok etadigan qator bosqichlardan (jarayon) o`rta qamrab oladi.

Kliring va hisob-kitoblar quyidagilarga bog`liq ravishda tasniflanadi:

a) birja tovari turi:

*qimmatli qog`ozlar bozori kliringi;

*fyuchers shartnomalari bozori kliringi;

b) markazlashuv darajasi:

*alohida birja kliringi;

*birjalararo milliy kliring;

*halqaro kliring;

c) xizmat ko`rsatiladigan joira:

*kliring palatasi a`zolari o`rtasida kliring;

*birja a`zolari o`rtasida kliring;

*boshqa sxemalar.

Kliring va hisob-kitobni tashkil qilish qator tamoyillarga amal qilishni talab qiladi.

Birinchidan, kliring va hisob-kitoblar odatda ixtisoslashgan organ tomonidan amalga oshiriladi. Bu yuridik mustaqil tashkilot - kliring (hisob-kitob) palatasi yoki birjaning ixtisoslashgan tarkibiy bo`linmasi bo`lishi mumkin.

Ikkinchidan, birja mijozlarining manfaatlarini himoya qilish nuqtai nazaridan mijozlarning mablag`lari hisobini birja vositachilari mablag`lari hisobidan alohida yuritish talablariga katta e`tibor qaratiladi.

Uchinchidan, tuzilgan birja bitimlari hisob-kitob-kliring tizimiga faqat ro`yxatga olingan va ularning rekvizitlari tekshirib ko`rilgandan so`ng kelib tushadi. Aks holda ular kliringga yo`l qo`yilmaydi.

To`rtinchidan, kliring va hisob-kitoblarning vaqt bo`yicha qat`iy belgilangan jadvali mavjudligi. Kliring va hisob-kitob jarayonida har bir operatsiya qat`iy belgilangan vaqt oralig`iga ega bo`lib, ularni buzish katta jarima solishga olib keladi.

Beshinchidan, birjada tuzilgan bitimlarning ijro etilishini kafolatlash tizimi. Kliring va hisob-kitob mexanizmi birja bitimi tomonlaridan biri o`z majburiyatlarini bajara olmay qolganda birja strukturasi ushbu birja bitimi bo`yicha ikkinchi tomonning oldidagi majburiyatlarni bajarishni o`z zimmasiga olishini kafolatlaydi.

10.3.Asosiy risk turiari

Birja bozorining hisob-kitob-kliring tizimi xizmatlaridan foydalanuvchi qatnashchilari bitimlarning bozor arakteri tufayli o'z kapitali yoki pul mablag'larini doimo riskka qo'yadi. Ko'rsatilgan riskning asosiy turlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.

Bozor riski bu - butun fond yoki fyuchers bozorida, masalan, bank foiz stavkasining o'zgarishi bilan bog'liq riskdir. Kliring-hisob-kitob jarayoni belgilangan vaqt davomida amalga oshiriladi. Shu sababli narxning o'zgarishi tufayli yo'qotishlarga uchrash ehtimoli mavjud.

Bu riskning turlaridan biri halqaro bozor riski hisoblanadi, u jahon qimmatli qog'ozlar va fyuchers shartnomalari bozorida hisob-kitoblar muddatining muvofiqlashtirilmaganligi natijasida vujudga keladi. Masalan, qimmatli qog'ozlarni boshqa mamlakatda sotib olgan broker mamlakatlarda hisob-kitob muddatlarining mos kelmasligi sababli uni o'z mamlakatida darhol sota olmaydi.

Kredit riski bu – kliring va hisob-kitob butun zanjirining bo'g'inlaridan birida hisob-kitoblarning o'z vaqtida bo'lmaslik riskidir. Bu risk birja savdosi jarayoni vositachilari bo'lgan brokerlar o'tasida kamdankam uchraydi yoki eng kichik miqdorda bo'ladi, chunki rivojlangan birja bozori va uning infratuzilmasi sharoitlarida to'lovlarni kafolatlashning takomillashgan tizimlari ishlab chiqilgan. Biroq broker va uning mijosi o'rtasidagi munosabatlarda mijozning brokerga to'lovni amalga oshirmaslik riski doimo bo'ladi.

Tizimli risk kompyuter tizimlari va aloqa tizimlarining faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq yo'qotishlar riskini ifodalaydi, masalan, elektr energiyamining kutilmaganda o'chib qolishi, kliring va hisob-kitob tizimi xizmatchilari yo'l qo'ygan xatolar. Hattoki firibgarlik, talon-taroj hollari ham ma'lum.

Hozirgi paytda birja tizimlarini ishlab chiquvchi va tashkilotchilari sanab o'tilgan risklarni minimallashtirishning yo'llarini ishlab chiqmoqdalar. Bu qatorga birinchi navbatda, quyidagilar kiradi:

Avvalo bu – birja jarayonining barcha qatnashchilari o'rtasida ishonch darajasining yuqoriligi. Hamkasblari orasida unga ishonchni yo'qotgan broker, qoidaga ko'ra, birja bitimlarida ishtirok etishga boshqa qo'yilmaydi. Bitim yozma ravishda va ishonch asosida og'zaki tuzilishi mumkinligi sababli ko'pincha «berilgan so'z(va'da)» birja savdosi qatnashchilari o'rtasidagi munosabatlarda hal qiluvchi sanaladi. Shu

sababli ishonch darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, birja aylanmasi ham, demak, olinadigan foyda ham Shunchalik katta bo'ladi.

Boshqa yo'l – birja vositachilari hisobidan birja va kliring tashkilotlari qoshida yirik kafolat jamg'armalari tashkil qilishdir. Butun hisob-kitob zanjirining birona qismida to'lov borasida uzilish ro'y bergan hollarda kafolat jamg'armalari bu holat birja jarayonining boshqa qatnashchilariga tarqalishiga yo'l qo'ymaslik uchun uni o'sha yerning o'zidayoq hal qiladilar.

Kliring hisob-kitoblari texnologiyalarini takomillashtirish birja faoliyatining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Butun kliring va hisob-kitob jarayonlarini kompyuterlashtirish rekvizitlarni tekshirish, hujjatlar aylanmasini rasmiylashtirish jarayonlarini tezlashtiradi, kutilmagan xatolardan himoya qiladi, axborot hisobi va saqlanishini yuritadi va h.k.

10.4. Qimmatli qog'ozlar bozorida kliring va hisob-kitoblar

Birja faoliyatida birja kliring va hisob-kitoblar umumiy namunaviy tizimi hali ishlab chiqilmagan. Har bir yirik birjada kliring va hisob-kitob jarayonlari mustaqil tashkil qilinib, umumiy va farqli jihatlariga ega bo'ladi. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlar bozoridagi kliring va hisob-kitoblarning fyuchers shartnomalari bozoridagi kliring va hisob-kitoblardan printsiplial farqlari bor.

Qimmatli qog'ozlar bozorida hisob-kitob-kliring jarayonining asosiy xususiyati sotilgan qimmatli qog'ozlarning bitta egasidan boshqasga qayta rasmiylashtirish hisoblanadi.

Fond bozorida qimmatli qog'ozlar bilan tuzilgan bitimlar hisob-kitob-kliring jarayonining asosiy bosqichlari quyidagilar (23-sxema):

- 1 – bitimni birjada ro'yxatga olish;
- 2 - uning rekvizitlari bitim qatnashchilari tomonidan tasdiqlanishi;
- 3 - pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlarning mijozlardan brokerlarga berilishi;
- 4 - pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlarning brokerlardan birjaning hisob-kitob palatasiga berilishi;
- 5 - pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlarning birjaning hisob-kitob palatasidan ularni qayta rasmiylashtirish uchun yangi egasiga berilishi;
- 6 - qimmatli qog'ozlarni depozitariyda yangi egasiga rasmiylashtirish;
- 7 - qimmatli qog'ozlarni (yangi) birjaning hisob-kitob palatasiga qaytarish;

8 – pul mablagʻlari va qimmatli qogʻozlarning hisob-kitob palatasidan mos keluvchi brokerlarga berilishi;

9 – brokerlarning pul mablagʻlari va qimmatli qogʻozlarni ularning yangi egalariга berishi.

Kliring-hisob-kitob egallaydigan vaqt, yaʼni bitim tuzilgan vaqt va u boʻyicha hisob-kitob vaqti oʻrtasidagi oraliq odatda hisob-kitob davri deb ataladi.

Fond bozori infratuzilmasi rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitob davri, garchi qimmatli qogʻozlar turiga qarab farq qilsada, qoidaga koʻra, qayd qilinadi. Hisob-kitob sanasi quyidagi formula boʻyicha aniqlanadi:

$$D = T + P$$

bu yerda: D — hisob-kitob sanasi;

T — bitim tuzilgan sana;

P — hisob-kitob operatsiyalarini bajarish uchun ajratilgan kunlar soni.

Masalan, Angliyada qimmatli qogʻozlar boʻyicha hisob-kitoblar uchun 5 kun, obligasiyalar boʻyicha – 2 kun, fyuchers shartnomalari boʻyicha esa 1 kun ajratiladi.

Hisob-kitob davri davomida mos keluvchi brokerlar oʻz mijozlaridan bir tomondan ular uchun sotib olingan aksiyalar uchun, boshqa tomondan – sotilgan qimmatli qogʻozlar yoki ularning oʻrnini bosadigan hujjatlar (sertifikatlar, guvohnomalar, transfert hujjatlari va h.k.) uchun pul mablagʻlari olishi lozim.

Aksiyalar xaridoriga aksiyani xarid qilish haqida bitim tuzilgan paytdan boshlab dividend olish huquqi beriladi, biroq unga egalik huquqini u mos keluvchi aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari uning aksiyadorlari ressetrida roʻyxatga olingan sanadan boshlab oladi. Aksiyadorlar reestri (registri) kompaniya tanlagan registrator tomonidan yuritiladi.

10.5. Fyuchers shartnomalari bozorida kliring va hisob-kitoblar

Umuman hisob-kitob palatasi fyuchers savdosida barcha sotib olingan va sotilgan shartnomalar boʻyicha kliring va hisob-kitob funksiyalarini amalga oshiradi, ularning ijro etilishini tashkil qiladi va kafolatlaydi, bu quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

*bitimlarni roʻyxatga olish;

- *marja bo'yicha barcha hisob-kitoblarni o'tkazadi;
- *hisob-kitob palatasi a'zolarini (ular esa - mijozlarni) marja kiritilishi haqida xabardor qilish;
- *mijozlarning hisob-kitob palatasi a'zolariga, ular esa - hisob-kitob palatasiga marja kiritishi;
- *birja savdosi davomida fyuchers shartnomalari bilan savdo qatnashchilari hisobraqamlarining moliyaviy ahvolini nazorat qilish;
- *yopiq pozitsiyalar bo'yicha hisob-kitoblar;
- *to'lovlar olish va zararni undirish;
- *muddatida yopilmagan shartnomalar bo'yicha yetkazib berini tashkil qilish;
- *shartnoma bo'yicha tovarni yetkazib berish (jo'natish) yoki qabul qilish haqida xabar yuborish;
- *shartnoma bo'yicha yetkazib berish;
- *shartnoma bo'yicha qabul qilish;
- *etkazib berish bo'yicha hisob-kitoblar.

Birja faoliyati fyuchers shartnomalari bozorida yuqorida sanab o'tilgan hisob-kitob-kliring jarayoni bosqichlari bilan cheklanmaydi. Masalan, birja bitimini ro'yxatga olish bosqichi texnologik jihatdan qator quyibosqichlarni qamrab olishi mumkin: bitimni kompyuter tizimiga kiritish, uni va rekvizitlarni tekshirish, ro'yxatga olish, bozor va qatnashchilar bo'yicha taqsimlash va h.k.

Agar birdan bitimning xato ekanligi aniqlanib qolsa, vaziyatga qarab u yoki bekor qilinadi, yoki aybdorning (masalan, brokerning) hisobiga zarar sifatida yozib qo'yiladi.

Xulosa qilib aytishni istardikki, Hisob-kitob palatasi birlamchi va o'zgaruvchan marja bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Marjani hisob-kitob qilish usullari birjalar bo'yicha farq qiladi, chunki qator holarda fyuchers birjalari har biri o'z hisob-kitob tizimini tashkil qiladi yoki bir nechta birja marja yig'imlar undirish va umumiy hisob-kitob mexanizmidan foydalanadi.

10.6. Kliring va hisob-kitoblar tizimi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari

Birja bozorida kliring tizimlarini yanada rivojlantirishning vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- * bitta bitimga to'g'ri keladigan kliring va hisob-kitoblar bo'yicha xarajatlarni qisqartirish (yoki ularning o'sishini to'xtatib turish);

* kliring va hisob-kitob operatsiya larini amalga oshirish muddatini qisqartirish yo'li bilan kliring va hisob-kitoblar jaryonini tezlashtirish;

* jahon fond va fyuchers bozorlarida kliring va hisob-kitoblarni baynalmilallashtirish.

Ko'rsatilgan maqsadlarga erishish avvalo, quyidagilar yordamida amalga oshiriladi:

* qimmatli qog'ozlarni nomateriallashtirish;

* qimmatli qog'ozlar va fyuchers shartnomalari bilan elektron savdoga o'tish;

* jahon birja bozorida hisob-kitob davrlarini bir xillashtirish.

Qimmatli qog'ozlarni nomateriallashtirish, ya'ni ularning qog'ozsiz shaklda bo'lishi nomi yozilgan qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi jarayonida ularni qayta rasmiylashtirish bilan bog'liq barcha jarayonlarni soddalashtiradigan va arzonlashtiradigan qimmatli qog'ozlar umumiy milliy elektron depozitariysiga o'tish imkonini beradigan kompyuter tizimlaridagi schetlarda elektron qaydlar shaklini ifodalaydi. Qimmatli qog'ozlarning qog'ozsiz shaklidan foydalanish qimmatli qog'ozlarni yo'qotib qo'yish, ularni qalbakilashtirish, kechiktirish va hokazolar bilan bog'liq muammolarni bartaraf qiladi.

Birja savdolarining elektron shakliga o'tish iqtisodiyotni kompyuterlashtirish va loqa vositalarining jadal rivojlanishi tufayli mumkin bo'lmoqda. Bu birja bozorining kengayishi va uning globallaShuviga, birja savdosidagi ko'plab jarayonlarni arzonlashtirishga, kliring va hisob-kitob jarayonlarini avtomatlashtirish va hokazolarga xizmat qiladi. Istiqbolda elektron savdo har bir mijozga birja vositachilari institutini aylanib o'tgan holda fond bozorida bitimlarni o'zi tuzish imkonini beradi.

Elektron birja savdolari – davr talabi. Milliy iqtisodiyotlarning o'zaro integratsiyalaShuv jarayoni birjalarning rivojlanishini chetda qoldirib ketishi mumkin emasdi. Bunday ushbu jarayonlar birjalardan birja ishini tashkil qilishga sifat jihatidan yangicha yondaShuvni talab qiladi. Bu masalaning yechimi axborot texnologiyalari sohasida zamonaviy yutuqlarni qo'llashda topilishi mumkin¹².

Turli mamlakatlarda hisob-kitob davrlarini bir xillashtirish bu – milliy bozorlarni baynalmilallashtirish uchun zarur shart-sharoitlardan biridir.

¹² Экономическая газета «Биржа», № 28, 8.03.07, стр. 2

Xulosalar

Tovar birjasi zamonaviy birjalarning asoschisi hisoblanadi va unda qaysi tovarlar, qimmatli qog'ozlar yoki valyuta sotilishiga qarab ulardan fond va valyuta birjalari ajralib chiqdi.

Fyuchers shartnomalari bilan savdo qilish mexanizmlarining rivojlanishi va ularning ilgari tovar, fyuchers va valyuta birjalari savdo qilgan barcha aktivlarga joriy qilinishi ko'rsatilgan birja turlari o'rtasidagi farqning yo'qolishi hamda faqat fyuchers shartnomalri bilan savdo qilinadigan fyuchers birjalari yoki ham fyuchers shartnomalari, ham an'anaviy birja aktivlari, masalan, aksiyalar, valyuta va hatto ayrim tovarlar bilan savdo qiluvchi universal birjalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Birjalar rivojlanishining keyingi tarixiy yo'nalishlariga keladigan bo'lsak, u quyidagicha bo'lishi mumkin. Texnik taraqqiyot shunga olib keladiki, birjalarning asosiy turiga elektron birjalar, ya'ni birja savdosining barcha jarayonlarni to'liq kompyuterlashtirilgan birjalar aylanadi. Bu yo'nalishda, ehtimol birja bozorlari va birjadan tashqari bozorlar o'rtasidagi farqlar yo'qolib, ular barcha turdagi aktivlar blan savdo qiladigan umumiy elektron bozorga birlashadi. Uni tashkil qilish va boshqarish bilan yangi turdagi kompaniyalar Shug'ullanadi, aytish mumkinki, XVI asrda vujudga kelgan «birja» nomi aynan ularga o'tishi va birja tuShunchasi hozirgidan farqli ravishda umuman boshqacha talqin qilinishi mumkin.

Tayanch so'zlar

Kliring, hisob-kitoblar, kliring (hisob-kitob) palatasi, fond-depozitariylar, reestr egalari, kredit riski, tizimli risk, nomaterialllashtirish, bir xillashtirish.

Nazorat savollari

1. Kliringning mohiyati nimada?
2. Birja vositachilari bitimda qanday rol o'ynaydi?
3. Kliring va hisob-kitoblar tizimida qanday shart-sharoitlar mavjud?
4. Kliring va hisob-kitoblar nimalarga qarab tasniflanadi?
5. Birja bozorida qaysi risk turlari mavjud?
6. Sanab o'tilgan risklarni minimallashtirish yo'llarini aytib bering.

7. Hisob-kitob-kliring jarayoni bosqichlarini sanab bering?
8. Fyuchers savdosida kliring va hisob-kitoblar funksiyalarini sanab bering?
9. Kliring va hisob-kitob tizimi rivojlanishining asosiy yo'nalishlari qaysilar?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.
2. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O'quv qo'llanma. T.: TDIU – 124 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «YOshlar yili» Davlat Dasturi to'g'risidagi PK-805 sonli Qarori. Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral, 28-son
4. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.
5. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.
6. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
7. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2 – е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.
8. Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.
9. Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

11-BOB. BIRJA SAVDOSIDA RISKLAR VA ULARNI BAHOLASH MEZONLARI

11.1. Risklarning birja faoliyatiga ta'siri

11.2. Birja risklari strukturasi

11.3. Birja risklarini baholash mezonlari

11.1. Risklarning birja faoliyatiga ta'siri

...tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmaz xato bo'lur edi¹³.

Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim — O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Buning tasdig'ini tashqi dunyo bilan aloqalarimiz tobora kengayib borayotganida, taraqqiy topgan yetakchi davlatlar ko'magida iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish, modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo'yicha dasturlarning amalga oshirilayotganida, O'zbekistonning xalqaro savdo tizimiga integratsiyalashuvida, mahsulot va tovarlar importi va eksportining o'sib borishida va boshqa misollarda yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Shu bois global moliyaviy inqiroz va birinchi navbatda uning oqibatlari iqtisodiyotimizning rivojlanishi va samaradorlik holatlariga ta'sir etayotganidan ko'z yumib bo'lmaydi.¹⁴

Risklar birja hayotining ajralmas bir qismi hisoblanadi. Risklar yo'qligida foyda olishi kafolatlangan birja faoliyati mavjud emas. Birja savdosining har bir qatnashchisi mavjud risk muammolarini hal qilish yo'li bilan foyda olishga harakat qiladi, bevosita risk bilan bog'liq vaziyatlardan qochish uchun turli harakatlarni amalga oshiradi.

Birja faoliyatida risklarga xos bo'lgan xususiyat shuki, unga barcha qatnashchilar, hattoki birja faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lmaganlar ham uchraydi.

¹³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A. Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 11b.

¹⁴ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A. Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 12-b.

Respublikada tashqi iqtisodiy faoliyat sur'ati o'sib borayotgan, xalqaro jamiyatga integratsiyalashuv kuchaygan va bank faoliyati erkinlashtirilgan sharoitlarda O'zbekistonda valyuta riskini boshqarish masalasi asta-sekinlik bilan dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda¹⁵.

Mamlakat birja faoliyatida risk muammolari yangilik deb bo'lmaydi. Bozor tizimining rivojlanish tajribalari ko'rsatishicha, risklarni noto'g'ri baholash yoki ularga e'tibor qaratmaslik ayniqsa, birja faoliyatida katta foyda yo'qotishlariga, ba'zida esa bankrotga ham olib keladi.

Bozor iqtisodiyoti beqarorligi va zaiflik sharoitlarida ko'plab brokerlik firmalari va birjalar birja ishida riskning oldini olish borasida turli yechimlarni izlab tomoqdalar, risklar, birjachilarning hisoblashicha, professional boshqarilishi mumkin. Bu holat ko'pchilikni birja savdosida risklarning o'rni va roliga boshqacha qarashga majbur qiladi.

Deyarli butun birja faolligi bozorda vujudga kelgan sharoitga, birjachilarning profemmionalligi va faoliyatiga qarab bitta riskka emas, butun bir risklar to'plamiga uchrashi mumkin.

Ayrim risk turlari mavjudki, ularni nazorat qilib bo'lmaydi. Bunday risk turlari qatoriga siyosiy risk kiradi, u davlat siyosatining natijasi hisoblangan foyda miqdorining qisqarishi yoki zarar ko'rish imkoniyati sifatidan sharhlanadi. Siyosiy risk muammolari va ularning hal etilishi birjachilarning nazorat ostida emas. Birja savdosida boshqa risk turlari ham mavjud. Bu iqtisodiy risk va tartibga solish riskidir.

Tartibga solish riski bo'xgalteriya hisobi sohasida hisob-kitoblar jarayoni va soliqqa tortish tamoyillari o'z mamlakati hukumati tomonidan ham, uning hududidan tashqarida vakolatli organlar tomonidan ham o'zgartirilishi mumkin bo'lgan hollarda vujudga keladi.

Birja faoliyati iqtisodiy risklar bilan ham bog'liq bo'lib, bunda mahalliy va xorijiy ta'minotchilar bilan uzoq muddatli shartnomalar mos keluvchi inflyatsiya proportsiyalarida o'zgarishlar ta'siriga uchrashi mumkin.

Bunday nazorat qilinmaydigan vaziyatlarda yuqorida ko'rsatilgan risklar bo'yicha qarorlar qabul qilish uchun axborot albatta to'planadi.

Birja amaliyotida shuningdek, nazorat ostida bo'ladigan va ularning yechimini topish mumkin bo'ladigan risklar ham mavjud.

Bunday risklar qatoriga bazaviy risk, kredit riski, asosiy risk, foiz riski, hisob-kitob risklari, bitimni tugatish riski, yuridik risklar va h.k. kiradi.

¹⁵ Экономическая газета «Биржа», № 28, 8.03.07, стр 3

Birja risklari nafaqat ob'ektiv, balki sub'ektiv asosga ham ega, chunki aynan ular vaziyatni aks ettiradi, birja o'yining ko'plab variantlarini shakllantiradi. Bunday riskka misol bo'lib bozorning nostandart qatnashchilari bilan operasiyalar o'tkazishda balans vositalari bilan vujudga kelishi mumkin bo'lgan risklar xizmat qiladi.

Bundan tashqari, riskni qabul qilish har bir xodimning xarakteri, aqliy va psixologik xususiyatlari, olgan bilimlari, birja faoliyatidagi tajribasiga ham bog'liq bo'ladi.

Mahalliy va xorijiy adabiyotlar tahlili risklarning mavjud xilma-xilligini aniqlashga imkon berdi va Shuni ko'rsatdiki, tadqiqotchilar orasida birja faoliyatidan real daromad kutilgan miqdordan kam bo'lishi mumkinligi sifatida sharhlanadigan riskning mohiyatini tavsiflashga nisbatan umumiy fikr yo'q. Bunday tavsif riskning mohiyati va uni hal qilish muammolarini to'liq tuShuntirmaydi.

Riskning boshqa talqinlari ham mavjud, masalan, birja savdosi qatnashchilarining muqobil qaror variantlardan birini tanlashda muvaffaqiyatga uchrash darajasini aks ettiradigan ob'ektiv birja toifasi. Bu ta'rifda uning mohiyati va vujudga kelishi natijasida iqtisodiyotdagi umumiy o'zgarishlarni belgilab beradigan muayyan risk tuShunchasi yo'q. Boshqa ta'riflarda risk chegaralari aniq belgilanmagan. Risklar ko'p sonli omillar ta'siri natijasida vujudga kelishi sababli ular birja faoliyatini tashkil qilish yoki qatnashchilarning strategiyalarida kiritilgan yoki qatnashchilar (brokerlar) harakatlarining natijasi bo'lishi mumkin. Mahalliy iqtisodiy nazariyada birja faoliyatida risk darajasiga ta'sir etadigan omillarni o'rganish tadqiq etilmagan sohalardan biri hisoblanadi.

Tadqiq doirasida birjachilar duch keladigan muammolarni vujudga keltiruvchi asosiy sabablar aniqlandi. So'rov jarayonida so'ralganlarning 40%i asosiy muammo deb mavjud soliqqa tortish tizimini; 17%i – birja hayotini tartibga soluvchi qonunchilikning beqarorligini; 15%i – inflyasiya sur'ati yuqoriligini; 15%i – mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy holatning beqarorligini; 13%i – turli sabablarni ko'rsatdi, bularning orasida to'lovlarni amalga oshirmaslik ko'proq uchraydi.

Mahalliy birjachilar duch keladigan birja muammolari tahlili birja savdosida risk daraasiga ta'sir etadigan omillarni aniqlash va tasniflashga imkon berdi(11.1-rasm).

Birja risklari darajasiga ta'sir etuvchi tashqi omillar

Bevosita ta'sir omillari:

- birja faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilik;
- davlat xizmatlari va muassasalarning kutilmagan harakatlari;
- soliq tizimi;
- hamkorlar bilan o'zaro manosabatlar;
- birjachilar raqobati;
- korruptsiya.

Bilvosita ta'sir omillari:

- siyosiy sharoitlar;
- mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat;
- birja savdosidagi iqtisodiy ahvol;
- xalqaro hodisalar;
- fors-major holatlar.

11.1- rasm. Birja risklari darajasiga ta'sir etuvchi tashqi omillar

Bunday risk ham ob'ektiv, ham sub'ektiv tabiatga ega, unga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Birja savdosida risk darajasini asosan tashqi omillar kuchaytiradi.

Tashqi omillar qatoriga mavjud soliqqa tortish tizimi, qonunchilikning beqarorligi, korxonalarning to'lovlarni amalga oshirmasligi, korruptsiyani kiritish mumkin (11.1-rasm). Birja faoliyatida risk darajasini birinchi navbatda aynan shu omillar kuchaytiradi.

11.2. Birja risklari strukturasi

Birja risklarini kuchaytiruvchi omillar kamdan-kam hollarda ularning funksiyalariga ta'sir etadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda birja savdosida ularning mohiyatini eng to'liq aks ettiradigan risk funksiyalariga innovatsion, tartibga solish va himoya qilish funksiyalari kiritiladi. Risk funksiyalari qatoriga yana tahliliy funksiyani kiritish mumkin bo'lib, u riskning mavjudligi bir nechta yechim variantidan birini tanlash zarurati ko'zda tutilishi bilan bog'liq. Shuning uchun birjachilar qaror qabul qilish jarayonida barcha variantlarni tahlil qilib, eng rentabelli va kam riskli variantni tanlaydi.

Tahlil davomida to'g'ri keladigan variantlar, qaysi risklar ma'qul kelishi, ma'qul kemaydigan yoki birja faoliyati va bozor tizimida birjadan tashqari hayot bilan bog'liq har bir qatnashchi risk yoki mukofot olish bilan bog'liq hohish-istaklariga ega va uchraydigan risklarni tanib oladigan sharoitlarda boshqa risklar bilan nima qilish kerakligi aniqlanadi.

Birja strukturalari eng to'g'ri keladigan riskni ishlab chiqishi va unga amal qilishi lozim. Buning uchun ular risklar tasnifiga murojaat qilishi lozim. risklarni tasniflashning qiyinligi Shu bilan bog'liqi, risklar rang-barangligi juda katta, zamonaviy jamiyatning siyosiy va iqtisodiy rivojlanishi ularni aniqlash va to'g'ri baholash qiyin bo'lgan yangi risklarni vujudga keltiradi. Vujudga kelayotgan risklarga murakkab moliyaviy va ishlab chiqarish vaziyatlarining paydo bo'lishi hamrohlik qiladi. Oxirgi yillarda siyosiy omillar bilan bog'liq risklar alohida ahamiyat kasb etmoqda, chunki ular ayniqsa, birja faoliyatida katta yo'qotishlarga olib keladi.

Shunday qilib, birja faoliyatiga ta'sir etuvchi risk omillari va funksiyalaridn kelib chiqib, risklarni turlari bo'yicha tasniflash taklif etiladi. Risklar quyidagi belgilar bo'yicha guruhlanadi: sug'urtalashga (xedjlash) bog'liqligi, diversifikasiyalash mumkinligi, muammoni hal qilish bosqichi, riskning vujudga kelish tabiati, uning miqyosi, vujudga kelish sohasi, birja sadosida vujudga kelish muddati, kutilayotgan daraja natijasi (11.2-rasm).

Amalda butun birja faoliyati bir emas, bir nechta risklarga uchraydi. Ayrim risklar, masalan, siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy, inflyatsion, operatsion, texnik, ekologik risklarni doim ham nazorat qilib bo'lmaydi, vaholanki, hozirgi paytda birja bitimlarida risk muammolarini hal qilish yo'llarini izlab topishda foydalanish mumkin bo'lgan ko'p sonli va xilma-xil vositalar mavjud. Risk natijaning noaniqlik darajasini ifodalaydi. Risksiz birja faoliyat, birja savdosi va o'yinlari bo'lishi mumkin emas. Tavakkal qilish qobiliyatiga ham o'rganish kerak. Fond va valyuta birjalarida risk ko'pincha pulning xarid layoqati tushib ketishi bilan bog'liq bo'ladi (keyingi pullar bugungi pullar bilan bir xil sifatdagi birja tovarlari va xizmatlarini «xarid» qila olmaydi). Boshqacha qilib aytganda bu inflyatsiya riski.

Iqtisodiy risk bu – birjachingin raqobatbardosh pozitsiyasi foiz stavkalaridagi o'zgarishlarga uchraydigan yoki tashqi omillar bilan bir xil uzoq muddatli risk.

Bu risk muammolarining barcha yechimlarini topish birja savdosi qatnashchilari uchun qaysi risk darajasiga yo'l qo'yish mumkinligi va birja bitimida qatnashchilar uchramasligi lozim bo'lgan yo'qotishlar vujudga kelishi mumkin bo'lgan risklarni nima qilish kerakligi bilan belgilanadi. Har bitta birjachi risk omiliga o'z munosabatiga ega:

- ✓ Riskni yoqtirmaydi;
- ✓ Unga neytra munosabatda bo'ladi;
- ✓ Riskni afzal ko'radi.

Bunday taqsimlashning mezonini bo'lib birjaching risk uchun mukofotga ehtiyojini namoyon bo'ladi.

Riskni yoqtirmaydigan birjachilar doimo noaniqlik uchun biron-bir mukofot talab qiladi. Riskka neytral munosabatda bo'lganlar mukofotga befarq bo'ladi. Riskni afzal ko'ruvchilar esa o'tkir hissiyotlarni boshidan kechirish uchun yo'qotishlarga uchrashga ham tayyor bo'ladi. Risk omilini hisobga olish birjaching belgilangan chayqov foydasi olishiga asoslanadi. Birja o'yinida boy tajribaga ega professional har bir omilini oldindan aniqlaydi va quyidagi formula bo'yicha risk uchun mukofot olish imkoniyati katta bo'lgan taqdirdagina risk bilan o'naydi: $k = i_c + i_b$, bu yerda k - investitsiyalangan rubldan treyder talab qiladigan daromad ulushi; i_c - daromadning riskdan ozod ulushi; i_b - risk uchun mukofot.

Har bir professional birjaching o'z qaror qabul qilish usullari bor bo'lib, ularning asosida u qaysi risk darajasi ma'qul kelishi va uni qanday ifodalash mumkinligini aniqlaydi. Xorijiy iqtisodiyotda bu turdagi harakatlar riskni boshqarish tizimi deb ataladi.

Xorijiy birja bozorlarida riskni boshqarish tizimi quyidagilarga asoslanadi:

- individual va ommaviy psixologiya;
- klassik grafik tahlil;
- kompyuter texnik tahlili;
- muhim texnik vositalardan foydalanish, ya'ni har bitta narx o'zgarishini birja o'yinchisining narxlarga ta'sir etish uchun kerak bo'lib qolgan amalga oshirilgan bitimlar vaqt uzunligi bilan taqqoslash;
- fond bozori indikatorlari;
- psixologik indikatorlar;
- yangi indikatorlar va b.

Riskni boshqarishga kompleksli yondashuv birjachilarga resurslardan samaraliroq foydalanish, javobgarlikni taqsimlash, birja savdosi

qatnashchilarining natijalarini yaxshilash, shuningdek, birjaniq turli risklardan himoyalanihini ta'minlashga imkon beradi.

Zamonaviy siyosiy va iqtisodiy holatni va birja xo'jaligini hisobga olib, birja siyosatini belgilashda ko'plab risk turlarining investitsion rejalarga ta'sirini nazarda tutish, bevosita birja operatsiyalari bilan bog'liq asosiy risk turalri – siyosiy risk, moliyaviy risk, iqtisodiy risk, translyatsiya riski, sistematik risk, bazaviy risk, tartibga solish riski, bitimlar bo'yicha risk, hisob-kitob riski, operatsion risk, o'tkazmalar riski, foiz riski, valyuta riski, bitimni tugatish riski foiz stavkasi riskini aniqlash zarur.

Har bir risk belgilangan vaziyatda vujudga keladi. Ularning ayrimlari birjaniqning ta'siri va nazorati ostida bo'lmaydi, lekin bu vaziyatlar, shunga qaramay, birja operatsiyalarini amalga oshirishda nazorat qilinishi zarur.

Har qanday riskni baholash uchun kutilmagan natija ehtimoli va ustuvorliklar bo'yicha har bir risk darajasi kabi mezonlarni qo'llash maqsadga muvofiq.

Quyidagi belgilarni kiritamiz:

c_i - birja risklari belgilangan yig'indisiga mansub risk turi;

n - risklar umumiy soni;

k - risklar ahamiyati bo'yicha, ya'ni $k < n$ taqsimlanadigan ustuvorliklar guruhlar soni;

p_i - ustuvorlikning qiymati, $p_i \neq 1, 2, 3, \dots, k$;

b_i - ustuvorliklar guruhi bo'yicha alohida risk darajasi, $b_i > 0$

Shunda ustuvorliklar guruhi bo'yicha risk darajalari summasi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi: $\sum_{i=1}^k b_i = 1$.

Birinchi ustuvorlik oxirgisidan qanchalik ustunligi printsipial ahamiyatga ega, ya'ni $\frac{B_i}{B_k} = F$.

Quyidagi shartdan eng kichik ustuvorli guruh darajasini aniqlaymiz: $B_k = \frac{2}{k} * (\Phi + 1)$.

Keyingi qadam ustuvorliklar guruhlar bo'yicha darajani aniqlash hisoblanadi: $B_e = \frac{((k + e) * \Phi + e - 1)}{(k - 1)}$.

Uchinchi davrda alohida risk omillari darajasi aniqlanadi: $B_e = \frac{B_i}{M_e}$, bu yerda $M_e = 1, 2, 3, \dots, K$.

Agar risklar bo'yicha ustuvorliklar belgilanmagan bo'lsa, ularning barchasi teng, ya'ni bir xil darajaga ega: $B_i = 1/n$.

Kutilmagan natija ehtimolini baholash ko'pincha ekspert baholari usulida amalga oshiriladi. Buning uchun bu muammolar bilan yaxshi tanish bo'lgan bir nechta (kamida 3 ta) mustaqil ekspert-guruga ega bo'lish maqsadga muvofiq. Har bir ekspertga alohida risklar ro'yxati beriladi va quyidagi baholash tizimiga asoslangan holda ularning paydo bo'lish ehtimolini baholash taklif etiladi: 0- risk bo'lmaydi; 50- vaziyatning ro'y berishi haqida bir narsa deyish qiyin; 75- riskning vujudga kelish ehtimoli yuqori; 100- risk paydo bo'ladi.

Ekspertlarning baholari ularning ziddiyatsizligi bo'yicha tahlil qilinadi, bu quyidagi konstruksiyalar bo'yicha bajariladi:

$$1. \max(A_i, B_i) \leq 50, i = 1, 2, 3, \dots, n;$$

$$2. \sum_{i=1}^n \frac{A_i - B_i}{n} \leq 25, \text{ bu yerda } A_i \text{ va } B_i - \text{ har } i\text{-juftlikning guru tomonidan baholanishi.}$$

1-konstruksiya shuni anglatadiki, istalga omil bo'yicha ikki ekspert-guru bahosi o'rtasidagi minimal yo'l qo'yish mumkin bo'lgan farq 50dan kam bo'lishi lozim. Taqqoslash modul bo'yicha o'tkaziladi, chunki plyus yoki minus ishorasi hisobga olinmaydi.

2-konstruksiya ekspert-gurular bahosini o'rtacha muvofiqlashtirishga yo'naltiriladi. U 1-konstruksiyanı bajarish uchun foydalaniladi.

Baholarning farqini topish hisob-kitoblari uchun baholar modul bo'yicha qo'shiladi va olingan natija tartibga solinadigan (tartibga solinmaydigan) risklar soniga taqsimlanadi. Ekspert-guruhlar bahosi, agar olingan farq 25dan katta bo'lmasa, bir-biriga zid keladigan hisoblanmaydi.

Ekspert-guruhlar fikrida qarama-qarshiliklar aniqlangan (1- va 2-konstruksiyalar bajarilmagan) holatda ular muayyan masala bo'yicha umumiy pozitsiyani ishlab chiqish maqsadida muhokama qilinadi. Ekspert-gurularning ish natijasi quyidagi jadval ko'rinishida rasmiylashtiriladi:

Tartibga solinadigan (tartibga solinmaydigan) risklar	Ekspert-guruh			V_i
	birinchi	ikkinch i	uchinchi	

Tartibga solinadigan (tartibga solinmaydigan) risklar har bir guruhi bo'yicha R riskni hisob-kitob qilish muhim ahamiyat kasb etadi:

$$R = \sum_{i=1}^n W_i \times V_i, \text{ bu yerda}$$

V_i - risk vujudga kelishi o'rtacha ehtimoli;

W_i - har bir risk darajasi.

Hisob-kitobni quyidagi jadvalda rasmiylashtirish mumkin:

Tartibga solinadigan (tartibga solinmaydigan) risklar	daraja W_i	ehtimol V_i	Ball $W_i \times V_i$
Jami barcha risklar bo'yicha	x	x	x

Shuningdek, tartibga solinadigan (tartibga solinmaydigan) risklarni quyidagi formulalar bo'yicha aniqlash mumkin:

$$W_{dixP} = \frac{R_p}{R_o} \times 100\%$$

$$W_{dixH} = \frac{R_k}{R_o} \times 100\%, \text{ bu yerda}$$

W_{dixP} - har bir guruh yoki tur bo'yicha tartibga solinadigan risklar darajasi;

W_{dixH} - har bir guruh yoki tur bo'yicha tartibga solinmaydigan risklar darajasi.

Klassik tahlil yordamida «narx konstruksisi»ni oson aniqlash va riskdan qochish mumkin.

- Kompyuter texnik tahlili, uning yordamida birja savdosini yanada muvaffaqiyatli va kam riskli qilishi mumkin, chunki kompyuterlar keng axborot oqimi bilan ishlash va raqobatchilar oldida ustunlikka ega bo'lishga yordam beradi.

Ushbu tahlil grafik tahlildan farqli ravishda ob'ektivroq hisoblanadi. Uchburchak belgilarining bor-yo'qligi haqida bahslashish mumkin, lekin indikator yo'nalishiga qarshi dalillar topilmaydi.

- Fond bozori indikatorlari, bu qatarga «yangi maksimum - yangi minimum» indeksi (NH-NL), treyderlar indeksi (TRIN) kiradi. Ulardan foydalana olish birja savdolarida muvaffaqiyatga xizmat qilishi va riskdan qochishga yordam berishi mumkin.

Yakuniy qaror qabul qilish uchun birja savdosi qatnashchisi kutilmagan natija ehtisolini bilishi yetarli emas, chunki bu holatda risk to'liqsiz, bir tomonlama baholanadi. Qaror qabul qilish jarayonida birjachini u qanday yo'qotishlarga uchrashigina emas, balki bu yo'qotishlar miqdori ham qiziqtiradi. Kutilmagan natija ehtimoli bir xil

bo'lganda yo'qotishlar har xil bo'lishi mumkinligi sababli doimo eng minimal yo'qotishli qarorlar qabul qilinadi.

11.3. Birja risklarini baholash mezonlari

Birja savdosi qatnashchilari uchraydigan eng muhim qarorlar qaysi risklar ma'qul kelishi va ma'qul kelmaydigan boshqa risklar bilan nima qilish kerakligi bilan belgilanadi. Har bir savdo qatnashchisi risk yoki mukofot olish bilan bog'liq bo'lgan o'z hohish istaklariga ega, uchrashi mumkin bo'lgan risklarni taniy olishi, qaysi risklar uning uchun ma'qul ekanini qaror qilishi va nihoyat, boshqa risklardan qochish yo'llari va usullarini topa olishi, shuningdek, ularning qaysi moliyaviy xarajatlarga olib kelishi va bunda biron ma'no borligini baholy olishi lozim. Birjasi eng to'g'ri keladigan riskka, shuningdek, birja savdosi qatnashchilari tasarrufida bo'lgan usullarni tanlash va baholash qoidalariga amal qilishi lozim. Riskni baholashning bunday usullaridan biri baholash mezonini bo'lib, uni risk bahosi deb atash mumkin. Risk bahosi deganda birja faoliyatini amalga oshirishda kutilmagan vaziyatning ro'y berishi ehtimoliga mos keladigan uchrashi mumkin bo'lgan yo'qotishlar qiymati tushuniladi. Risk narxini quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$C_R = \Pi_n - \Pi_B$, bu yerda

C_R - risk narxi,

Π_n - bitimdan kutilayotgan foyda,

Π_B - riskni hisobga olgan holda ehtimoliy foyda.

Bunda kutilayotgan foyda, ya'ni riskni hisobga olmasdan maksimal bo'lishi mumkin bo'lgan foyda kutilayotgan daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Ehtimoliy foydani kutilayotgan foyda bilan birja savdosi qatnashchilari uchun muvaffaqiyatli bitim ehtimolining ko'paytmasi sifatida quyilagi formula bo'yicha topish taklif etiladi:

$$\Pi_B = \Pi_n \times B_C.$$

Yillik savdo ma'lumotlari (tashkillashtirilgan tovaraylanmasi) tahlili asosida riskni baholash eng ochiq va oson usullardan biri hisoblanadi.

Inflyasiya darajasining balandligi sababli iqtisodiy koeffitsientlar hisob-kitobini choraklik hisobotlar bo'yicha olinadigan axborot asosida amalga oshirish maqsadga muvofiq. Xorijiy birja amaliyotida moliyaviy barqarorligini hisob-kitob ko'rsatkichlarini normativ ko'rsatkichlar bilan taqqoslash yo'li bilan o'tkazish qabul qilingan. Birja savdosida risklarni minimallashtirish uchun quyidagilardan foydalanish mumkin: boshqarilayotgan ob'ektga ta'sir choralari; noaniq kelajakni yanayam

aniqroq bashorat qilishga yo'naltirilgan choralar. 1-guruh choralari qatoriga minimallashtirishning xedjlash, moliya zaxiralari yaratish, diversifikatsiya, bozorlarni birlashtirish, birjaching boshqariladigan risk omillariga ta'siri kabi usullarini kiritish mumkin.

Birja bitimlarida riskni minimal qilishning eng maqbul usul xedjlash (sug'urtalash) hisoblanadi.

Xedjlash – spot, forward, fyuchers bitimlari va opsiyonlar kabi birja bitimlarida riskni bartaraf qilishning asosiy usuli.

Risklar bo'yicha istalgan qaror qabul qilish natijasida birja savdosi qatnashchilari kutilmagan omillar ta'siri ostida yoki riskni kuchaytiruvchi omillar noto'g'ri baholangan taqdirda yo'qotishlarga duch kelishi mumkin. Shu sababli riskni baholashda guru birinchi navbatda qaror qabul qilish natijasida birja savdosi qatnashchilari uchun yo'qotishlar ro'y berishi, ya'ni kutilmagan natija ehtimolini hisobga olishlari lozim.

Qatnashchilar uchun kutilmagan hodisalar ehtimolini baholashda quyidagi kabi vositalardan foydalanish mumkin:

Klassik grafikli tahlil, uning umumiy tamoyillarini har qandan bozorlar: real tovar bozori, fyuchers bozori, fond bozori, valyuta bozori va hokazolar uchun qo'llash mumkin.

Maksimal va minimal narxlar, birja ochilish paytidagi va birja yopilish paytidagi narxlar, qiziqish hajmi haqidagi axborotga ega bo'lib, birja savdosi qatnashchilari (buqalar va ayiqlar) kuchining nisbati haqida to'g'ri xulosa chiqarish va shundan keyin birjada yetakchi bozor guruhi risklarni aylanib o'tgan holda qaysi yo'nalishda ketayotganligida o'ynash mumkin.

Xulosalar

Birja tovarlar ulgurji bozorini shakllantiruvchi bozor iqtisodiyotining klassik instituti sifatida iqtisodiy, tashkiliy va yuridik asoslarga ega. U birja savdosi professionalari – brokerlar va dilerlar tasarrufiga beriladigan yaxshi jihozlangan «bozor o'rini»ni ifodalaydi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, birja bu belgilangan joyda tashkil qilingan, belgilangan qoidalar bo'yicha muntazam faoliyat ko'rsatadigan, qimmatli qog'ozlar savdosi, namunalar va standartlar bo'yicha ulgurji savdo, shuningdek, valyuta va nodir metallni talab va taklif asosida rasman belgilangan narxlarda sotish amalga oshiriladigan ulgurji bozordir.

Birja faoliyatining asosiy mazmuni bitim tuzish uchun eng qulay sharoitlar yaratish hisoblanadi.

Birjaning asosiy funksiyasi doimiy faoliyat ko'rsatadigan tovar bozorini tashkil qilish va birja savdosi qatnashchilariga vositachilik va turli xizmatlar ko'rsatish hisoblanadi.

Birjaning o'zi, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan tashkilot sifatida, oldi-sotdi bitimlarida ishtirok etmaydi, ya'ni savdo-vositachilik faoliyatini amalga oshirmaydi.

Birja savdosi oddiy bozorning ham, yarmarka bozorining hamji hatlarini o'zida mujassamlantirgan. U savdo jarayonini yengillatish, keyinchalik esa sotuvchi va xaridorning manfaatlarini narx o'zgarishlaridan himoya qilish (xedjlash) uchun tashkil etiladi.

Tayanch so'zlar

Iqtisodiy risk, tartibga solish riski, xedjlanadagin, xedjlanmaydigan, xo'jalik, global, lokal, ichki, tashqi, doimiy, qisqa muddatli, oddiy, spekulativ, baholash.

Nazorat savollari

1. Risklarning birja faoliyatiga ta'siri
2. Birja risklari strukturasi
3. Birja risklarini baholash mezonlari

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «YOshlar yili» Davlat Dasturi to'g'risidagi PK-805 sonli Qarori. Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral, 28-son

4. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

5. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.

6. Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки

уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

7. Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

8. Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

9. Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

12-BOB. VALYUTA BIRJALARI

- 12.1. Valyuta birjalari tushunchasi
- 12.2. Valyuta kurslari
- 12.3. Valyuta operasialari, kassa bitimi va muddatli bitimlar
- 12.4. Komission to'lovlar va «svop» operasialari
- 12.5. Valyuta birjasining ish sxemasi

12.1. Valyuta birjalari tushunchasi

Xorijiy valyuta bu yangi g'oya emas. Har xil pullarni ayirboshlash dastlabki tanga pullar paydo bo'lgan paytdan boshlab pulning asosiy funksiyalaridan biri sanaladi. Xorijiy valyuta bilan bitimlarning boshlanishi sifatida 1550-yillarda Lombardiyada pul ayirboshlashni hisoblash mumkin. Biroq xorijiy valyutani sotib olish oltin standarti vujudga kelgan 1880 yilgacha shaklan umuman boshqacha, bugungiga o'xshamagan ko'rinishda bo'lgan.

«2009 yilda Investisiya dasturini amalga oshirish doirasida 1,8 milliard AQSH dollaridan ortiq xorijiy investisiyalarni o'zlashtirish ko'zda tutilmoqda. Ularning taxminan to'rt dan uch qismi to'g'ridan-to'g'ri jalb etiladigan investitsiyalardir.

Umuman, 2009 yilda mamlakat iqtisodiyotiga kiritiladigan xorijiy va ichki investisiyalarni hisobga olganda, kapital qo'yilmalarning umumiy hajmi mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining kamida 25 foizini tashkil etadi»¹⁶.

XX asrda xorijiy valyuta bilan bog'liq masalalar ikkita bir-biriga qarama-qarshi tizim: qat'iy belgilab qo'yilgan tizim yoki o'zgaruvchan valyuta kursi tizimi nuqtai nazaridan, ko'proq ikkala tizimni hisobga olgan holda yechilgan.

Masalan, yapon televizorini olaylik. Xarid uchun qanday haq to'laysiz? Albatta, o'z mamlakatingiz valyutasida, biroq mahsulot ishab chiqargan firma mehnati uchun o'z mamlakati valyutasida to'lov oladi. Tovar ishlab chiqaruvchi to'lovni o'z valyutasida olishi uchun bir mamlakat valyutasini ikkinchi mamlakat valyutasiga o'tkazish bo'yicha bitim amalga oshirilgan.

¹⁶ Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz «Xalq so'zi» №237 (4647), 06.12.2008 y.

Valyuta birjasi – milliy valyutalarning tashkillashtirilgan bozori. Unda milliy valyutalar oʻrtasidagi talab va taklif taʼsiri ostida vujudga keladigan kurs nisbatidan (kotirovka) kelib chiqib valyutalar erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Valyuta birjasida kotirovka ayirboshlanadigan valyutalarning xarid layoqatiga bogʻliq, u esa, oʻz navbatida, emitent¹⁷ mamlakatlardagi iqtisodiy vaziyat bilan belgilanadi. Valyuta birjalaridan operasiyalar u yerda ayirboshlanadigan valyutalar konvertasiyalanishiga bogʻliq. Birjalarning bu turiga klassik birja savdosining barcha elementlari xosdir. Xorijiy valyuta birjasi bu – valyuta sotuvchi va xaridorlarining katta, butun dunyoni qamrab oladigan, koʻp sonli moliya markazlarida harakat qiladigan tarmoqdir. Butun dunyoda kuniga taxminan 500 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi bitimlar amalga oshiriladi. Biroq real (jismoniy) valyuta ayirboshlash kamdan-kam hollarda roʻy beradi. Telefon, teleks va kompyuterlar axborotni lahzada yetkazish va bitimni hujjatlar bilan rasmiylashtirgan holda tartibga solishga imkon beradi.

Xorijiy valyuta savdosining uchta asosiy markazi bu London, Nyu-York va Tokiyo shaharlari hisoblanadi. hajmi boʻyicha eng katta operasiyalar Londonda kun yarmiga yetgan paytga toʻgʻri keladi, bu paytda yevropa va Amerikada ish kuni bir-biriga toʻgʻri keladi.

Asosiy valyuta birjachilari quyidagilar hisoblanadi:

- Banklar, oʻziga xos «ichki bank birjasi» tashkil qilgan holda. Banklar xorijiy valyuta sotish yoki sotib olish istagida boʻlganlar oʻrtasidagi tabiiy vositachilar hisoblanadi va butun dunyo boʻylab oʻz mijozlari uchun himoyalovchi valyuta bitimlarini amalga oshiradi.

- Sotuvchi va xaridor oʻrtasida bitim samaradorligini ancha oshirib, vositachi sifatida ishtirok etadigan xorijiy valyuta brokerlari.

- Jahon savdosida ishtirok etadigan kompaniyalar bitimlarni amalga oshirish uchun xorijiy valyutaga ehtiyoj sezadi. Kompaniyalar xorijiy valyuta bilan bogʻliq va odatiy birja operasiyalarining natijasi hisoblangan riskni chegaralashga harakat qiladi, baʼzida chayqov maqsadlarida valyuta operasiyalarida ishtirok etadi.

- Halqaro kapital qoʻyilmalar sohasidagi menejerlar ularning qimmatli qogʻozlari maksimal foyda keltirishini doimiy kuzatib turgan holda, qimmatli qogʻozlarni bir valyutadan boshqasiga oʻtkazadilar.

- Markaziy banklar mamlakat xorijiy valyutasining asosiy egasi hisoblanadi va zarurat tugʻilgan hollarda mamlakat hukumatini

¹⁷ Emitent (angl. emitter; nem. Emittent) - emissiya chiqaruvchi korxona yoki muassasa. Qimmatli qogʻozlar emissiyasi xususiy (aktsiya va obligatsiyalarni aktsiyadorlik kompaniyalari tomonidan chiqarish) va davlat (davlat zaam obligatsiyalari chiqarish) emissiyasi boʻlishi mumkin.

moliyalashtiradi. Markaziy banklar milliy valyuta qiymatining tebranishlarini yumshatish maqsadida ko'pincha valyuta birjasida vositachi sifatida qatnashadi, ba'zida esa milliy valyutaning qadrsizlanishi bilan bog'liq salbiy arayonlarni ortga qaytarishga harakat qiladi.

Valyuta bitimlari bilan birja operasialari orasida AQSH dollari bilan operasialar eng katta hajmga ega. Iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakatlarning valyutalari konvertasiyalanadigan valyuta deb ataladi va butun dunyoda faol qo'llanadi. Qisman konvertasiyalanadigan valyutalar jahon iqtisodiyotiga jalb etiladi, faqat milliy bozordan tashqarida o'ta cheklangan hajmda. Konvertasiyalanmaydigan valyutalar hukumat tomonidan nazorat qilinadi, bunday valyutalarni sotish yoki juda cheklangan, yoki umumna taqiqlangan bo'ladi.

12.2. Valyuta kurslari

Valyuta kursi bu – nisbiy qiymat (xorijiy valyutaning milliy qiymati) ekanligi sababli iqtisodchilar uning o'zgarishlarini oldindan aytib berar va tushuntirar ekan, mamlakat iqtisodiyotini ham, mamlakat hududidan tashqaridagi iqtisodiyotni ham e'tiborga olishlari lozim. Masalan, yena AQSH dollariga nisbatan o'sishi mumkin, chunki AQSHda foiz stavkalari pasaytirilgan, Yaponiyaning o'zida esa hech narsa o'zgarmagan. Valyuta kurslari harakati tovar va xizmatlar bozoridagi narx harakatidan ko'ra ko'proq boshqa moliyaviy vositalar bozoridagi narxning harakatiga o'xshab ketadi. Bu aksiyalar va qimmatli qog'ozlar kursi kabi «oldinga qaraydigan» narxlardir. Bu shuni anglatadiki, bugungi valyuta kursi ertaga ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda hisoblab chiqilgan. Mana shuning uchun ham valyuta kursini oldindan aytib berish qiyin. Valyuta kursi odamlarning ro'y berishi mumkin bo'lgan vaziyat haqida qanday o'ylashiga ham, ularning muayyan vaziyatda nima qilishiga ham bir xilda bog'liq bo'ladi. quyida keltirilgan omillar valyuta kursiga tez ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kursi bu – oldi-sotdi bitimlarida bir mamlakat pul birigining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan narxidir. Bunday narx erkin bozor sharoitlarida belgilangan valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda yoxud mamlakat hukumatining yoki uning bosh moliya-kredit organi, odatda markaziy banki tomonidan qat'iy tartibga solinadigan qaror bilan belgilanishi mumkin. Valyuta qiymati asosan valyuta kursining faqulodda oshib ketishiga yo'l qo'ymaslikka intiladigan moliya-kredit

organlari rahbarligi ostida erkin bozor kuchlarining o'zaro aloqalari orqali belgilanadi. Valyuta kursi shakllanishining bunday shakli ba'zida «iflos suzish» deb ataladi.

Xorijiy valyutalarning milliy valyutadagi kursini belgilash *valyutalar kotirovkasi* deb ataladi. Turli banklar amaliyotida ikki xil kotirovka: to'g'ri va teskari kotirovka qo'llanadi. *To'g'ri kotirovkada* xorijiy valyutaning qat'iy belgilangan ma'lum bir qismi milliy pul birliklarida ifodalanadi. Buyuk Britaniya va qisman AQSHda qo'llanadigan *teskari kotirovkada* milliy pul birligi xorijiy pul birliklarida ifodalanadi. Valyuta operatsiyalarini amalga oshiruvchi banklar valyutani turli kurslarda sotib oladi va sotadi. Banklar xorijiy valyutani milliy valyutada sotadigan kurs (xorijiy valyutada to'lov hujjatlari) *sotuvchi kursi*, xarid qiladigan kurs esa – *xaridor kursi* deb ataladi. Ular o'rtasidagi farq bankning valyuta operatsiyalari bo'yicha foydasini tashkil qiladi.

To'lov hujjatlari bo'yicha *telegraf o'tkazmasi* valyuta kursi, *pochta o'tkazmasi* valyuta kursi, *veksellar* valyuta kursi, *cheklar*, *banknotalar* valyuta kursi farqlanadi. Ilgari, halqaro hisob-kitoblarda asosiy to'lov vositasi bo'lib o'tkazma veksel (tratta) xizmat qilgan paytlarda, valyuta kursi vekseli deb atalgan va xorijiy valyutadagi o'tkazma vekselning biron mamlakat miliy valyutasidagi narxini ifodalagan. Hozirgi paytda deyarli barcha valyuta hisob-kitoblari banklar orqali telegraf o'tkazmalari yo'li bilan amalga oshirilmoqda.

Ayrim mamlakatlarning valyuta bozorlarida xorijiy valyutalarning milliy valyutaga nisbatan kursidan tashqari *kross-kurslar*, ya'ni xorijiy valyutalarning bir-biriga nisbatan kurslari ham belgilanadi.

Kross-kurslar bu – ikki xil valyuta o'rtasidagi nisbat bo'lib, ularning uchinchi valyutaga nisbatan kursidan kelib chiqadi. Masalan, agar London banki Germaniya markalarini AQSH dollariga sotadigan bo'sa, ko'rinish turibdiki, u kross-kurslardan foydalanadi.

Jahon bozoridagi operatsiyalarda ko'pincha AQSH dollari bilan kross-kurslardan foydalaniladi, chunki AQSH dollari nafaqat asosiy zaxira valyutasi, balki ko'plab valyuta operatsiyalarida bitimlar valyutaasi ham hisoblanadi. Masalan, fransuz franklarini FRG markalari uchun sotib oluvchi dastlab fransuz franklarini dollarga, so'ngra dollarni FRG markasiga sotib olish frank va marka o'rtasidagi kotirovkani topishdan osonroq bo'ladi. Tabiiyki, Parijda yoki Frankfurtida fransuz frankining FRG markasiga nisbatan (yoki aksincha) kursini belgilab beradigan

banklar mavjud. Biroq cheklangan bozor sharoitlarida bunday maxsus xizmatlar uchun banklar o'z kotirovkasiga marja¹⁸ kiritishi mumkin.

Albatta, agar FRG markalari uchun fransuz franklarini sotib oluvchi xaridor xaridni AQSH dollari vositachiligisiz ham amalga oshirishi mumkin, bu operatsiya qo'shimcha xarajatlarga olib kelmaydi. U ikkita bitim o'miga bitta bitimni amalga oshirish hisobiga tejab qolishdan tashqari, riskka uchramaslikka ham imkon beradi, chunki turli hamkorlar bilan ikkita konversiya operatsiyasini amalga oshirishning imkoni yo'q. Shuningdek, valyuta kursi operatsiyalar yakunlanmasdan oldin o'zgarish xavfi ham mavjud, shunda hamkorlardan biri uchun bitimning bahosi juda katta bo'lishi mumkin va sotuvchi uchun uch-to'rtta bitim o'tkazish zarurati vujudga keladi.

Har qanday kross-kursni istalgan payt xorijiy valyutalarning milliy valyutaga nisbatan kursidan hisoblab chiqish yo'li bilan osongina olish mumkin.

Bitta valyutaning turli bozorlardagi kurslari esa unchalik bo'lmasada, farq qiladi, bu ularning valyuta arbitraji asosida doimiy tekislanishi sababli ro'y beradi

Valyuta arbitraji – ay'ni paytda turli mamlakatlarda mavjud bo'lgan bitta valyutaning kurslari o'rtasidagi farq hisobiga foydalanish olish maqsadidagi bitimdir. Oddiy va murakkab valyuta arbitraji farqlanadi. *Oddiy* valyuta arbitrajida arbitrajchi ikki mamlakat valyuta bozorida qayd qilingan farqdan foydalanadi. Masalan, agar AQSH dollarining kursi Nyu-Yorkda 140,5 yapon yenasiga, Parijda - 140,75 yenana teng bo'lsa, yapon arbitrajchisining 1 mln. dollarni Nyu-Yorkda 140,5 mln. yenga sotib olishi va bir vaqtning o'zida uni Parijda 140,75 mln. yenaga sotishi ko'proq foyda keltiradi. Olingan foyda 25 ming yenani tashkil qiladi. *Murakkab* valyuta arbitrajida operatsiyalar turli valyuta bozorlarida bir nechta valyutalar bilan amalga oshiriladi.

Valyuta arbitrajini amalga oshirishda arbitrajchida barcha halqaro moliyaviy markazlar bilan rivojlangan kommunikatsiya tizimining, eng murakkab operatsiyalardan ham kutilayotgan natijalarni tezkor hisob-kitob qilishga imkon beradigan murakkab hisoblash texnikasi mavjudligi ko'zda tutiladi.

Valyuta arbitraji alohida milliy bozorlarda valyuta kurslarining bir xid bo'lishiga olib keladi. Moliyaviy kommunikatsiya tizimlari

¹⁸ Marja – savdo, birja, sug'urta va bank amaliyotida tovarlar narxi, qimmatli qog'ozlar kursi, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlar o'rtasidagi farqni belgilash uchun qo'llanadigan atama

rivojlanishining hozirgi darajasida valyutalar kursi o'rtasidagi farq yuzdan bir faoizdan ortmaydi.

Alohida bir arbitraj bitimi bo'yicha foyda foizining kichikligi bunday bitimlar sonining ko'pligi va kapital aylanmasi tezligining yuqoriligi hisobiga qoplanadi.

Valyuta operasialariga qarab, quyidagi valyuta kurslari farqlanadi:

➤ naqd (kassa) bitimlarida - «spot» kursi;

➤ muddatli bitimlarda - «forvard» kursi.

Kassa bitimlaridan foydalaniladigan kurs kassa kursi deb ataladi. **«Spot» kursi** - ikki biznes-kun ichida bitimni tartibga solish uchun joriy valyuta kursi (forvard kursiga qarshi). Uning kotirovkalari haqidagi axborot bank ekranlari va gazetalarda ko'rsatiladi.

«Forvard» kursi - u bo'yicha xorijiy valyuta shartnomasi kelajakda belgilangan kunda yakuniy tartibga solish uchun bugungi kunda amalga oshiriladigan kursdir. Forvard kursi «spot» kursdan valyuta kurslari dinamikasi istiqbollari qanday baholanishiga qarab mukofot yoki chegirma (diskont) hajmiga farq qiladi.

1970-yillargacha valyuta kurslarini aniqlash uchun rasmiy asos bo'lib valyutalar tarkibidagi qat'iy belgilab qo'yilgan oltin miqdori xizmat qilgan. Hozirgi paytda valyuta (oltin) pariteti - pul birliklarining metall tarkibi bo'yicha nisbati - real iqtisodiy ahamiyatini yo'qotgan. Qat'iy belgilab qo'yilgan valyuta kurslari o'rniga halqaro valyuta-moliya tizimiga «o'zgaruvchan» valyuta kurslari keldi, ular valyuta bozorlarida talab va taklifning o'zgarishi ta'siri ostida sezilarli tebranishlarga olib kelishi mumkin.

12.3. Valyuta operasialari, kassa bitimi va muddatli bitimlar

Valyuta birjalarida har kuni ko'plab valyuta bitimlari amalga oshiriladi.

Valyuta bitimlari bu — belgilangan sanada shartnoma kursi bo'yicha bitta valyutadagi qimmatli qog'ozlarni boshqa valyutadagi qimmatli qog'ozlarga ayirboshlash bo'yicha operasialardir.

Valyuta operasialari quyidagi turlarga taqsimlanadi:

➤ kassa yoki naqd operasialar («spot» bitimlari), bunda xaridor sotuvchidan xorijiy valyutani (xorijiy valyutadagi to'lov hujjatlarini) milliy valyutada to'lov amalga oshirilgandan so'ng darhol oladi yoki bunda chet elga to'lovlar uning buyrug'i bo'yicha telegraf o'tkazmasi orqali 2 kundan kechikmagan holda o'tkaziladi;

➤ muddatli operatsiyalar (forvard bitimlar), bunda xorijiy valyutaning oldindan belgilangan muddatda bu muddatning yakunida bitim tuzilgan paytdagi qayd qilingan kurs bo'yicha oldi-sotdisi amalga oshiriladi;

➤ «svop» operatsiyalari, ular ikki xil – naqd va muddatli bitimlarni birlashtiradi;

➤ arbitraj operatsiyalari, bunda bitim qatnashchilari foyda olish maqsadida turli valyuta bozorlarida valyuta kurslaridagi farqlardan foydalanadi.

Kassa bitimi bu – bugungi kun narxlarida amalga oshiriladigan bitim, bu yerda bitta valyuta ikki kunlik muddat ichida boshqa valyutani sotib olish uchun foydalaniladi. Kassa bitimlarida foydalaniladigan kurs kassa kursi deb ataladi. U bank ekranlarida va gazetalarda ko'rsatiladi.

Yana bir nechta umum qabul qilingan atamalar mavjud, masalan, «uzoq muddatli», «qisqa muddatli», «hisob-kitob» muddati va «to'lov muddati».

Xorijiy valyutada savdoni amalga oshiradigan bank makleri (yoki korporasiya mijoz) bitimlarning natijalarini doimiy kuzatib borib, vaziyatga qarab o'z xulq-atvoriga tuzatishlar kiritadi. Maklarning (diler) holati netto asosida turli to'lov vositalaridan qat'i nazar turli valyutalar holatini aks ettiradi. Odatda u AQSH dollarida ifodalanadi.

Masalan, agar makler (diler) AQSH dollari (funt) bilan ish qiladigan va kunni 5 mln. AQSH dollaridan boshlaydigan bo'lsa, u AQSH dollarini oshirishga o'ynaydi deb hisoblanadi. Agar mijoz maklerden 10 mln. dollar sotib olishni so'rasa va makler sotsa, bunda makler endi 5 mln. dollar pasaytirishga o'ynaydi. Albatta, mijoz amerika dollari uchun funt sterlingda to'laydi, shuning uchun makler endi funtni oshirishga ham o'ynaydi. Agar makler o'zining qisqa muddatli 5 mln. dollari bilan qoniqmasa (u amerika dollari yaqin vaqtda narxda o'sadi deb hisoblashi mumkin), u yo'qotishlarning oldini olish uchun banklararo bozorda 5 mln. dollar sotib olib, o'z pozitsiyasini «mustahkamlashi» mumkin.

To'lov muddati bu – valyuta shartnomasi bo'yicha to'lovlar kuni, ya'ni pullarni haqiqatda ayirboshlash ro'y beradigan kun. Kassa bitimlari uchun to'lov muddati 2 kun belgilangan.

Bunday bitimlarda eng katta potentsial risk shundaki, bitimda qatnashuvchi tomonlarda biri bitim shartlarini vaqtida bajara olmaydi yoki noto'g'ri summa kursatilgan bo'ladi. Shuningdek, bitim haqida kelishib olish va amalda yakunlash o'rtasidagi vaqtda bitim qatnashchilaridan birining kasodga uchrash riski ham bor. Bitimning boshqa qatnashchisi, ehtimol, yangi hamkor bilan bitim tuxishga majbur bo'ladi va vaqt o'tishi

bilan valyuta kursining o'zgarishi yangi risklariga uchrayshi mumkin bo'ladi.

Shunday bo'lishi mumkinki, bitta valyuta boshqa valyutaga nisbatan bir necha bir necha soat ilgari yetkazib berilishi mumkin. Bu sotish uchun valyuta yetkazib bergan hamkor kasod bo'lgan bitim qatnashchisidan to'lovni ololmaslik riskini vujudga keltiradi.

Muddatli bitimlar bo'yicha shartnomalar 1860-yillarda paydo bo'lgan. AQSHning g'arbiy va markaziy qismidagi fermerlar don hosilining bir qismini Chikago bozoriga kuzda yetkazib berishlariga to'g'ri kelgan, bunda ular don sotuvchilardan optimal narx olishga intilganlar. Tabiiyki, mahsulot ortiqcha yetkazib berilgan paytlarda narx keskin pasaygan va fermerlar yetishtirilgan don uchun biron-bir ma'qul keladigan narx ololmasdan, uni Michigan ko'liga to'kib yuborishga majbur bo'lgan. Keyingi bahorda ta'minot qisqargan, bug'doy narxi esa o'sgan.

Barqaror va foydaliroq savdo sharoitlari yaratish uchun Chikagolik saavdogarlar guruhi 1848 yilda Chikago savdo palatasini (hozirda Chicago Board of Trade, CBOT) tashkil qildi, hozirgacha dunyodagi muddatli bitimlarning eng yirik birjasi bo'lib kelayotgan CBOT dastlab faqat muddatli shartnomalar, ya'ni ta'minot kam bo'lgan paytda yilning kechroq paytda shartnoma narxlarida bug'doy yetkazib berish shartnomalari tuzish bilan shug'ullangan. Biroq 1860 yilga kelib mahsulot yetkazib berish sanalari, sifati va hajmi standartlashtirilgan, bu saavdogarlarga bir-biri bilan bug'doyni keyinroq yetkazib berish masalalarini erkin hal qilish imkonini bergan va zamonaviy muddatli bitimlarga asos solgan.

Asta-sekinlik bilan muddatli bitimlar bo'yicha kengroq tovarlar ro'yxatini, masalan, paxta, soya olinadigan dukkakli ekinlar, oltin va mis kabilarni ham qamrab ola boshlashan. Muddatli moliya bitimlar SVOT muddatli valyuta bitimlari halqaro valyuta bozoriga (MVR) kiritilgan 1970-yillarning boshlarida paydo bo'lgan. Paydo bo'lgandan so'ng bu g'oya tez tatbiq etila boshladi. 1975 yil SVOT AQSH federal agentligi, hukumat milliy ipoteka Assotsiatsiyasi (Government National Mortgage Association (GNMA), yoki Ginnie Mae) tomonidan berilgan garov hujjati bilan tasdiqlangan sertifikatlar asosida shartnoma tuzdi. 1976 yil yanvarda MVR uy oylik veksellarni yetkazib berishga shartnoma tuzdi. Shunday so'ng vaqt o'tishi bilan Chikagoda ham, muddatli bitimlar birjalarida ham yangi mahsulotlar uzluksiz oqimi kuzatildi, ularning soni keskin o'sdi va dunyo bo'ylab keng tarqaldi.

Muddatli moliyaviy bitimlar sohasida savdo hajmi an'anaviy tovarlar bo'yicha shartnomalar hajmidan sezilarli ortdi. Ko'plab yangi

shartnomalarning muvaffaqiyati cheklangan edi, lekin bozorda ommaviy bo'lgan shartnomalar hajmi juda tez o'sdi. 1982 yilga kelib g'aznachilik veksellari bo'yicha muddatli bitimlar sohasida MVR savdo hajmi naqd to'lovli savdo bitimlari bozori hajmidan oshdi va mos ravishda 21 mlrd. dollarga qarshi 26 mlrd. dollarni tashkil etdi. Biroq 1966 yilga kelib u London halqaro moliyaviy fyucherslar birjasida (London International Financial Futures Exchange, LIFFE) kuniga 6 mlrd. AQSH dollari va MBPda 90 mlrd. dollarlik shartnomalar tuzishga xizmat qilgan uch oylik yevrodollar shartnomasining ommaviyligi o'sishi natijasida pasaydi.

Hozirgi paytda butun dunyoda muddatli moliyaviy bitimlar bilan savdo qiladigan ko'p sonli bozorlar mavjudligiga qaramay, ular asosan ochiq baqiriqli «tryum» modelidan foydalanadi. Ochiq baqiriqli bozorda har bir alohida «tryum» (ichida olinadigan qator pog'onalar bo'lgan yumaloq platforma) turli shartnomalar bilan savdo qilish uchun foydalaniladi. Xaridor va sotuvchilar ular biznes yuritishga tayyor bo'lgan narxni «tryum»da hamma uchun eshittiriladigan tarzda baland ovozda aniqlib e'lon qilishlariga to'g'ri keladi. Buning natijasida barcha bitimlar ommaviy ravishda amalga oshiriladi. bu bilan, masalan, ulgurji savdogarlar brokerlar uchun ham sotuv, ham xarid narxini belgilab beradigan London fond birjasi ajralib turishini qayd etish joiz. Muddatli bitimlar bozorlarida barcha qatnashchilar potentsial jihatdan ham savdogar, ham brokerlar sanaladi.

Biroq agar bitimlar ikkita savdogar o'tasida bevosita amalga oshirilsa, birja doimo bitimning ikkala tomoni uchun qarama-qarshi tomon sifatida faoliyat ko'rsatishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Sotuvchi birjada sotadi, xaridor esa birjada sotib oladi. Bu ikkita muhim jihatni nazarda tutadi.

➤ muddatli bitimlar bilan savdo qiluvchilar uchraydigan yagona kredit riski birjaning o'ziga aloqador, u marjalar farqi tizimi natijasida nolga yaqin;

➤ kredit risklari bo'yicha farqni qo'shish zaruratining yo'qligi sababli keltiriladigan narxlar moliyaviy kelib chiqishidan qat'i nazar barcha uchun bir xil bo'ladi. Shuning uchun bozorlar bitimlar bo'yicha talab qilinadigan farqlarni taqdim eta oladigan barcha uchun teng asosda ochiqdir.

12.4. Komission to'lovlar va «svop» operatsiyalari

Komission foizlar, qoidaga ko'ra, juda kichik bo'ladi. Biroq ko'pincha komission foizlarni shartnomaning ustiga yozib qo'yilgan narxi bilan

taqqoslash noto'g'ri bo'lardi, chunki haqiqatda ularni odatda kamroq bo'ladigan sug'urtalanadigan risk hajmi bilan taqqoslash lozim. Komission foizlar yo'qotishlardan sug'urtalash (xedjlash) samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Brokerlar odatda komission foizlarni, ya'ni xarid va sotuv uchun komission foizlarni shartnomaga aylanma uchun AQSH dollari shartlarida belgilaydi. Narxlar yirik bitimlar tuzadigan asosiy mijozlar uchun 8 AQSH dollaridan narxi qimmatroq brokerlar orqali ishlaydigan kichikroq mijozlar uchun 100 dollargacha bo'lishi mumkin.

«Tryumlar» bahosi birja tomonidan ham tartibga solinadi, biroq bunda u odatda brokerning komission foizlariga kiritiladi.

«Svop» valyuta operatsiyalari bu – belgilangan muddat o'tgach sotib olish majburiyati bilan xorijiy valyutani «spot» shartlarida milliy valyutaga sotib olishdir. Operatsiyalar markaziy va tijorat banklari tomonidan halqaro hisob-kitoblar uchun zarur bo'lgan valyutaani xarid qilish, valyuta zaxiralarini diversifikatsiyalash joriy schetlarida belgilangan qoldiqlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshiriladi.

«Svop» foizli operatsiyalarida bitim tomonlaridan birining qat'iy belgilangan stavka bo'yicha to'lovlar olish evaziga boshqa tomonga o'sishi yoki pasayishi mumkin bo'lgan LIBOR stavkasi bo'yicha foizlar to'lash majburiyati ko'zda tutiladi. Ssuda kapitallari bozorida kon'yunkturani aniqroq bashorat qilgan bitim qatnashchisi yutib chiqadi.

Ko'p hollarda «svop» operatsiyalari oltin bilan o'tkaziladi. Bu holatda qimmatbaho metall belgilangan muddatda uni qayta sotib olish shartlarida, biroq o'rtacha foiz stavkasini qamrab olgan holda «spot» shartlarida sotiladi. «Svop» operatsiyalarini markaziy bank o'tkazadi, bu unga oltin zaxiralarini amalda kamaytirmasdan turib, to'lov balansi taqchilligini moliyalashtirish uchun kredit olishga imkon beradi.

12.5. Valyuta birjasining ish sxemasi

Savdoda faqat aksiyadorlar va birja a'zolari qatnashish huquqiga ega. Birjaga valyuta operatsiyalari o'tkazish lisenziyasiga ega bo'lgan banklar yoki davlatdan mos keluvchi ruxsatnoma olgan moliya tashkilotlari a'zo bo'lishi mumkin. Birjaga a'zolar qabul haqida qaror birja kengashi tomonidan qabul qilinadi. Birja a'zolari 50 ming AQSH dollari miqdorida yoki uning rubldagi ekvivalentida birjaning sug'urta fondiga badal va bir martalik a'zolik badali to'laydilar. Birja a'zolari quyidagi huquqlarga ega:

- birja operatsiyalari o'tkazishda o'z nomidan va o'zining hisobiga, o'z nomidan va mijozlar hisobiga ishtirok etish;
- birja savdosi bo'yicha hisob-kitoblar tizimidan foydalanish;
- direktsiya va birja kengashidan birja a'zolarining bevosita birja faoliyatiga aloqador qarorlari haqida axborot olish;
- birja kengashiga birja faoliyati masalalari bo'yicha ko'rib chiqish uchun takliflar kiritish.

Birja a'zolarining majburiyatlari:

- birja Nizomi qoidalari, birjada valyuta operatsiyalarini o'tkazish qoidalari, birjada a'zolar qabul qilish qoidalari, birjada valyuta bitimlari bo'yicha hisob-kitoblar Tartibiga amal qilish;
- birja kengashi va direktsiyasining birja savdosi qatnashchilari faoliyatini tartibga solishchi qarorlarini bajarish;
- birjada tuzilgan bitimlar bo'yicha majburiyatlarni o'z vaqtida bajarish;
- yillik faoliyat natijalari haqidagi ma'lumotlar va yillik balansni ochiq matbuotda e'lon qilish;
- birja a'zolari o'z dilerlarining faoliyati uchun to'liq javobgar hisoblanadi.

Hozirgi paytda birja sessiyalari shanba, yakshanba va bayram kunlaridan tashqari har kuni o'tkaziladi. Savdo tashkilotning dilerlari- birja a'zolari tomonidan amalga oshiriladi. Dilerlar birjada o'z nomidan va o'z hisobiga operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega emas. Birja sessiyasining boshida dilerlar maxsus operatsion varaqda rasmiylashtiriladigan valyuta xarid qilish buyurtmasini beradi. Buyurtmada oxirgi birja savdolarida qayd qilingan kurs bo'yicha xorijiy valyuta sotish (sotib olish) summasi ko'rsatiladi. Buyurtmalar birjaning maxsus vakolatlangan xodimi – kurs makleriga yetkaziladi, uning majburiyatlari doirasiga savdoni o'tkazish va xorijiy valyutalar joriy kursini belgilash kiradi.

Xorijiy valyuta sotib olish (sotish) summasi AQSH dollarida ko'rsatiladi. Xorijiy valyuta sotib olish (sotish) eng kam summasi 10 ming AQSH dollariga teng. Birja kengashining qarori bo'yicha birjada boshqa xorijiy valyutalar bilan ham operatsiyalar amalga oshirilishi mumkin – bu holatda xorijiy valyutalar eng kam summasi Birja kengashining qarori bilan belgilanadi.

Oxirgi birja savdolarida qayd qilingan valyuta kursi boshlang'ich kurs sifatida qabul qilinadi. Dastlab kurs makleri boshlang'ich talab va taklif hajmini aniqlaydi. Agar boshlang'ich talab boshlang'ich taklifdan katta

bo'lsa, bunda makler xorijiy valyutaning rublga nisbatan kursini ko'taradi, agar boshlang'ich talab boshlang'ich taklifdan kichik bo'lsa, kurs makleri xorijiy valyutaning rublga nisbatan kursini pasaytiradi. Savdo davomida qatnashchilar o'z dilerlari orqali xorijiy valyuta sotib olish (sotish) summasini o'zgartirishga qo'shimcha buyurtma berishi mumkin. Barcha qo'shimcha buyurtmalarni dilerlar kurs makleriga belgilangan tartibda yozma shaklda beradi. Navbatdagi kurs o'zgarishi dilerlar kurs makleri e'lon qilgan oxirgi kurs bo'yicha xorijiy valyuta sotib olish (sotish) hajmini belgilagan holdan keyin ro'y beradi. Kursni qayd qilish xorijiy valyutaga talab va taklif muvozanatlanganda ro'y beradi. Bitta birja sessiyasida tuzilgan barcha bitimlar uchun xorijiy valyutaning rublga nisbatan umumiy kursi qo'llanadi.

Birja savdolari yakunlangach, kurs makleri savdo qatnashchilariga birja guvohnomalari va operatsion varaqlar taqdim etadi, undan bo'lib o'tgan savdo natijalari qayd etiladi.

Forex bu – nima?

FOREX (Foreign Exchange Market yoki FX) bozori – halqaro banklararo valyuta bozori. Mazkur bozorning qatnashchilari tijorat banklari, valyuta birjalari, brokerlik kompaniyalari, markaziy banklar, xedj va investitsiya fondlari hisoblanadi. Forex da sutkaning 24 soati mobaynida kundalik 3 trln. AQSH dollari miqdoridagi aylanma bilan valyuta savdosi amalga oshiriladi.

Deutsche Bank, Barclays Bank, City Bank, UBS Bank kabi yirik halqaro banklarning nomi ko'pchilikka ma'lum. Standart bitimlar hajmi o'ziga maftun qiladi. O'rtacha statistik potentsial bozor qatnashchisi hali hech narsa qilmasdan turib, nollardan ko'zi qamashib ketadi va tizzalarida titroq sezadi. Yaqin paytlargacha Forex imtiyozli kishilarning nasibasi bo'lgan. Buning ajablanarli joyi yo'q. Standart lot savdo qilinayotgan valyutaning 100 ming va 1mln. birligina teng. Ularni qaerdan olsa bo'ladi? kichik kapitalga ega bozor qatnashchilari uchun marjinal yoki richagli savdo qo'llaniladi. Bunday savdo albatta ikki qismdan iborat bo'ladi. Dastlab pozitsiyani ochish (ya'ni valyutani bitta narxda sotish yoki sotib olish), so'ngra albatta pozitsiyaning yopilishi (boshqa narxda qayta sotish yoki sotib olish) ro'y beradi. Marjinal savdoda valyuta haqiqatda yetkazib berilmaydi, jarayon qatnashchisi esa pozitsiyaning ochilishda yo'qotishlarni qoplash uchun xizmat qiladigan va marjinal talab yoki marja (margin) deb ataladigan garov (sug'urta depoziti) kiritadi. Bozorga yetish uchun sizga kredit yelkasi (leverage), masalan 1:100 taqdim etiladi.

Ya'ni, masalan, 1:100 yelka bilan \$1000 depozitda siz xuddi o'sha \$100000 standart lot bilan ishlay olasiz.

Pozitsiyani yopishda sug'urta depoziti qaytarib beriladi. Bunda u olingan daromad miqdorida ko'paytirib beriladi (yoki kamaytiriladi). Marjinal savdoning yana bir muhim tuShunchasi bor – Margin Call. Bu juda tarqalgan atama. Uni «depozitni chaqirib olish» (so'zma-so'z emas, ma'nosi bo'yicha) deb tarjima qilish mumkin, ya'ni pulingizni, to'g'rirog'i undan qolganini qaytarib oling va keyingsi safar yana keling.

Margin Call sizning hisobraqamingizda depozitning 30%i qolganda ro'y beradi. Sizning ochiq pozitsiyalaringiz majburan yopiladi va yangi garov kiritish talab qilinadi. Pozitsiyani ochishda har safar yangi garov kiritish talab qilinmasligi tushunarli, albatta. Har bir brokerda savdo hisobraqamining minimal darajasi belgilanadi, masalan \$1000, va Margin Call holati ro'y bergunga qadar siz bimalol yangi pozitsiyalarni ochishingiz va yopishingiz mumkin bo'ladi.

Forex bu – qanday?

Bu savolga javob berishdan oldin ayrim jihatlar va ta'riflarga to'xtalib o'tish lozim. Birinchi navbatda, Forex ga katta foyda keltiradigan yangi biznes sohasi sifatida qaraymiz.

Bugungi kunda, qanchalik qayg'uli bo'lmasin, kapitalni jamg'arish dastlabki davri yakunlangan va an'anaviy biznesning istalgan sohasida foyda me'yori asta-sekinlik bilan tenglashada, so'ngra pasayadi va pirovardida yakuniy xulosaga olib keladi: an'anaviy biznesda ko'p pul ishlab topib bo'lmaydi. Tabiiyki, biz kichik biznes haqida gapiryapmiz, biz realistmiz va pulin ko'pytirish uchun hech bo'lmasa unga ega bo'lish kerakligini tushunamiz.

Forex – tentaksifat boshliqlar va dangasa xodimlarsiz, har doim kimdir tortib olishni istaydigan asosiy vositalarsiz, ko'p sonli tekshiruvlarsiz, raqobatsiz va yana ko'p narsalarsiz, nisbatan yangi biznes turidir.

Forex da hamma narsani aql, iroda, tahlil qila olish va qaror qilish qobiliyati hal qiladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, Forex bu – halqaro banklararo valyuta bozori. Umuman olganda bu bozorda istalgan valyuta juftliklari kotirovka qilinishi mumkin. Aytaylik, masalan, «belorus quyonchasi»/mongol tugrigi juftligi. Xo'sh, bundan nima?

Forex bozorining boshqa bozorlar oldidagi ko'p sonli afzalliklaridan biri bu uning likvidligidir (chuqurligi bo'yicha, moliyaviy ma'noda, Mariana cho'kmasidan chuqurroq bo'ladi). Kotirovka qilish kam, hali sizning tugrik/quyonchalarangizni kimdir va aynan sizni qoniqtiradigan narxda sotib olishi ham kerak. Shuning uchun biz «yonayotgan va

qimirlayotgan» narsa bilan emas, balki bozorda kotirovka qilinadigan narsalar bilan Shug'ullanamiz. Aytmoqchi, kotirovka haqida. Masalan, USD/CHF 1.2610 kotirovkasi shuni anglatadiki, bir AQSH dollari 1.2610 shveytsariya frankiga teng. GBP/USD 1.8045 kotirovkasi bir funt sterling 1,8045 AQSH dollariga tengligini anglatadi – bu broker sizdan valyutani sotib oladigan kurs. ASK – broker sizga valyutani sotadigan kurs. Punkt (point, pips) bu – valyuta kursining minimal o'zgarishi. Spread (Spread) - opredelyaemaya v punktax raznitsa mejdu ASK va BID (xarid narxi va sotuv narxi o'rtasidagi farq) o'rtasidagi punktida belgilanadigan farq. Masalan, yevro-dollar to'liq kotirovkasi BID 1.2296, ASK 1.2299 ga teng. Bu holatda spread 3 punktga teng ($\text{Spread} = \text{ASK} - \text{BID} = 1.2299 - 1.2296 = 3$ punkt).

Pozisiyani ochish – valyuta sotish yoki sotib olish.

Pozisiyani yopish – foyda/zararni qayd qilgan holda teng miqdordagi valyutani qayta sotish yoki sotib olish.

Kredit yelkasi – hisob raqamidagi zarur garov summasi bilan taqqoslaganda bitim summasini oshirish koeffitsienti.

Lot – minimal bitim hajmi. Standart lot - \$100000, mini-lot - \$10000, mikro-lot \$1000.

Kotirovkalar qaerdan olinadi va qaerga ketadi? Valyuta bozorida market-meyker va market-yuzerlar mavjud.

Market-meykerlar (market-makers) – yirik banklar, moliya kompaniyalari, brokerlik firmalari – valyuta sotib olish va sotish kursining doimiy kotirovkasini amalga oshiradi va ular bilan bitimga kirishadi ya'ni narxni kotirovka qiladi.

Market-yuzerlar (market-users) – bozor qatnashchilari – o'z operatsiyalarida market-meykerlar ular uchun shakllantiradigan kursdan foydalanadi. Umuman, "market-maker makes price, market-user takes price". Bu ta'rif va eng tarqalgan valyutalar tasnifi:

1. Majorlar (majors) – beshta valyuta, bozorning 80%i ular zimmasiga to'g'ri keladi:

- USD – AQSH dollari, buck (bak), greenback (yashil belcha).
- EUR - yevro, yevropa halqaro valyutasi.
- GBP - britan funti (cable, sterling).
- CHF - shveytsar franki, (swissie).
- JPY - yapon yenasi.

2. Tovar valyutalari (commodity currencies) – emitent-davlatlarning tovar resurslari – neft, temir rudasi, sanoat va oziq-ovqat resurslari

eksportiga bog'liqligi sababli shunday ataladi. Valyuta bozorida asosiy commodity currencies quyidagilar hisoblanadi:

- AUD - avstraliya dollari (aussie).
- CAD - kanada dollari (loonie).
- NZD – yangi zelandiya dollari (kiwi).

Aytmoqchi, rubl ko'pchilik tavsiflari bo'yicha aynan tovar valyutasi sifatida belgilanishi mumkin.

3. Kross-kurslar (cross rate) bu – AQSH dollarini istisno qilganda ikki xil valyuta o'tasidagi ayirboshlash kursi. Ya'ni agar bir valyutani boshqa valyutaga, masalan, yevroni (EUR) funt sterlingga (GBP) yoki funt sterlingni (GBP) yapon yenasiga (JPY) sotib olishni istasak, har bir valyuta juftligi ortida dollar turadi, EURGBP yoki GBPJPY kotirovkalari esa — har birining qiymati AQSH dollarida hisoblab chiqilgan kross-kurslar.

Eng faol kross-kurslar qatoriga quyidagilar kiradi:

- evro – yapon yenasi EUR/JPY
- evro – britan funti EUR/GBP
- evro – shveysariya franki EUR/CHF
- britan funti – yapon yenasi GBP/JPY
- britan funti – shveysariya franki GBP/CHF

Dollar bo'yicha bog'langan kross-kurslar bo'yicha barcha hisob-kitoblar ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. $EUR/CHF = EUR/USD * USD/CHF$

Funt sterling bilan bog'langan kross-kurslar bo'yicha barcha hisob-kitoblar bo'lish yo'li bilan. $EUR/GBP = EUR/USD : GBP/USD$

Forex-vaqtining 24 soati sutkada uch qismga taqsimlanadi: Uzoq Sharq, to'g'rirog'i, Yaponiya sessiyasi Yangi Zelandiyada 00:00 msk. boshlanib, Avstraliyada 02:00 msk. va Tokiyoda 03:00 msk.gacha davom etadi. Bu sessiyada yena ustunlik qiladi, lekin yevro ham o'zini yomon his etmaydi. Yapon sessiyasi asosan tinch, muvozanatli, valyuta keiskin harakatlari kam kuzatiladi. Ehtimol, bunga mahalliy mentalitet xizmat qiladi. Aytmoqchi, yaponlar (va ularga qo'shilib olgan Gonkong) moliya bozorining soatni yozgi vaqtga o'tkazmaydigan yagona qatnashchilari bo'lib, shu tariqa o'z salomatligiga qanday munosabatda ekanini ko'rsatadi.

Evropa sessiyasi 10:00 msk.da Frankfurt, Syurix, Parijda moliya bozorlarining ochilishi bilan boshlanadi. Biroq asosiy voqealar soat 11:00da Londonda boshlanadi. Albatta, bu yerda pul juda ko'p va yevropa sessiyasida kurslar harakati juda sezilarli bo'lishi mumkin.

2...3 soat ishlagach, yevropa banklarining dilerlari ... tushlikka ketadilar va bozor faolligi keskin pasayadi. Mana sizga burjuylar! Nimayam derdik? Biroq bu tibbiy fakt. Amerika ochilmasidan oldin bozor harakatini faqat nostandart vaziyat (EMB, VOE hisoboti, yoki biron narsa to'satdan portlatib yuborilgan bo'lsa) jonlantirishi mumkin.

Amerika sessiyasi. Soat 16:00 msk.da Amerika dilerlari ish boshlaydi, yevropa dilerlari esa lenchdan qaytib (!) ishni davom ettiradi. Biroq soat 16:30 gacha bozorda hech qanday (!) harakat ro'y bermaydi (to'g'rirog'i, ro'y bermasligi lozim), biron narsa ro'y bersa ham bu yolg'on harakatlar bo'ladi.

Xulosalar

Moliya bozorlarining baynalmilallashuv jarayoni tobora kengaymoqda. Fond, tovar yoki valyuta bozorlari yil sayin tobora ommaviylashib, hamma uchun ochiq va likvidli bo'lib bormoqda. Moliyaviy vositalarning xorijiy kapital uchun ochiqligidan tashqari, kichik kapitalga ega investorlar uchun ham ochiqligi zamonaviy moliya bozorining rivojlanishi uchun jiddiy sakrash bo'ldi. Endi hohlagan kishi – hattoki bir necha yuz dollar mablag' bilan ham – fond, tovar yoki valyuta birjasining ishtirokchisiga aylanishi mumkin! Internet-texnologiyalarning rivojlanishi va elektron birjalarning ommaviyligi birja savdosini yangi razryadga olib chiqdi – har bir kishiga uning qatnashchisi bo'lish imkonini beradigan umumiy halqaro elektron makonga aylantirdi.

Endi investorga faqat bitta hisobraqami ochish taklif etiladi, u orqali esa istalgan bozorda – fond bozori, tovar bozori yoki valyuta bozorida bitim tuzish imkoniyati mavjud.

Valyuta bozori (Fogex/Foreks/Foreks yoki Foreign Exchange) bu bir mamlakat valyutasini boshqa mamlakat valyutaasiga ayirboshlash amalga oshiriladigan global valyuta birjasi. Valyuta birjasi (valyuta bozori) biron-bir savdo qilish joyiga ega emas va tashkil qilish tamoyili bo'yicha birjadan tashqari bozorlarga mansub. Fogex bu – umumiy mexanizm kabi kunu-tun ilshaydigan telekommunikatsiyalar vositasida o'zaro bog'langan valyuta dilerlari ulkan tarmog'idir.

Valyuta birjasida jami operatsiyalarning asosiy hajmi to'g'ri keladigan asosiy valyutalar AQSH dollari (118B), yevro (E1J), yapon yenasi (1RU), Shveytsariya franki (SNR) va ingliz funt sterlingi (SVR) hisoblanadi. har bir valyuta juftligiga o'z talablari muvofiq keladi.

Valyuta birjasi hafta davomida 5 kun 24 soatdan ishlaydi (milliy bayramlarni istisno qilganda), chunki har bir soatda o'z ish kuni davomida valyuta sotib oluvchi va sotuvchi institutlar mavjud. Valyuta birjasi dushanba kuni soat 00.00da (SMT) ochiladi va shanba kuni soat 00.00 da yopiladi. Bunday uzluksiz ish rejimi valyuta bozorini ayniqsa, investitsiyalar va chayqov operatsiyalarini amalga oshirish uchun jalb etuvchan qiladi.

Valyuta bozorining yana bir muhim jiharti kredit yelkasi sanaladi:

Leverage yoki kredit yelkasi valyuta bozorida odatda 1:100ga teng bo'lib, bu depozitdan 100 baravar ko'p bo'lgan operatsiyalarni amalga oshirish imkonini beradi. Valyuta birjalarida kundalik kurs tebranishi (Volstinity) 150 dan 250 punktacha bo'ladi. Bu har kuni sotib olingan yoki sotilgan shartnomaga G500 - 2'500 118E miqdorida foyda olish potentsial imkoniyati mavjudligini anglatadi. Valyuta bozorida bundan kuchli (Markaziy bank intervensiyalari, muhim yangiliklarning chiqishi) va kuchsiz (jiddiy hodisalarni kutish) harakatlar ham ro'y beradi, biroq samarali boshqarishda valyuta bozori Margin ga talablar pastligi bilan uyg'unlikda maksimal daromad beradi.

Tayanch so'zlar

Birja, to'g'ri va teskari kotirovka, valyuta bitimi, valyuta arbitraji, komission foizlar, «svop» operatsiyachi, Forex, broker, marja, kross-kurs, valyuta kursi, emitent, kurs forward, spot.

Nazorat savollari

1. Birja tushunchasiga ta'rif bering.
2. Kotirovkalar qanday bo'ladi?
3. Valyuta arbitraji nima?
4. Kassa bitimi nima?
5. Komission foizlar va «svop» operatsiyasi nima?
6. Forex bu – nima?
7. Valyuta bitimi nima?
8. Forward kursi tushunchasiga ta'rif bering.
9. Forex bu – qanday amalga oshiriladi ?
10. Forex – faoliyatini aytib bering ?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Bekmurodov A.SH., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O'quv qo'llanma. T.: TDIU – 124 b.

3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «YOshlar yili» Davlat Dasturi to'g'risidagi PK-805 sonli Qarori. Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral, 28-son

4.Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

5.Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.

6.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

7.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах. – 2 - е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

8.Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

9.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

- 13.1. AQSH birja tizimi
- 13.2. Buyuk Britaniya birja tizimi
- 13.3. Rivojlangan mamlakatlarning birja tizimi
- 13.4. Rossiya birja tizimi

13.1. AQSH birja tizimi

Qisqacha aytiladigan «Uoll-strit» nomi ostida AQSHning qimmatli qog'ozlar xarid qilinadigan va sotiladigan barcha birjalari: Nyu-york fond birjasi (New York Stock Exchange - NYSE), Amerika fond birjasi (American Stock Exchange - AMEX) va mintaqaviy fond birjalari nazarda tutiladi. AQSH birja tizimining asosi Nyu-York fond birjasi hisoblanadi.

Nyu-York fond birjasi 18-asrning boshlarida paydo bo'lgan, biroq Nyu-York gazetalarida qimmatli qog'ozlar muayyan bozori haqida xabar berilgan 1792 yilgacha u asosan tovar birjasi funksiyalarini bajarib kelgan. 1792 yil dastlabki brokerlash bitimi imzolangan, 1817 yil esa «Nyu-york fond va birja kengashi» nomi va Nizomi paydo bo'lgan.

Ko'p yillar davomida NYSE «ko'ngilli assotsiatsiya» sifatida tashkil qilinib kelgan va faqat 1972 yil u Nyu-York shtatining notijorat korporasiyasiga aylantirilgan.

Birjaning ishiga 27 kishida iborat bo'lgan direktorlar Kengashi rahbarlik qiladi. NYSE a'zolari soni taxminan 1400 kishiga teng. Har yili o'nlab joylar o'z egalarini almashtiradi, biroq umuman olganda NYSE azolar tarkibi doimiyligi va barqarorligi bilan tavsiflanadi, bu esa birjani amerika fond bozorining eng nufuzli institutlaridan biriga aylantiradi¹⁹.

Biroq birja talablariga javob beradigan kompaniyalar uchun doimo birjada «joy» sotib olish imkoniyati mavjud. «Joy» narxi bozordagi vaziyatga bog'liq bo'lib, juda katta orliqda o'zgarib turishi mumkin. NYSE da bitta «joy» uchun eng katta narx 1999 yilning 23 avgustida to'langan va \$2,650,000ga teng bo'lgan.

Birja a'zosi bu – savdo zalida «joy»ga ega bo'lgan xususiy shaxs yoki kompaniya. Savdo zalida qimmatli qog'ozlar sotish va sotib olish faqat birja a'zolariga ruxsat etilgan. Birja a'zosiga aylnaish uchun kompaniya birjada belgilangan mos keluvchi tsandartlarga javob berishi lozim. «Joy»lar soni 1953 yildan beri o'zgarmay keladi (1,366). Investor-

¹⁹ «Рынок, денги и кредит», № 7, 2006 г.

tashkilotlar bu – xususiy shaxslar va kompaniyalar nomidan qo'yilmalar kiritadigan korporasiyalar. Ular pensiya fondi, sug'urta kompaniyalari va banklarni qamrab oladi.

Institutsional investorlar, ayniqsa, pensiya fondi qat'iy belgilangan dividendsiz aksiyalarning eng katta ulushiga ega. 2002 yilning 3-choragi oxirida xususiy va jamoat pensiya fondlari, Federal xazira boshqarmasining ma'lumotlariga ko'ra, \$2.4 trillion yoki so'ndirilmagan qimmatli qog'ozlar umumiy sonining 21,5%i ulushiga ega bo'lgan. 1950 yilda qimmatli qog'ozlarning 7,2%iga ega bo'lgan AQSH institutsional investorlari bugungi kunda \$5.5 trillion yoki so'ndirilmagan qimmatli qog'ozlarning 49.8%iga egalik qilomqda.

1978 yildan boshlab birja a'zolarida o'z joylarini birjada haqiqiy a'zolik talablariga javob bera oladiganlarga ijaraga berish imkoniyati paydo bo'ldi. Natijada birjadagi ko'plab joylar asosan investitsiyalar sifatida yoki kelajakda qimmatroq narxda chayqov maqsadlarida sotib olina boshladi.

AQSHning ahamiyati bo'yicha ikkinchi birjasi - Amerika fond birjasi (American Stock Exchange) hisoblanadi. U qimmatli qog'ozlar norasmiy bozori sifatida 19-asrning o'rtalaridan faoliyat ko'rsatib kelmoqda, biroq faqat 1921 yilda u o'zining savdo zaliga ega bo'di.

Amerika fond birjasi AQSHning ahamiyati bo'yicha ikkinchi birjasi hisoblanishiga qaramay, ishbilarmonlik faolligi ko'rsatkichlari bo'yicha ham, pul qiymatidagi sotuv hajmi bo'yicha ham ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha u Nyu-york fond birjasi va qimmatli qog'ozlar bo'yicha dilerlar Milliy assotsiatsiyasi birjadan tashqari avtomatlashtirilgan kotirovka tizimi (NASDAQ) dan ancha ortda qoladi.

AMEX da qimmatli qog'ozlarni ro'yxatga olishda qo'yiladigan talablar NYSE standartlariga nisbatan ancha yumshoq, shu sababli istiqolli va o'sib borayotgan kompaniyalar dastlab o'z aksiyalarini Amerika fond birjasida joylashtiradi, so'ngra, agar uzoq vaqt oralig'ida bu korporasiyalar ulardan kutilgan natijalarni oqlasa, ularning qimmatli qog'ozlari NYSEga o'tkaziladi. Bunday yo'lni o'z vaqtida General Motors, Radio Corporation of America kabi korporasiyalar bosib o'tgan.

13.2. Buyuk Britaniya birja tizimi

Buyuk Britaniya fond bozori an'anaviy ravishda mamlakat moliya-kredit tizimining muhim qismi hisoblanib keladi. Britaniya qimmatli qog'ozlar bozorida yetakchi o'rinlarni London fond birjasi egallaydi.

Shuningdek, Buyuk Britaniyada Manchester, Birmingem, Glazgo va Belfastda qator mintaqaviy birjalar ham mavjud bo'lib, ular mamlakat iqtisodiyotida ikkinchi darajali rol o'ynaydi.

80-yillarning oxiridan boshlab xalqaro fond birjasi deb atala boshlagan London birjasi haqli ravishda dunyoning eng baynalmilal birjalaridan biri hisoblanishi mumkin. yevropadagi boshqa ayrim mamlakatlar aksiyalari bilan savdo hajmi Londonda bu mamlakatdagi savdo hajmidan katta bo'ladi. birjada kotirovka qilinadigan xorijiy emissiyalar soni bo'yicha u faqat Jeneva fond birjasi, bu Germaniyaning birgalikdagi barcha birjalaridan keyinda turadi.

Xalqaro London fond birjasiga a'zo firmalar uch toifaga taqsimlanadi. Ularning birinchisi muhimroq hisoblanadi. Bu qatorga yoki diler, yoki broker, yoki bir vaqtning o'zida diler va broker bo'la oladigan birja a'zolari kiradi. Agar birja a'zosi dilerlik faoliyati bilan shug'ullanadigan bo'lsa, u birjada bozorni shakllantiruvchi - «marketmeyker» sifatida ro'yxatdan o'tishi mumkin.

Qoidaga ko'ra, bunday funksiyalarni faqat yirik firmalar o'z zimmasiga oladi. Ularning asosiy funksiyasi – kotirovka majburiya davri deb ataladigan belgilangan vaqt muddatida qimmatli qog'ozlarni faol xarid qilish(sotish)dir. Bozorni shakllantiruvchilar ular bitimni amalga oshirish istagida bo'lgan narxlarni taklif etadilar. Bozorni shakllantiruvchilar soni ko'pligi tfayli ular o'tasida raqobat vujudga keladi, bu esa qimmatli qog'ozlarning yanada asoslangan narxlariga olib keladi. Bozorni shakllantiruvchilar kotirovkada ikkita kursni ko'rsatishlari lozim: talab (xaridor) narxi va taklif (sotuvchi) narxi.

Masalan, 143-6.10x10 ko'rinishdagi kotirovka Shuni anglatadiki, bozorni shakllantiruvchi 10000 gacha aksiyalarni 143 pens narxda sotib olish va 10000 gacha aksiyalarni 146 pens narxa sotishga tayyor. Kurslar o'rtasidagi farq (3 pens) spredni (kurslar farqi) tashkil qiladi. London fond birjasining ikkinchi toifa a'zolarini dilerlarao brokerlar tashkil etadi.

Bu bir-biri bilan yashirin aloqa qilish istagida bo'lgan bozorni shakllantiruvchilarga vositachilik xizmatlari ko'rsatuvchi firmalardir. Dilerlararo brokerlardan foydalanish bozorni shakllantiruvchilarga qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'zining joriy pozitsiyalarini raqobatchilardan yashirish imkonini beradi. Uchinchi raqobatchilar toifasi pul brokerlaridan iborat. Ularning asosiy funksiyasi — bozorni shakllantiruvchilar uchun qimmatli qog'ozlarni qarzga olishdir.

80-yillarda London birjasi 1983 yildan 1986 yilgacha o'tkazilgan, asosan birjaning xalqaro raqobatbardoshligini oshirishga, demakki,

Britaniya kapitali pozitsiyalarini mustahkamlashga yo'naltirilgan jiddiy o'zgarishlar o'tkazilgan joyga aylandi. Xorijiy kompaniyalarga birjaning to'laqonli a'zolari bo'lishga ruxsat etildi. Hozirgi paytda savdoda 60 dan ortiq mamlakatdan kompaniyalar ishtirok etadi.

Bu birjada amerikaning NASDAQ tizimiga o'xshash avtomatlashtirilgan birja kotirovkalar tizimining joriy qilinishi haqiqiy inqilob bo'ldi. Bu yangiliklar natijasida birja a'zolarida bitimlarni bevosita kompyuter terminallari orqali amalga oshirish imkoniyati paydo bo'ldi. Tezda elektron savdo tizimi amalda operatsion zaldagi savdoni siqib chiqardi va London fond birjasi an'anaviy operatsion zaldan voz kechgan va uni elektron savdo tizimi bilan almashtirgan dastlabki yirik birjaga aylandi.

13.3. Rivojlangan mamlakatlarning birja tizimi

a)Fransiya

Ettita fransuz fond birjalari orasida Parij birjasi Shubhasiz yetakchi hisoblanadi. Mahalliy ahamiyatga molik fond birjalari Shuningdek, Bordo, Lil, Lion, Marsel, Nansi va Nantda joylashgan. Fransuz birja tizimini ajratib turadigan jihatlardan biri doimo birjalar ustidan davlatning kuchli nazorati hisoblanib kelgan. Hozirgi paytda fond birjasi iqtisodiyot va moliya vazirligiga bo'ysunadi, biroq oxirgi yillarda hukumat tomonidan fonda bozorini «qayta tartibga solish» tomon ma'lum bir qadamlar qo'yildi.

b)Shveytsariya

Shveytsariyada jami 7ta fond birjasi faoliyat ko'rsatadi, ularning orasida Syurix, Jeneva va Bazel birjalari ajralib turadi. Syurix birjasining zimmasiga yillik savdo hajmining taxminan 70%i to'g'ri keladi. Birja tizimiga xos bo'lgan xususiyat sifatida Shveytsariyaning fond bozorida mamlakatning yirik banklari monopol hukmronligini ko'rsatish mumkin. Birja faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish unchalik sezilarli emas, banklarning «o'zini-o'zi tartibga solishi» ko'proq ahamiyatga ega.

Shveytsariya fond bozoriga xos bo'lgan yana bir xususiyat uning xalqaro yo'nalganligi hisoblanadi. Shveytsariyaning xalqaro moliyaviy markaz sifatidagi ulkan ahamiyati mamlakatning moliya bozorida ham aks etmasligi mumkin emas, bu yerda aksiyalarning taxminan yarmi va obligasiyalarning 1/3 qismi xorijiy aksiya va obligasiyalar tashkil qiladi.

Qimmatli qog'ozlar bozorining bunday jahon kapitali ehtiyojlariga moslashganligi mamlakat iqtisodiyotida ham, yirik korporasiyalar faoliyatida ham ijobiy aks etadi. «Nestle», «UBS» kabi kompaniyalarning aksiyalariga dunyoning yirik fond birjalarida talab katta.

v)Germaniya

Shveytsariyada bo'lgani kabi, Germaniya uchun ham mamlakat fond birjasiga monopol banklarning kuchli ta'siri xarakterli. Eng yirik banklar fond bozorini amalda to'liq monopollashtirgan, ular qimmatli qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan faol Shug'ullanadi, ikkilamchi bozorda faol qatnashadi va o'zlari qimmatli qog'ozlar yirik paketlariga egalik qiladi.

Jami Germaniyada 7ta yirik fond birjalari mavjud bo'lib, Gannover, Myunxen, SHtutgart, Berlin, Dyusseldorf, Bremen va Frankfurt-am-Mayn shaharlarida joylashgan. Ularning orasida yetakchi hisoblangan Frankfurt birjasi yevropaning ham eng yirik birjalaridan sanaladi.

g)Yaponiya

1870-yillarda Yaponiya qimmatli qog'ozlar tizimi bilan tanishtirildi va davlat obligasiyalarini joriy qilish shartlari muhokama qilina boshladi. Natijada ommaviy savdo joyi zarurati vujudga keldi, Shu sababli 1878 yil Tokiyo fond birjasiga asos solindi. 1949 yilning 1 aprelida Tokiyo, Osaka va Nagoyada uchta fond birjasi paydo bo'ldi. Shu yilning iyulida Kioto (Osakadagi fond birjasiga 2001 yil martda qo'shilgan), Xirosima (Tokiyo fond birjasiga 2000 yil martda qo'shilgan), Fukuoku va Niigatu (Tokiyo fond birjasiga 2000 yil martda qo'shilgan) qo'shimcha fond birjasi tashkil qilindi. Bundan tashqari, 1950 yilning aprelida Sapporo fond birjasi tashkil qilindi. Demak, YAponiyada endi beshta fond birjasi mavjud.

Tokiyo fond birjasi bu – o'ziga xos yuridik shaxsdir. Uning jami 114 a'zosi — tashkilotlar. Masalan, amerika fond birjalaridan farqli ravishda, TFB da xususiy shaxslarning a'zo bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi. Birjaning oliy organi a'zolar umumiy yig'ilishi bo'lib, u nizomdagi o'zgarishlar bilan bog'liq eng jiddiy masalalarnigina hal qiladi.

Tokiyo fond birjasi ikki sektsiyaga bo'linadi: birinchisi — yirik korporasiyalar uchun, ikkinchisida esa o'rtacha hajmdagi kompaniyalarning aksiyalari muomalada bo'ladi. Yangi a'zolar dastlab ikkinchi sektsiyaga tushadi va faqat bir yildan keyin birinchi toifaga o'tish uchun imtihon topshira oladi.

Tokiyo birjasidan foydalanishga tobora ko'plab xorijiy kompaniyalar katta qiziqish bildiromqda. 80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab

TFBda ro'yxatga olingan xorijiy firmalar soni o'sib bordi va 1985 yilda 120 taga yetdi. Ularning orasida amerikaning «Teksas instrumente», «Xyulett-Pakkard», «Motorola», Germaniyaning Doyche Bank kabi kompaniyalari juda mashhur.

Birjada asosiy faoliyat ko'rsatuvchi shaxslar brokerlik uylari hisoblanadi. Jami ularning soni 100 dan ortiq. Bugungi kunda ularning eng yiriklari - «Nomura», «Dayva», «Nikko». Ular bevosita yoki bilvosita (filiallar orqali) o'z qo'lida Tokiyo birjasi aksiyalarining 50%i o'z qo'lida ushlab turibdi.

Mamlakat iqtisodiyotida fond birjasining roli YAMM ishlab chiqarishda aksiyadorlik mulkining ulushi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, birjaning roli qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanish darajasiga bog'liq. Rossiya hali sanab o'tilgan mamlakatlarda ko'p narsalar o'rganishi kerak.

13.4. Rossiya birja tizimi

Rossiya iqtisodiyotining bozor strukturasi, mulkchilikning yangi turlarini shakllantirishga faol o'tishi bilan oxirgi yillarda qimmatli qog'ozlarga, qimmatli qog'ozlar bozoriga, fond operasialariga tobora katta e'tibor qaratilmoqda. G'arb mamlakatlari tajribasi faol o'rganilib, mamlakatimizda bunday strukturalarni shakllantirishning dastlabki bosqichlari tahlil qilinmoqda. Qimmatli qog'ozlar ikkilamchi bozori sifatida fond birjasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqotning muhim jihati – fond birjasining chayqov mexanizmini tahlil qilishdir. Fond birjasining o'zi iqtisodiy va siyosiy hayotning ob'ektiv ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi, shuning uchun uni yaratish Rossiyada mamlakatdagi vaziyatni aks ettirishga olib kelishi lozim.

Mamlakatimizda birja ishi rivojlanishining yangi bosqichi 1990 yilda boshlandi, shu yilning iyul oyida Moskva tovar birjasi ro'yxatga olindi. Bir yildan so'ng birjalar soni deyarli ikki yuzga yetdi. Keyinchalik birjalarning ixtisoslashtirish ro'yi berdi. Tovar birjalari ortidan tovar-xomashyo birjalari, so'ngra fond va tovar-fond birjalari paydo bo'ldi. Sanoatni va davlat mulkining boshqa ob'ektlarini xususiy lashtirish Rossiya fond bozorining shakllanishiga asos soldi.

Fond birjalari «RF fond birjalari va qimmatli qog'ozlar chiqarish va muomalada bo'lishi haqidagi Qoidalar», Shuningdek, qimmatli qog'ozlar bilan bitimlar tuzish bo'yicha ichki tartib va Nizom asosida amal qiladi. Qimmatli qog'ozlar haqidagi federal qonunga muvofiq, Rossiyada fond

birjasi depozitariy faoliyati va o'zaro majburiyatlarni aniqlash bo'yicha faoliyatni istisno qilganda boshqa faoliyat turlari bilan savdoning tashkilotchisi sifatidagina tan olinishi mumkin. Birja faoliyatini amalga oshirish uchun, «Korxonalar va tadbirkorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunga muvofiq, birjaning ro'yxatdan o'tishi va iqtisodiyot va moliya Vazirligida litsenziya olishi lozim. Fond birjasi notijorat hamkorligi shaklida tashkil qilinadi va faqat birja a'zolari o'rtasida savdoni tashkil qiladi. Qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa qatnashchilari birjada operasialarni faqat birja a'zolari vositasida amalga oshira oladi. Fond birjasi xizmatchilari qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchilarining taxsischi va qatnashchilari – yuridik shaxs bo'la olmaydi, shuningdek, fond birjasi faoliyatida tadbirkorlar sifatida mustaqil ishtirok eta olmaydi. Fond birjalari deb, shuningdek, tovar va valyuta birjalarining fond bo'limlari ham tan olinadi.

«Fond birjasi» tushunchasining Rossiya va xalqaro amaliyotdagi mazmuni jiddiy farqlanadi. Operasialar hajmini taqqoslab bo'lmaydi (Rossiyada bu – birjada muomalad bo'lgan 10 tagacha va undan biroz ortiq qimmatli qog'ozlar turlari va ular bilan oyiga bir necha o'nlab operasialar, birja faoliyatining moddiy, axborot, kadrlar, tartibga solish va boshqa tomonlari).

1999 yilning oxirida Rossiyada 60 dan ortiq fond va tovar-fond birjasi, tovar birjalarining tovar bo'limlari rasman tan olindi, bir yildan so'ng ularning soni 63 ga yetdi. Ushbu birjalarning kapital hajmi 3 dan 250 mln. rublgacha bo'ldi. Moskvada 5-7 ta eng yirik fond birjalari mavjud (jumladan, Moskvabanklararo valyuta birjasi, Rossiya tovar-xomashyo birjasining fond bo'limi). Birjalarning nizom kapitalida bank investitsiyalarining ulushi katta. Tovlar va valyuta birjalarida fyuchers va opsiyon seksiyalar tez rivojlanmoqda. Rossiyada birja strukturalari jahon miqorining 40%idan ortiq. AQSH va Fransiyada 7 tadan, Germaniya va Yaponiyada 8 tadan, Byuk Britaniyada 6 ta va Italiyada 10 ta fond birjasi mavjud. Bu jihatdan faqat Hindiston ajralib turadi – bu 19 ta fond birjasi faoliyat ko'rsatayotgan yagona mamlakat hisoblanadi. Uning bozori tarqoq va yumshoq hisoblanadi.

Rossiya fond birjalari orasida yetakchi monopol lider rolini Moskva fond birjasi (MFB) o'ynaydi. MFBda qimmatli qog'ozlar bilan savdo hajmi butun mamlakat bo'yicha o'tacha ko'rsatkichdan to'rt baravar ko'p. Bu yerda eng likvidli aksiyalar muomalada bo'ladi. MFB nafaqat bizda, balki xorijda ham yuqori reytingga ega bo'lgan ayrim kompaniyalarning qimmatli qog'ozlari bilan savdo qilish imtiyozli huquqiga ega («Gazprom»

OAJ aksiyalari MFB operasiyalarida katta ulushga ega). U Rossiyada o'z xarajatlarini qoplaydigan dastlabki birjaga aylandi.

Rossiyadagi yana bir yirik birja strukturasi Sankt-Peterburg birjasi hisoblanadi. Unda taqdim etiladigan fond xizmatlari doirasi ko'p jihatdan moskvacha to'plamni takrorlaydi, biroq aylanmada bo'lgan operasiyalar miqyosi poytaxt operasiyalaridan ancha past.

Rossiya birja aylanmasini shakllantirishda yekaterinburg fond birjasining (EFB) ham roli katta. Uning asosini Sverdovsk oblasti hukumatining qisqa muddatli obligasiyalari tashkil qiladi. Mahalliy qimmatli qog'ozlar bozoridagi vaziyat asta-sekinlik bilan korporativ sektor tomon o'zgarmoqda. Operasiyalar asosiy hajmi RAO «Gazprom» aksiyalariga to'g'ri keladi, biroq «Sverdlovznergo», «Uraltelekom» aksiyalari bilan muntazam savdo ochish uchun ham imkoniyat mavjud.

1997 yilning sentyabrida Rossiya qimmatli qog'ozlar birjasi (RBTSB) faoliyat huquqi litsenziyasini oldi. RBTSB o'zining asosiy maqsadi deb u ishlab topgan barcha pullarni u orqali istalgan moliyaviy vositalar bilan savdo qilish mumkin bo'lgan, ajoyib tarzda ishlaydigan infratuzilma yaratishni hisoblaydi. RBTSB qatnashchilari qatorida yirik investitsion kompaniyalar («RINAKO Plyus», «Analayz») va banklarni («Inkombank», «Rossiyskiy kredit») ko'rsatish mumkin.

Rossiya qimmatli qog'ozlar birja bozori umumiy bir yaxlit ko'rinishda emas. U qimmatli qog'ozlar va ular bilan bog'liq pullarning xavfsiz harakatlanishi yetarli aloqaga ega bo'lmagan mintaqaviy yopiq anklavlarga ajratilgan. 1992 yilning iyunida birja bitimlari amalga oshirilgan qimmatli qog'ozlar turlarining 90%dan ortig'i faqat bitta birjada kotirovkalangan. Bu qog'ozlarning barchasi o' mintaqasi doirasida muomalada bo'ladi va investorlarning mablag'lari yopiq bo'ladi yoki RMBni aylanib o'tgan holda Moskva bank tarmog'i bo'yicha chiqarib olinadi.

Bu muammolardan bittasi. 1997-1998 yillardagi moliyaviy inqiroz Rossiya fond bozorining asosiy kamchiliklarini ochib tashladi: operasiyalar katta qismining spekulativ xarakteri, rossiyalik emitentlarning bozorga chiqishga qiziqmaganligi, emitentlar kapitalida aksiyalar yirik paketlarining oqlanmagan tarzda yuqoriligi, investitsiya uchun kapitalni jalb etish bo'yicha bozor imkoniyatlaridan foydalanmaslik, qimmatli qog'ozlar bozorida ishga mahalliy xususiy investorlarning sust jalb etilganligi, Rossiya aksiyalar bozorida xorijiy investitsiyalar ulushining haddan ortiq kattaligi.

Fond bozorini birdaniga yuqori professionalli, faqat yuqori texnologiyalardan foydalanuvchi (aksiyalarning hujjatsiz shakli) qilishga intilish amalda aksiyalarning hujjatli (qog'oz) shaklini muomaladan chiqarib yubordi. Biroq bu sababli FBda faoliyat ko'rsatishdan jismoniy shaxm, ommaviy investor chiqarib yuborildi, u «qo'lda ushlab ko'rsa bo'ladigan» real, likvidli qimmatli qog'ozlarsiz o'z pullarini fond bozoriga olib kelmaydi. Shunday qilib, Rossiya qimmatli qog'ozlar bozori umumiy strukturasida bozorning zarur tarkibiy qismi – jismoniy ashxslar o'rtasida korporativ aksiyalarning hujjatli shakli aylanmasi amalda mavjud emas. Aksiyalarni hujjatli shaklda chiqarish ishlab chiqarishni u kuchli ehtiyoj sezayotgan investisiyalash uchun aholining mablag'larini jalb qilishda samarali vosita bo'lishi mumkin. Hujjatli shaklda chiqarilgan aksiyalar, ma'lum bir holatlarda to'lov vositasi sifatida namoyon bo'lib, buning ustiga, mamlakat moliya tizimiga bosimni susaytirishi mumkin.

Rossiyaning jahon iqtisodiy va moliya tizimiga kirishi natijasida uning qimmatli qog'ozlar bozori tashqi ta'sirlarga nisbatan zaifligi yana ortadi. Bozor xavfsizligi muammolarini tadqiq etish, mahalliy va xorijiy tajribalarni tahlil qilish asosida uni ta'minlash bo'yicha konseptual yondashuvlar va amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur. Bunda asosiy e'tiborni o'zini-o'zi tartibga solish tamoyiliga emas, bozor faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishga qaratish lozim. Axir rivojlangan mamlakatlarda u o'n yilliklar davomida shakllangan va asta-sekinlik bilan uning ishltnchli xavfsizlik tizimi shakllangan. Masalan, AQSH qimmatli qog'ozlar bozori xavfsizligini ta'minlash va o'zini-o'zi tartibga solish tizimi 1933-1934 yillardagi moliyaviy inqirozlardan so'ng, qator qonunlar qabul qilingach faol yaratila boshlagan. Uzoq vaqt davomida u takomillashib borgan va oxirgi paytlarda ko'proq o'zini-o'zi tartibga solish xarateriga ega bo'lmoqda. Shunday ekan, buning uchun shart-sharoitlar, xususan, qonunchilik-huquqiy me'yorlar tayyorlanmagan o'zini-o'zi tartibga solishga birdaniga o'tishga harakat qilmaslik, rivojlanishning uzoq yo'lga bepisand bo'imaslik lozim.

Qimmatli qog'ozlar bozori bozor iqtisodiyotida eng tartibga solingan bozor hisoblanadi. Bozordagi munosabatlar murakkabligi, uning ko'lam, unga xos bo'lgan risklar, qatnashchilar (sub'ektlar) xavfsizligi manfaatlari bozorda ishlashning detalli standart va qoidalarini ishlab chiqish zaruratini asoslab beradi. Shu sababli bozorning shakllanish davrida xavfsizlikni ta'minlash va tartibga solish sohasida davlat va uning organlari rolini oshirish zarur. Davlat bozor faoliyat ko'rsatishi uchun qonunchilik va huquqiy me'yorlarni shakllantirishi, huquqni qo'llash tizimini tashkil

qilishi va tartibga solish funksiyasini bajarishi lozim. davlat organlari faoliyatida sa'y-harakatlarni birlashtirish va vakolatlarning cheklanmaganligi qimmatli qog'ozlar bozorining milliy va iqtisodiy xavfsizligida o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Firibgarlik, qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq ayyorliklarga katta e'tibor qaratilishi lozim, hozirgi paytda ular qoidabuzarliklarning asosiy ulushini tashkil etmoqda. Mahalliy va xorijiy amaliyotda qimmatli qog'ozlar bozorining barcha vositalari bilan turli firibgarlik sxemalari va operatsiyalarini aniqlash, bartaraf qilish va oldini olish borasida katta tajriba to'plangan. Bu turli mamlakatlarning tartibga solish va huquqni muhofaza qilish organlari bilan bitimlar tuzishni va bu sohada o'zaro aloqalar tashkio etishni talab qiladi.

Biroq qimmatli qog'ozlar bozori iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda muayyan qatnashchilar: banklar, aksiyadorlik jamiyatlari, investitsion fond va kompaniyalar, individual investorlar ham katta rol o'ynaydi. Har bir bozor sub'ektining birinchi navbatda qimmatli qog'ozlar bilan ishlashda o'z xavfsizligini ta'minlash bo'yicha maqsadlari va bajaradigan hajmi va mazmuni bo'yicha farqlanadi. Ular tashkil qilgan xavfsizlik xizmatlari sub'ektning o'ziga xosligi va ishtirok darajasiga qarab bu bozorda o'z manfaatlarini himoya qilish choralarini ishlab chiqadi.

Dafolat esa kompaniya daromadlari va foydasini qonuniylashtirish, har qanday korxonada mavjud bo'lgan «yashirin» iqtisodiyot ulushini pasaytirish uchun qo'lidan kelgan barcha narsalarni qilishi lozim. Aks holda pul mablag'larini iqtisodiyotda «yashirin» qayta taqsimlash shunday qayta taqismlashga olib keladiki, bunda fond bozori umuman kerak bo'lmay qoladi.

Fond bozori va muddatli bozorni davlat tomonidan tartibga solish organlarining o'zaro aloqa qilish tizimi, bozorni inqirozga qarshi tartibga solish dasturi zarur. Iqtisodiyotda narx bilan bog'liq risklarni samarali boshqarishga imkon beradigan hosila moliyaviy vositalar (fyuchers, opsiya va b.) bozoriga ko'proq e'tibor qaratish kerak. Ushbu bozorning rivojlanishi butun mamlakat iqtisodiyoti va xususan, fond bozorining barqarorligi va investitsion jalb etuvchanligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

O'tgan vaqt davomida Rossiya qimmatli qog'ozlar bozori va muttadli tovarlar bozorida jiddiy ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi: qonunchilik va huquqiy-me'yoriy asoslar, Shuningdek, qimmatli qog'ozlar bozori va muddatli tovarlar bozorining infratuzilmasi paydo bo'ldi, rivojlangan vositalar yaratildi, bozorda mahalliy va xorijiy investorlar ishtiroki

kengaytirildi, bozor qatnashchilarining turli toifalari, professional qatnashchilar birlashmalari paydo bo'ldi va h.k.

Yana bir muammo – bozorda kichik va o'rta korxonalar aksiyalarining muomalada bo'lish zarurati, bu fond bozori va butun iqtisodiyotning barqarorlaShuviga xizmat qiladi. Muammo mintaqaviy savdo tizimining: birja, depozitariy, axborotni ochish tizimi va h.k. tashkil qilinishi bilan hal etilishi mumkin.

Bu vaziyat fond bozori va butun mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining chuqur, asosiy muammosi – barcha darajadagi siyosatchi va boshqaruvchilarda iqtisodiyot haqida to'g'ri tashkil qilingan tarkibiy qismlar to'plami bo'lishi lozim, ulardan birontasining yo'qligi butun tizimning ishini to'xtatib qo'yishi mumkin bo'lgan tizim sifatida tasavvurning yo'qligini ko'rsatib beradi. Tovar sohasida bozor munosabatlarining rivojlanishi – bozor iqtisodiy tizimining bitta, lekin asosiy bo'lmagan elementlaridan sanaladi. Qimmatli qog'ozlar bozorining o'zi – asosiy element emas, biroq butun tizim usiz ishlamaydi.

Xalqaro bozorlarda investitsion kapitalni jalb etadigan xususiy emitentlarga tavsiya etilishi mumkin bo'lgan Rossiyalik qimmatli qog'ozlar emitenti haqida axborotni ochish tizimining yo'qligi Rossiya korxonalarining xorijiy investitsion kapitalni jalb etish bo'yicha imkoniyatlarini jiddiy cheklaydigan muammolardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, investitsion kapitalni jalb etuvchi va til bilan bog'liq to'siqlarni barataraf qilishga ko'p mablag' sarflaydigan kompaniyalar investorlar ko'z o'ngida ijobiy imidjga ega bo'ladi va asta-sekinlik bilan o'zi haqida axborotni to'laroq ochib berish bosqichlarini bosib o'tib, o'z biznesini rivojlantirish uchun katta resurslar jalb etishi mumkin. Biroq bunday mexanizm faqat ayrim, qoidaga ko'ra yirik kompaniyalarning qo'lidan keladi. Afsuski, moliyaviy va xo'jalik faoliyati haqidagi axborotning ishonchligiga davlat kafolatlarining yo'qligni sababli ular ham bu mexanizmdan to'liq foydalanmaydi.

Hal qilish kerak bo'lgan birinchi (eng sodda) vazifa rossiyalik emitentlarning turli xorijiy bozorlarda qimmatli qog'ozlarni joylashtirishi uchun ham, xorijiy qimmatli qog'ozlar emitentlarining ularni milliy bozor tizimida joylashtirishi uchun ham axborotni ochish uslubiyatlari va tavsiyalarni ishlab chiqish bo'lishi lozim.

Rossiya Federasiyasi qonunchiligida Rossiya Federasiyasi hududida xorijiy emitentlarning qimmatli qog'ozlarini chiqarishni ro'yxatga olish va ularni joylashtirishni tartibga soladigan maxsus me'yoriy hujjatlar yo'q. Buning iqtisodiy sababi shundaki, qonun chiqaruvchi va ijrochi hukumat

tomonidan fond bozorini tartibga solish sohasida birlamchi vazifa sifatida xorijiy investitsiyalar va investorlarni jalb etish va huquqiy himoya qilish bo'yicha vazifa ko'rib chiqiladi. Xorijiy qimmatli qog'ozlar emitentlari, ya'ni RFga investitsion kapitalni jalb qilayotgan shaxslar uchun huquqiy bazani rivojlantirish masalasi esa eng yaxshi holatda birlamchi sifatida qabul qilinmaydi. Shu bilan bir paytda, Rossiya iqtisodiyotini qayta tiklash dasturining muvaffaqiyati MDH mamlakatlar sonat komplekslariga investitsiyalar jarayoni bilan bog'liq bo'lib, uni amalga oshir mexanizmi Rossiya Federasiyasi fond bozori doirasida «xalqaro» investision vositalar bozorini yaratish bo'lardi.

Rossiyada qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi qonunchilik hech bo'laganda qimmatli qog'ozlar ta'rifi va aksiyadorlik jamiyati omdelini moslashtirish borasida qo'shimcha ishlashni talab qiladi, busiz ingi-aerika huquq tizimi amal qiladigan mamlakatlarda ta'sir qilingan yoki unnig elementlari bo'lgan xorijiy yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlari bo'yicha huquqiy munosabatlar to'liq tavsiflanmasligi va amaldagi model doirasida moslashtirilmasligi mumkin.

Ko'rinib turibdiki, RFda xorijiy emitentning qimmatli qog'ozlarini ro'yxatga olish va ularning momalada bo'lishida va rossiyalik investorlarning huquqiy himoyasini ta'minlash uchun qimmatli qog'ozlar egasiga uning uchun eng qulay huquqiy rejim taqdim etadigan mamlakat huquqini qo'llashimkoniyati ko'zda tutilishi lozim.

Rossiya fond bozori uchun 1998 yil og'ir sinovlar yili bo'ldi. 199y il boshlangan jahon moliya inqirozi rivojlanayotgan mamlakatlarga, jumladan, Rossiyaga qattiq zarba berdi. Rossiya qimmatli qog'ozlar bozorining pasayishiga «Osiyo inqirozi» va neft narxining pasayishidan ko'ra ko'proq ichki sabablar – valyuta inqirozi, bank tizimining inqirozi va avvalo davlat qarzlari (birinchi navbatda, ichki qarzlar) inqirozi sabab bo'ldi.

Moliyaviy inqiroz Rossiyaning investitsion jalb etuvchanligiga salbiy ta'sir etdi. Rossiyalik va xorijiy investorlar davlat qarz majburiyatlarining bajarilmasligi, GKO-OFZ bozorining to'xtatib qo'yilishi va Rossiya banklarining majburiyatlariga moratoriyning noqonuniy joriy qilinishi; Rossiya korporativ qimmatli qog'ozlar narxining keskin tushib ketishi va ularning moliyaviy inqiroz tufayli likvidligini yo'qotishi; bank tizimining to'liq falaj bo'lib qolishi; ishlab chiqarish hajmining keskin pasayishi, eksport-import operasiyalari shartlarining murakkablashuvi, emitentlarning moliyaviy ahvoli yomonlashuvi natijasida juda katta yo'qotishlarga uchradi.

Inqiroz aholining qimmatli qog'ozlar, investitsion institutlar va banklarga qo'yilmalar kiritishga ishonchini uzoq vaqtga yo'qotdi.

Ikkinchidan, Rossiyalik emitentlarning qimmatli qog'ozlariga ishonch yo'qoldi, xususan, Rossiyalik kompaniyalarda mamlakat hududida va chet elda qimmatli qog'ozlar emissiyasi hisobiga mablag'lar jalb qilish imkoniyati keskin qisqardi; davlatning unga tegishli bo'lgan Rossiyalik yirik kompaniyalarning aksiyalar paketini sotish va yangi qarz majburiyatlarini joylashtirish imkoniyati toraydi.

Bundan tashqari, 1998 yilda aksiyalar narxining pasayishi natijasida «begona» aksiyadorlarga qarshi yangi aksiyalar emissiyasidan foydalanish hisobiga mulkchilik huquqini faol qayta taqsimlash ro'y berdi, bu Rossiya FKTSB tomonidan mos keluvchi harakatlarni va aksiyalrlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha choralarni talab qildi.

Uchinchidan, moliyaviy inqiroz davlat qimmatli qog'ozlariga qo'yilmalar kiritgan va katta o'qotishlarga uchragan qimmatli qog'ozlar bozorining professional qatnashchilari va jamoaviy investitsiyalash institutlari uchun jiddiy sinov bo'ldi. Likvidlikning keskin pasayishi biznesni amalga oshirish uchun imkoniyatlarni pasaytirdi, qimmatli qog'ozlar bozori professional qatnashchilari soni va mablag'larning bir qismini ko'ngilil ravishda yoki qonunchilik talablari asosida davlat qimmatli qog'ozlarida ushlab turgan jamoaviy investitsiyalash institutlari fond bozorida band bo'lganlar sonining qisqarishi yaqqol tendentsiyasi paydo bo'ldi.

Shu bilan bir paytda moliyaviy inqiroz qimmatli qog'ozlar bozori professional qatnashchilarining markazlaShuvi va ixtisoslashgan registratorlarning yiriklaShuviga xizmat qildi.

Havorang fishkalar: RAO «EES Rossii», «NK LUKOYL» OAJ, «Mosenergo» OAJ, RAO «Norilskiy nikel», RAO «Ros-telekom», «Surgut-neftegaz» AJ, «Irkutsk-energo» AJ, «Megion-neftegaz» AJ.

Davlatning bozorni salbiy ta'sirdan himoya qilish va davlat qimmatli qog'ozlar piramidalari yoki firibgarlik moliyaviy piramidalari ommaviy sinishi kabilarga yo'l qo'ymaslik qobiliyati uning milliy va iqtisodiy xavfsizlik holatining asosiy tavsifnomasi hisoblanadi.

Davlatning makroiqtisodiy va siyosiy vazifalar majmui sifatida tushuniladigan Rossiyaning qimmatli qog'ozlar bozoriga nisbatan milliy manfaatlari bugungi sharoitlarda quyidagilarni qamrab oladi: qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarining davlat va uning moliyaviy institutlariga ishonchini tiklash; avvalo ichki resurslarni ishga solish jvaziga kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish va

uning samaradorligini oshirish; iqtisodiyotning ijtimoiy yo`nalganligini oshirish va fuqarolarning moliyaviy xavfsizligini ta`minlash.

Qonun chiqaruvchi Rossiya fond bozorining xalqaro nufuzi yuqoriligini saqlashning samarali va ishga layoqatli nazorati ahamiyati katta ekanligini hisobga olishi zarur. Huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlar mahalliy qimmatli qog`ozlar bozorining xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirishga yo`naltirilishi lozim.

Bozor xavfsizligining muhim tarkibiy qismi qimmatli qog`ozlar bozori bo`yicha Federal komissiya (Rossiya FKTSB) va huquqni himoya qilish organlarining qoidabuzarliklarni aniqlash, oldini olish va jazolash bo`yicha faoliyati hisoblanadi.

Biroq bozor uchun yaxshi qonunchilik va huquqiy asoslarni yaratishning o`zi qonunlarning ijro etilishi va huquqni qo`llash tizimlarini tashkil qilmasdan bozorning xavfsizligini ta`minlay olmaydi. Huquqni muhoaza qilish, sud va tartibga solish organlari ishini muvofiqlashtirish zarur. Buning uchun qonunchilik tartibida Rossiya va soliq organlarining nazorat funksiyalarini kengaytirish, ularning faoliyat sohasini chegaralash va ularga mos keluvchi vakolatlar berish zarur. bu idoralarning ushbu sohada faoliyat ko`rsatayotgan xodimlari yuqori malakaga va ixtioslashuvga ega bo`lishlari lozim.

Bunga huquqni muhofaza qilish organlarida maxsus bo`linmalar tashkil qilish va oliy o`quv yurtlarida bu sohada ishlashga maxsus o`rgatish yo`li bilan erishish mumkin.

Qimmatli qog`ozlar bozorini tartibga solishda Rossiya FKTSB roli juda katta. Fond bozorini davlat tomonidan tartibga solishni faollashtirish uchun uning maqomini oshirish lozim, FKTSB ham mos keluvchi vakolatlar bilan ta`minlanishi kerak. Unda xavfsizlik bo`linmalari tashkil qilish maqsadga muvofiq (boshqa davlatlardagi komissiyalar kabi).

Davlat tomonidan tartibga solishning ustuvor yo`nalishlaridan biriga axborotni ochish va qimmatli qog`ozlar bozorining «shaffoflik» darajasini oshirish bo`yicha ishlarning davom ettirilishi bo`lishi lozim.

Rossiyada hozirgi paytda eng muhim siyosiy va iqtisodiy muammo xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va investorlar va tovar ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish hisoblanadi. Bu maqsadlarda qonunchilikni yanada takomillashtirish, investorlar xavfsizligini ta`minlash bo`yicha huquqni muhofaza qilish organlarining chora-tadbirlarini muvofiqlashtirish zarur. Aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyalar davlat ulushining xavfsizligini ta`minlash tizimi ishlab chiqilishi lozim.

Veksel muomalasida elementar tartibga solish va qimmatli qog'ozlar bozorining bu segmenti xavfsizligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha choralar ko'rishsiz mamlakatning moliyaviy va iqtisodiy muammolarini hal etib bo'lmaydi. Veksellar muomalasi sohasining umumiy axborot massivi yaratishni yakunlash lozim.

Shunday qilib, mahalliy qimmatli qog'ozlar bozori xavfsizligini shakllantirish, tartibga solish va ta'minlashda davlatning rolini kuchaytirish hayotiy zarurat hisoblanadi va mamlakat hukumati tomonidan mos keluvchi choralar ko'rishni talab qiladi.

Ilk bor 1997 yildan boshlab Rossiya fond bozorida yana «buqalar» hukmronlik qilmoqda (agar 1999 yilning oxiri – 2000 yillar boshidagi «ralli»ni hisobga olmasak). 1998 yil inqirozidan so'ng va uch yildan ortiq davom etgan stagnasiyadan keyin kuchli barqaror o'sish kuzatildi. RTS indeksi 350 punktli «qarshilik ko'rsatish darajasi»ni «buzib o'tdi» va ilgari 1997 yilning aprelidan noyabrigacha qisqa muddatda «tashrif buyurgan» hududida turibdi.

1999-2001 yillardagi bundan oldingi kon'yunktura «cho'qqi»laridan farqli ravishda hozirgi ko'tarilish Rossiyalik brokerlarning chayqov o'yinlaridan ko'ra ko'proq ham xorijiy, ham Rossiyalik yirik investorlarning real buyurtmalari bilan asoslanadi. Vaziyat 1997 yildagi holatdan shu bilan farq qiladiki, Rossiyalik vositalarning barchasi baravariga emas, balki 10-12ta «sanoat yalovbardori»dan iborat bo'lgan aniq bir to'plamgina sotib olinmoqda. (Ma'lumot uchun: mart oyi uchun RTS 10 ta eng likvidli aksiyalari bo'yicha savdo hajmi (Gazpromsiz) birja umumiy aylanmasining 87%ini tashkil qiladi).

Nima bo'lganda ham, oxirgi yarim yil ichida bozor ikki baravardan ortiq o'sdi. Bu o'sish qanchalik barqaror bo'ladi, iqtisodiy muhit ham shunchalik tub o'zgarganmi?

YaIM va ishlab chiqarish dinamikasi, ishlab chiqarish quvvatlarining yuklanganligi va yirik korxonalarning investitsion rejalari haqida tahlilchilarning bashoratlari va hamma uchun ochiq makroiqtisodiy ma'lumotlardan kelib chiqib, iqtisodiyot beqaror muvozanatda qotib qoldi, uning yanada rivojlanish yo'nalishini tanlash quyidagi to'rt omilning harakati yoki harakatsizligi kiradigan «impuls» intensivligi va yo'nalishi bilan belgilanadi: davlat (birinchi navbatda prezident va hukumat), biznes hamjamiyati (asosan «xomashyo oligarxlari»), iste'molchilar va tashqi muhit (jahon tovar va fond bozorlari, geosiyosiy vaziyat va b.). Ekspertlarning makroiqtisodiy baholari shuni ko'rsatadiki, hozirgi holatdan chiqib ketishning eng ehtimoli yuqori stsenariysi YaIM ekstensiv

o'sishi (2-5%) hisoblanadi. Fond bozori namoyish etayotgan dinamika esa investorlarning voqealar rivojlanishi eng optimistik variantiga yo'nalganligini tasdiqlaydi.

Rossiya fond bozorining oldida turgan uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlash muammolarini beshta yo'nalish bo'yicha guruhlash mumkin:

1. Global beqarorlik sharoitlarida Rossiya moliya aktivlarining umumiy jalb etuvchanligini qo'llab-quvvatlashni asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari o'sish sur'atini o'rtacha dunyo darajasidan yuqori saqlash yo'li bilan ham, hukumat va biznes-elitaning potentsial investorlar orasida Rossiya brendini qo'llab-quvvatlash yo'li bilan ham amalga oshirish mumkin. Agar ikkinchi usul oxirgi paytlarda ko'proq va so'nggi natijalarga ko'ra muvaffaqiyatli foydalanilayotgan bo'lsa, birinchi usul chuqurroq va o'ylab chiqilgan siyosatni talab qiladi. Uning natijalari uzoq muddatli istiqbolda samara beradi. Erishilgan natijalar tufayli esa Rossiya 2002 yilda ham iqtisodiyoti rivojlanayotgan mamlakatlarning moliya bozorlari orasida yetakchi bo'lib qolmoqda. Keyinchalik vaziyat hukumatning 2002 yil amalga oshirgan ish natijalari va jahon iqtisodiyotining o'sish sur'atiga jiddiy ravishda bog'liq bo'ladi.

2. Rossiya fond sanoatining ishlab chiqarish quyitizimi bugungi kunda sezilarli ortiqcha (amalda xizmat ko'rsatiladigan operatsiyalar hajmiga nisbatan) quvvatlar bilan og'irlashtirilgan, ularning ish samaradorligi juda past. Ikkilamchi bozorning ko'p sonli professional qatnashchilaridan (brokerlar, depozitariylar va qisman savdo tizimlari) tashqari ortiqcha fond vositalari ham mavjud bo'lib, ular uchun ikkilamchi muomala infratuzilmasi ishlab chiqilgan va yo'lga qo'yilgan, biroq emitentlar va investorlar tomonidan talab yo'q. Boshqa tomondan, qimmatli qog'ozlar birlamchi bozori infratuzilmasining rivojlanish darajasi va qatnashchilar soni ikkilamchi bozordan ancha ortda qolib, taxminan ishlab chiqarish sektori rivojlanishining umumiy darajasiga mos keladi.

Aynan birlamchi bozorning rivojlanishi fond bozorini «investision sikl»ga xizmat ko'rsatishga qayta yo'naltirishda hal qiluvchi rol o'ynashi lozim va o'rta muddatli istiqbolda fond bozorida o'z pozitsiyalari barqarorligidan manfaatdor bo'lgan qatnashchilarning asosiy sa'y-harakatlari shu yo'nalishda mujassamlanishi lozim. Yaqin yillarda asosiy tendentsiyaga birlamchi bozorning ikkilamchi bozorda mavjud vositalarni asta-sekinlik bilan «o'zlashtirish» aylanadi.

Agar 2003 yil inqirozli stsenariy tomon burilish ro'y bermasa, 2003-2005 yillarda korporatsiyalar konvertatsiyalanadigan bondlar, so'ngra

aksiyalar (dastlab imtiyozli, keyin ovoz berish huquqiga ega) chiqarish orqali chetjan investorlarning mablag'larini faollik bilan jalb eta boshlaydi.

Bunday sharoitlarda bank xizmatlari bozori fond bozorining eng dinamik rivojlanayotgan segmentga aylanishi lozim. Qimmatli qog'ozlar chiqarish orqali moliyalashtirishni jalb etishni tashkil qilish qayta tuzilayotgan rossiyalik korxonalar uchun juda qiziqarli bo'ladi, xalqaro investitsion banklar tomonidan raqobat esa dastlabki pallada juda kuchli bo'ladi. Bu Rossiya banklari va yirik brokerlik kompaniyalari ushb bozorda sezilarli joy egallashlari uchun yagona imkoniyat ko'rinadi. Afsuski, ularning ko'chiligi kutilayotgan shov-shuvni «egarlash»ga tayyorligi jiddiy Shubha uyg'otadi.

Fond bozorining ishlab chiqarish infratuzilmasini isloh qilish birjalar va hisob-kitob-kliring tashkilotlarining ish samaradorligini oshirishdan iborat.

Isloh qilish usullari ikkita: asosiy xizmat turlari bo'yicha savdo-hisob-kitob xoldinglari o'rtasida yetarli darajada raqobatni ta'minlash yoki bir nechta savdo-hisob-kitob tizimlarini qo'llab-quvvatlash mumkin bo'lmagan yoki maqsadga muvofiq emasligida tartibga soluvchi organlar va birja majmui xizmatlaridan foydalanuvchilarning barcha guruhlarining real ishtirokini ta'minlash.

Bunda Rossiyalik aktivlar bilan savdoning xalqaro maydonlarga ko'chib o'tishiga yo'l qo'ymaslik va imkon qadar teskari jarayoni tashabbusi bilan chiqish muhim ahamiyatga ega.

Ularning rivojlanishi birlamchi bozorning rivojlanishi bilan rag'batlantiriladigan, lekin hali boshlang'ich bosqichda turgan infratuzilma tashkilotlarining yana bir turi reyting agentliklari hisoblanadi. Ehtimol, yaqin yillarda ushbu bozor segmentida hozirdan Rossiya bozori uchun moslashtirilgan mahsulotlar taklif etayotgan xalqaro agentliklar (birinch navbatda, *Standard & Poor's*) ustunlik qiladi.

3. Fond bozori sektorida investitsion jarayon ancha yaxshi yo'ga qo'yilgan, uning «nastroyka»si brokerlik kompaniyalarida ko'pchilik banklarga nisbatan moslashuvchanroq.

Moliya sektoridagi investitsion jarayon joriy bozor kon'yunkturasiga boshqa sektorlardan ko'ra ko'proq bog'liq bo'ladi. Mavjud rivojlanish loyihalarini to'liq moliyalashtirilmasligi muammosi bir tomondan, bozorning o'zi stagnatsiyalanishi bilan, boshqa tomondan esa – mamlakatdagi odatiy oldindan aytib bo'lmaydigan vaziyat sharoitlarida boshqarish maqsadlarining qisqa muddtli ekanligi bilan izohlanadi.

1998 yildagi inqirozdan so'ng rivojlanishni moliyalashtirish faqat kompaniya egalarning o'z mablag'lari hisobiga ro'y bermoqda, bu esa resurslarni asosiy yo'nalishlarda mujassamlantirish imkoniyatini pasaytiradi. Moliyaviy vositachilarning «shaffof emasligi» amalda kapitalni birlashtirish va qo'shib yuborish orqali markazlashtirish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi. Biroq mavjud investitsion resurslar ham doimo samarali sarflanmaydi.

4. Rossiya qimmatli qog'ozlar bozorida innovatsion jarayonlar asosan g'arb tajribalarini Rossiya iqtisodiyoti sharoitlariga va qonunchilik xususiyatlariga moslashtirishga borib taqaladi. Ushbu jarayon tashabbusi bilan ba'zida tartibga soluvchi organlar chiqadi, biroq moliya bozorining ish standartlarini halqaro standartlarga yaqinlashtirish bo'yicha hech qanday tizimli siyosat, afsuski yo'q. Innovatsiyalarning ko'proq tarqalgan, lekin deyarli tartibga solinmaydigan yo'nalishi «sxema»larni ishlab chiqish va joriy qilish hisoblanadi. Davlat nuqtai nazaridan «sxemasozlik» bir ma'noga ega emasligiga qaramay tan olish kerakki, bu innovatsiyalarni moliya bozoriga joriy qilishning resurslar sarfi va vaqt bo'yicha juda samarali, eng talabchan usulidir. Uning iste'molchilar uchun asosiy kamchiligi, qoidaga ko'ra, risklarni boshqarish masalalarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, loyihani ishlab chiquvchilar uchun esa – natijalarni ko'paytirish imkoniyatining cheklanganligi hisoblanadi.

5. Iqtisodiyotning moliya sektorida barcha quyitizimlar faoliyati va rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun muhim infratuzilma mexanizmi («kvadrat infratuzilma») deb tartibga solish va o'zini-o'zi tartibga solish organlarini hisoblash mumkin. Hozirgi bosqichda ularning vazifasi bozor infratuzilmasi faoliyatini tavsiflab beradigan yangi «o'yin qoidalari»ni ishlab chiqish hisoblanadi.

Rossiyaning amaldagi qonunchiligiga ko'ra fond birjasi qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilari qatoriga kiradi. Fond birjasi savdo yuritishning tarixan yuzaga kelgan qoidalariga ega tashkilotni ifodalaydi. Fond birjalari vaqtinchalik bo'sh mablag'larning yirik va kichik summalariga ega bo'lgan yangi investorlarni doimiy jalb qiladi. Fond birjasi shartnoma va bitimlar tuzadi, qimmatli qog'ozlar bilan barcha operatsiyalarni amalga oshiradi. Birjada tuzilgan bitimlarni bajarish kafolati mijozning pullarini himoya qilish kabi muammo bilan uzviy bog'liq.

Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish undagi barcha faoliyat va operatsiya turlari: emission, vositachilik, investitsion, chayqov, garov, trast operatsiyalari va hokazolarni qamrab oladi.

Rossiyada faoliyat ko'rsatayotgan qimmatli qog'ozlar bozori mamlakatning iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Rossiya fond bozori rivojlanayotgan bozorlardan hisoblanadi. U aksiyadorlik jamiyatlari sonining ko'pligi bilan tavsiflanadi, bu jamiyatlarning aksariyati birona savdo maydonchasining listingida turmasada to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar uchun katta qiziqish uyg'otadi.

Etarli darajada likvidlikning yo'qligi Rossiya bozorida portfelli investisiyalashda asosiy muammo hisoblanadi. Garchi kompaniyalarning katta qismi foyda ko'rib ishlaydigan, moliyaviy jihatdan barqaror va yiliga 20-30% o'sishni namoyish etadigan bo'lsada, shunga qaramay, ular hatto rivojlanayotgan mamlakatlardagi shunga o'xshash kompaniyalarga nisbatan sezilarli diskont bilan savdolashadi, rivojlangan mamlakatlar haqida esa gapirmasak ham bo'ladi. Bularning barchasi shundan dalolat beradiki, bozor infratuzilmasini yo'lga qo'yish, kompaniyalarning investorlar uchun ochiqqligini oshirishga yo'naltirilgan ishlarni bajarishda tub makroiqtisodiy yaxshilashlarsiz aksiyalar sezilarli o'sishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar orasida Rossiya maydonchalarida asosan kompaniyalarning oddiy va imtiyozli aksiyalari muomalada mavjud. Korporativ qarz majburiyatlari sektori vujudga kelmoqda. Ko'plab kompaniyalar moliyalashtirishning bu usuli afzalliklarini o'z operatsion faoliyatida ko'rmoqda. Bundan tashqari, valyuta, foiz va portfelli risklarni boshqarish imkoini beradigan hosila qimmatli qog'ozlar bozorining qayta tiklanishiga umid bor.

Rossiyada fond bozorining istiqbollari hozirda faqat ijobiy. Bunday fikrni yaqinda Britaniyaning ishbilarmonlar gazetasi Financial Times bildirdi. Gazetaning fikriga ko'ra, Rossiya fond bozori, nihoyat, stagnatsiya holatidan chiqishni uddaladi va endi xorijiy investorlar tomonidan «yangi» pul oqimlari hisobiga uning likvidligi asta-sekinlik bilan o'sishini kutish mumkin.

Rossiyaning Parij va London kreditorlar klublari oldidagi qarzlarini tarkibiy qayta tuzish Shubhasizki, investorlarning mamlakat tashqi qarzlariga va ichki korporativ majburiyatlariga ishonchini mustahkamaydi. Shunday qilib, ko'rib turibmizki, bozor tsivilizatsiyali holatiga qaytmoqda.

Rossiya aksiyalar bozori hali mamlakat iqtisodiyotidagi ijobiy o'zgarilarni moliya bozorining boshqa segmentlari kabi faol javob berayotgani yo'q, chunki u g'arb investorlarning mablag'lar oqimiga eng ko'p bog'lanib qolgan. Biroq tahlilchilarning baholashicha, bu yerda ham vaziyat yaxshi tomonga o'zgarishi mumkin. Rossiya rubli kursining

barqarorligi, mamlakat soliq tizimini soddalashtirish, ichki yalpi mahsulot hajmining o'sishi va bank tizimining asta-sekinlik bilan inqirozdan chiqishi – bu omillarning barchasi, tahlilchilarning fikricha, investorlarning kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ularning rossiya qimmatli qog'ozlariga qiziqishini oshiradi.

Xulosalar

Aksiyalarini birja ro'yxatiga kiritish istagida bo'lgan emitent-kompaniyalar uchun qoidalarni birjalarning o'zi belgilaydi, shu sababli har bir birjada qimmatli qog'ozlarni kotirovkaga qo'yishning o'z «texnologiya»si mavjud. Aksiyalarini muayyan birjada kotirovkalash istagida bo'lgan kompaniyalarga talablar ham farqlanadi.

Birja bu – aksiyalarning bozor qiymatini qo'llab-quvvatlash tizimi. Kompaniyalar birlashtirish va qo'shib yuborishda aktivlarni baholash aksiyalarning bozor qiymati kursiga tayanadi, kitob, balans kursiga emas. Qator mamlakatlarda listing kompaniyaning soliqqa tortishda jiddiy chegirmalar taqdim etish uchun asos hisoblanadi. Va nihoyat, bunday varaqlarda turgan kompaniyalarga, qoidaga ko'ra, kredit va zaemga ehtiyoj sezilganda bank va moliyaviy institutlarning ishonchiga erishish, shuningdek, listing aksiyalariga konvertasiyalanadigan yangi obligasiyalar chiqarish osonroq bo'ladi. Shu tariqa, listing bu – bozorni qo'llab-quvvatlash tizimi, u uyushgan bozor uchun qulay sharoitlar yaratadi, eng ishonchli va sifatli qimmatli qog'ozlarni aniqlashga imkon beradi va ularning likvidligini oshirishga xizmat qiladi.

Jahondagi eng nufuzli birjalar Nyu-York birjasi (bu yerda AQSHdagi jami qimmatli qog'ozlarning 85-90%i sotiladi), London birjasi, Tokiyo birjasi va Parij birjasi hisoblanadi.

«2008 yil davomida sog'lom avlodni voyaga yetkazish, jismoniy tarbiya va sport sohasida amalga oshirilayotgan ulkan o'zgarishlarga alohida to'xtalishni joiz deb bilaman.

Bu borada “Ayollar va bolalar salomatligini mustahkamlash”, “Salomatlik-2” loyihalari doirasida tibbiyot muassasalariga qariyb 3,5 million AQSH dollari qiymatidagi asbob-uskunalar yetkazib berildi.

Bu muhim yo'nalishda o'z kuch va imkoniyatlarimiz bilan bir qatorda xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan olib borayotgan yaqin hamkorligimiz ijobiy samara bermoqda.

Masalan, Jahon ovqatlanishni yaxshilash jamg'armasining 6 million dollarlik mablag'i hisobidan un mahsulotlarini fortifikasiya qilish bo'yicha muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Yaponiya hukumatining granti asosida Respublika akusherlik va ginekologiya ilmiy-tadqiqot instituti 3,5 million dollarlik zamonaviy davolash-dagnostika uskunalari bilan jihozlandi.

Saudiya Taraqqiyot jamg'armasi va OPEK jamg'armasi tomonidan yurtimizdagi 28 ta yangi maktab qurilishiga 21 million, Kuvayt arab iqtisodiy rivojlanish jamg'armasi tomonidan Respublika neyroxirurgiya markazi qurilishiga 13 million, Islom taraqqiyot banki tomonidan 5 ta kasb-hunar kolleji qurilishi uchun 10 million dollar, Birlashgan Arab Amirliklari tomonidan yangi maktablarni jihozlash, kompyuterlar bilan ta'minlash uchun 16 million dollar miqdorida mablag' ajratilganini qayd etish lozim.

Shular qatorida Osiyo taraqqiyot banki, Germaniyaning KfV banki va Xitoy Xalq Respublikasining moliya institutlari tomonidan kommunal xizmat sohasini yanada rivojlantirish, qishloq aholisini toza ichimlik suvi bilan ta'minlashni yaxshilash uchun katta miqdorda mablag' ajratilganini alohida ta'kidlash o'rinli bo'ladi»²⁰.

Tayanch so'zlar

Birja, listing, AQSH Birja tizimi, Nyu-York fond birjasi, Amerika fond birjasi, NYSE, birja a'zosi, institutsional investorlar, AMEX, Buyuk Britaniya fond birjasi, Lond fond birjasi, uch toifa, marketmeyker, dilerlararo brokerlar, pul brokerlari, Parij fond birjasi, Shveytsariya fond birjalari, halqaro yo'nalganlik, Germaniya fond birjalari, 7 ta fond birjasi, Tokiyo fond birjasi, ikki sektsiya, xorijiy kompaniyalar, brokerlik uylari, Moskva Tovar birjasi.

Nazorat savollari

- 1) Birjaning mohiyati nimada?
- 2) AQSH birja tizimi haqida gapriib bering.
- 3) Buyuk Britaniya birja tizimi haqida gapriib bering.
- 4) Fransiya, Shveytsariya, Germaniya va Yaponiya birja tizimlari.
- 5) Rossiya birja tizimi.

²⁰ Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz
«Xalq so'zi» №237 (4647), 06.12.2008 y.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

3.Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4.Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.

5.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7.Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

14-BOB. BIRJA FAOLIYATINI AVTOMATLASHTIRISH

14.1. Birja savdosini avtomatlashtirish. Birjaning kompyuter ta'minoti

14.2. Ma'lumotlar to'plamini himoyalash choralari. Dasturiy ta'minot xatolaridan himoyalash

14.3. Himoyalash lozim bo'lgan axborotni saqlash

14.4. Birjaning elektron savdo maydonchasida aksiyalar xarid yoki sotuv narxini kiritishda treyderlarning xatolari

14.5. Vazifalarni avtomatlashtirishning ahamiyati

14.1. Birja savdosini avtomatlashtirish.

Birjaning kompyuter ta'minoti

Birja – bozor mexanizmining tarkibiy qismi; u talab va taklif real nisbatini aniqlaydi, muvozanatli narxlarni shakllantiradi va ularga ulgurdi bozorni yo'naltiradi, tovar massasini tovar muomalasi sohasiga jalb etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, birja – xedjlash orqali narxni barqarorlashtirish vositasi, narxlar o'rtasidagi farqda tijorat chayqovlari vositasi va Shu asnoda investitsiyalash uchun jalb etuvchi soha hisoblanadi

Birja savdosi quyidagi yo'l bilan amalga oshiriladi:

- birja bitimlarini birja vositachisi tomonidan mijozning nomidan va uni hisobiga yoki o'z nomidan va mijozning hisobiga amalga oshirish (brokerlik faoliyati);

- birja bitimlarini birja vositachisi tomonidan keyinchalik birjada qayta sotish maqsadida o'z nomidan va o'z hisobiga amalga oshirish (dilerlik faoliyati).

Zamonaviy jahon iqtisodiyotida birja savdosining rolini ko'rib chiqish uchun albatta birja savdosini avtomatlashtirish mohiyatiga murojaat qilish zarur. Oxirgi paytlarda iqtisodiy vazifalarni hal qilishda EHMni qo'llash kengaymoqda. Bugungi kunda deyarli barcha tashkilotlar o'z ishida hisoblash texniksidan foydalanmoqda. Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi davomida hisoblash texnikalari bozori ham, dasturiy ta'minot vositalari bozori ham asosan kichik va o'ta korxonalarning qo'shilishi hisobiga ancha kengaydi.

Saqlanayotgan ma'lumotlar hajmi va tarkibiy murakkabligining o'sishi, axborot tizimlaridan foydalanuvchilar doirasining kengayishi shunga olib keldiki, 60-yillarda ma'lumotlar to'plamini boshqarish tizimlarining (SUBD) ilk sanoat namunalari – MTni tashkil qilish va

yuritish uchun mo'ljallangan ixtisoslashgan dasutriy vositalar paydo bo'di. Iqtisodiy jarayonlarni avtomatlashtirish uchun SUBD dan foydalanish ko'p hollarda maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bandlik xizmati yoki mehnat birjasini avtomatlashtirish misolini ko'rib chiqamiz.

Birjaning kompyuter tizimida barcha ma'lumotlar – savdo haqida, birjada ro'y beradigan operatsiyalar haqida xizmat axborotlari va h.k. saqlanadi.

Xizmat axboroti deb uni ochib berish birjaga va savdo qatnashchilariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan va quyidagilarga aloqador har qanday axborot hisoblanadi:

- emitentlar va ular chiqargan emission qimmatli qog'ozlar, to bundan axborot e'lon qilinadigan paytga qadar, jumladan, agar bu emitentning qimmatli qog'ozlar bozor bahosiga ta'sir etadigan bo'lsa, shuningdek, emitentdan yangiliklar lentasida e'lon qilinmasdan oldin jiddiy dalillar haqida olinagn ma'lumotlar;

- savdo qatnashchilari, jumladan, ularning moliyaviy ahvoli;

- savdo hisobraqamlarida qimmatli qog'ozlar miqdori va pul mablag'lari summasi haqidagi axborot;

- birja savdolarida qimmatli qog'ozlar bilan bitimlar, birja tomonidan axborotlar belgilangan tartibda e'lon qilingan holatlar bundan mustasno;

- savdo qatnashchilari va birja xodimlarining birja kompyuter tizimi va birja kompyuter tarmog'iga kirish uchun nomlari va parollari;

- birjaning kompyuter tizimini ruxsatsiz ulanishdan himoya qilish tizimi;

- Birja, hisob-kitob tashkiloti, kliring tashkiloti, hisob-kitob depozitariysi faoliyatida majburiy ochib berish lozim bo'lmagan jiddiy hodisalar;

- savdo qatnashchisini qimmatli qog'ozlar bozorining boshqa sub'ektlariga nisbatan ustun holatga qo'yishi mumkin bo'lgan boshqa axborotlar.

Xizmat axborotlarini qayta ishlash qoidalari va ularga ulanish rejimi.

Himoya qilinishi lozim bo'lgan axborot birjada elektron ko'rinishda (jumladan, kompyuter tarmoqlarida, magnitli vositalarda), shuningdek, bosma hujjatlar shaklida saqlanadi.

Uchinchi shaxslarning birjaga ulanishi faqat birja xodimlari ishtirokida amalga oshiriladi.

Birja xodimlarining, shuningdek, uchinchi shaxslarning birja kompyuter tizimiga ulanishi faqat individual nom va parollar asosida amalga oshiriladi.

Birja kompyuter tarmog'iga ulanishga faqat birja xodimlariga har oy o'zgartiriladigan individual parollar asosida ruxsat beriladi.

Texnik vositalardan foydalangan holda axborot texnologiyalari bo'limi quyidagilarni amalga oshiradi:

- onlayn rejimida Birja kompyuter tizimiga, birja kompyuter tarmog'iga ulanish monitoringi, shuningdek, ruxsatsiz ulanishning oldini olish va bunga yo'l qo'ymaslik;

- kiruvchi/chiquvchi e-mail xabarlarini monitoringi;

- ichki nazorat bo'limi bilan birgalikda xodimlarning lavozim majburiyatlariga muvofiq birja xodimlarining birja kompyuter tizimi va birja kompyuter tarmog'i resurslariga ulanish huquqini cheklash.

A) Xizmat axborotlarini ruxsatsiz ulanishdan himoya qilish tizimlari

Ruxsatsiz ulanish quyidagi tizimlarga taalluqli bo'lishi mumkin:

- ma'lumotlar bazasi serveri;
- birjaning savdo zalida joylashgan savdo qatnashchilarining ish o'rnini;
- savdo qatnashchilarining uzoqda joylashgan ish o'rnini;
- birja kompyuter tizimidagi birja savdosi bo'limi xodimlarining ish o'rnini.

Axborotni qayta ishlash, uzatish va birja kompyuter tizimida saqlash bosqichlarida xavfsizlikka tahdidlar quyidagilarni qamrab oladi:

- axborotning maxfiyligini buzish;
- axborotning to'laqligini buzish;
- axborotning ochiqqligini buzish.

Birja kompyuter tizimiga nisbatan qoidabuzarlar ichki (xodimlar orasidan) va tashqi (begona shaxslar) bo'lishi mumkin.

Ichki qoidabuzarlar quyidagi xodimlar toifalaridan bo'lishi mumkin:

- birja kompyuter tizimidan foydalanuvchilar (operatorlar);
- texnik vositalarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlar (muhandislar, texniklar);

- amaliy va tizimli dasturchilar;
- binolarga xizmat ko`rsatuvchi texnik personal;
- birja kompyuter tizimining xavfsizlik xizmati xodimlari;
- birja kompyuter tizimiga ulanish huquqiga ega bo`lgan turli pog`onadagi rahbariyat.

Begona shaxslar orasidan quyidagilar qoidabuzarlar bo`lishi mumkin:

- savdo qatnashchilari (vakolatli treyderlar va ularning yordamchilari);
- birja savdo zaliga tashrif buyuruvchilar;
- birja kompyuter tizimiga masofadan ulanish kanallari bo`yicha hujum qiluvchilar;
- birja kompyuter tizimi bilan uning hayot faoliyatini ta`minlash masalalari bo`yicha aloqa qiluvchi tashkilotlar;
- raqobatlashuvchi tashkilotlar vakillari;
- tasodifan yoki atayin propusk(o`tkazish) rejimini buzgan shaxslar (birja kompyuter tizimi xavfsizligini buzish maqsadisiz);
- birja hududidan tashqaridagi istalgan shaxslar.

B) Birja kompyuter tizimida axborot xavfsizligiga tahdidlar tasnifi va himoya tizimiga talablar.

Axborotni qayta ishlash, uzatish va saqlash bosqichlarida xavfsizlikka tahdid istalgan axborot-telekommunikasiya tizimida, jumladan, birja kompyuter tizimida quyidagilarni qamrab oladi:

- axborotning maxfiyligining buzilishi;
- axborotning to`laqonliligining buzilishi;
- axborotning ochiqligining buzilishi

Birja kompyuter tizimida turli operatsiyalarni bajarishda qayta ishlanadigan hujjatlar himoyalaniishiga talablarning taqsimlanishi:

- talab yo`q;
- past;
- o`rtacha;
- baland.

Elektron hujjat yaratish:

- savdo qatnashchilari pozitsiyalarini hisobga olish bo`limida topshiriqlar kiritish;
- savdo hisobraqami atributlari bilan ishlash;
- tashqi hujjatlar kiritish;

➤ savdo qatnashchilari va ularning mijozlari pul mablag'lari haqidagi axborot bilan ishlash;

➤ qimmatli qog'ozlarni birjada savdoga yo'l qo'yish (listing va delisting) topshiriqlari bilan ishlash;

➤ tizimli ma'lumotnomalar bilan ishlash;

➤ ulanish huquqi jumallari bilan ishlash;

➤ savdo qatnashchisi vakil qilgan treyderning birjaning savdo zalida buyurtma kiritishi;

➤ savdo qatnashchisi vakil qilgan treyderning savdo qatnashchilarining masafodagi ish joyidan buyurtma kiritishi.

Bu holatda hujum ob'ekti sifatida ish o'rtidagi operator, xizmat ko'rsatuvchi personal, ish stantsiyasi (ish o'rni), lokal tarmoq, ma'lumotlar to'plami bo'lishi mumkin.

Ob'ektlarga ta'sir, qoidabuzarning qabul qilingan modeliga muvofiq, bevosita (hujjatni ruxsatsiz o'qish, disketani o'g'irlash va h.k.) va bilvosita (masalan, tashqi tarmoqdan yaratilayotgan hujjatning to'liqligini buzish maqsadida) bo'lishi mumkin.

Axborotni himoyalash tizimi quyidagi talablarga javob berishi kerak:

➤ tizimning axborot, dasturiy va apparat resurslariga begona shaxslar tomonidan, shuningdek, savdo qatnashchilari va birja xodimlari tomonidan tizim ishiga tasodifan yoki ataylab noqonuniy va ruxsatsiz (berilgan vakolatlarni oshirgan holda) ulanishdan himoya qilish maqsadida birja kompyuter tizimi resurslariga foydalanuvchilarning ulanishini boshqarish;

➤ aloqa kanallari bo'yicha uzatiladigan ma'lumotlarni himoyalash;

➤ birja kompyuter tizimida ro'y beradigan va uning xavfsizligiga aloqador barcha hodisalar haqida ma'lumotlarni ro'yxatga olish, to'plash, saqlash, qayta ishlash va berish;

➤ birja kompyuter tizimidan foydalanuvchilar ishini ma'muriyat tomonidan nazorat qilish va tizim resurslariga ruxsatsiz ulanishga qilingan harakatlar haqida xavfsizlik ma'murini tezkor xabardor qilish;

➤ birja kompyuter tizimining eng kichik resurslari, himoya va amaliy dasturlarni bajarish muhiti to'laqonligini qo'llab-quvvatlash va nazorat qilish;

➤ birja kompyuter tizimiga potensial xavfli dasturlar (ularda zararli dastur asoslari yoki xavfli xatolar bo'lishi mumkin) va himoyani buzish vositalari nazoratsiz kiritilishidan, shuningdek, kompyuter viruslarining tushishi va tarqalishidan himoyalash maqsadida tekshirilgan dasturiy ta'minot yopiq muhitini ta'minlash;

➤ himoya tizimi vositalarini boshqarish.

V) Birja kompyuter tizimida foydalanuvchini tanib olish.

Birja kompyuter tizimida foydalanuvchini tanib olish tizimga foydalanuvchining ismi va parolini kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi. Foydalanuvchi Birja kompyuter tizimida oladigan huquqlar quyidagi qoidalar bilan belgilanadi:

Birja kompyuter tizimida ro'yxatga olingan har bir foydalanuvchiga xuddi shu nomli SQL serveri foydalanuvchisi mos keladi. Foydalanuvchi birja kompyuter tizimiga kirishga harakat qilganda tizim kiritilgan ism va parolni SQL serverga tanib olish uchun uzatadi. Agar SQL server foydalanuvchini tanimasa, foydalanuvchi birja kompyuter tizimida ishlashga ruxsat bermaydi. Agar SQL server foydalanuvchining huquqlarini tasdiqlasa, birja kompyuter tizimidagi foydalanuvchilar jadvalida ushbu foydalanuvchining nomi izlanadi. Bu jadvalda quyidagilar ko'rsatiladi:

➤ foydalanuvchiga birja kompyuter tizimida ishlashga ruxsat berilgan vaqt oralig'i;

➤ foydalanuvchining qo'shimcha vakolatlari.

Foydalanuvchining nomi va paroli asosida SQL server uni ma'lumotlar to'plamidagi foydalanuvchilar guruhlaridan biriga kiritadi (atamashunoslikda Microsoft SQL Server). Muayyan guruhga mansublik server darajasida ob'ektlarga (ma'lumotlar va jarayonlarga) ulanish jismoniy huquqini beradi. Hozirgi paytda birja kompyuter tizimida quyidagi foydalanuvchilar guruhlari mavjud:

- tizim administratori;
- smena boshlig'i;
- buxgalter;
- savdo administratori;
- nazoratchi;
- savdo qatnashchisining savdo zalidagi treyderi;
- savdo qatnashchisining masofadagi ish o'rinda treyderi.

Savdo qatnashchilari foydalanadigan amaliy dasturiy ta'minot ma'lumotlar to'plamini bevosita o'zgartirish huquqiga ega emas. Treyderlar o'tkazadigan ma'lumotlarni o'zgartirish bo'yicha barcha operatsiyalar saqlanadigan jarayonlar orqali amalga oshiriladi. Har bir murojaatda saqlanadigan jarayon treyder nomi asosida treyderning bajarilayotgan o'zgarishni amalga oshirish huquqini tekshiradi.

Tizim foydalanuvchilarning unga ulanishga qilgan harakatlarini maxsus fayllarga (jadvallarga) yozib boradi. Bunda har bir so'rov bilan ishlashda tizim quyidagilarni qayd qiladi:

- voqea vaqti;
- voqea turi (ulanish-uzish so'rovi);
- foydalanuvchining nomi;
- so'rov kelib tushgan stantsiya raqami.

Birja savdolar bo'limi savdo zalining nazorat guruhi xodimlari kelib tushayotgan so'rovlarni birja savdo zalidagi real o'rinlar soni bilan taqqoslagan holda bu jarayonni doimiy kuzatib boradilar. Parolni tanlab topishga harakatlar ham dasturiy, ham vizual jihatdan qayd qilinadi.

Axborot texnologiyalari bo'limi xodimlari lokal tarmoqning barcha stansiyalarida o'rnatilgan barcha dasturiy vositalarning kundalik monitoringini yuritadi. Har bir stansiya uchun unda o'rnatilishi va ishga tushirilishi mumkin bo'lgan dasturlar ro'yxati belgilanadi. Stansiyalarning katta qismiga (xususan, barcha treyder stansiyalariga) disketadan foydalanish uni protsessor blokidan olib tashlash yo'li bilan taqiqlanadi. Protsessor bloklari muhrlanadi.

14.2. Ma'lumotlar to'plamini himoyalash choralari **Dasturiy ta'minot xatolaridan himoyalash**

Dasturiy ta'minotning chalalik riskini kamaytirish uchun modeli ta'minot usulidan foydalaniladi. Kompyuter vositalaridan foydalanish va qo'lda hisob-kitob qilish asosidagi savdo jarayoni modeli ishlab chiqilgan. Model quyidagi asosiy quyitizimlarni qamrab oladi:

- kliring tashkiloti bilan ishlar;
- savdo qatnashchilarining savdo hisobraqamlar mazmuni haqidagi axborot o'rnatish va o'zgartirish;
- risklarni boshqarish;
- savdo qatnashchisining buyurtma kiritishi va uni tahrir qilishi;
- savdo qatnashchilari pozitsiyalarining o'zgarishini hisobga olish bo'yicha harakatlar;
- market-maykerlar va mutaxassislarning ishlari;
- savdo qatnashchisining masofadan ishlash modeli.

Dasturiy vositalar operatorlari xatosidan himoyalash

Birjada foydalaniladigan amaliy dasturiy ta'minot ichki qarama-qarshi ma'lumotlar kiritishga imkon bermaydi. Barcha axborotlarni kiritish alohida topshiriqlar bilan rasmiylashtirilishi lozim. Topshiriqni kiritishda Birja kompyuter tizimi avtomatik ravishda uning ichki ziddiyatsizligini tekshiradi. Ziddiyatlar aniqlangan holatda topshiriq kiritilmaydi va foydalanuvchi yuzaga kelgan muammodan xabardor qilinadi. Foydalanuvchining xatolaridan himoyalash birinchi darajasi bevosita birja kompyuter tizimiga kiritiladi. Kiritiladigan har bir topshiriq uchun uni bajarishga alohida buyruq mavjud. Topshiriqni bajarishda birja kompyuter tizimi avtomatik ravishda bunday operatsiyaning mumkinligini tekshiradi (masalan, deponentlangan qimmatli qog'ozlar bo'yicha sotuvga buyurtma berishda tizim avtomatik ravishda bu qimmatli qog'ozlarning depozitariyda mavjudligini tekshiradi va «sotuvga qog'ozlar» registridan «buyurtmaga qo'yilgan qog'ozlar» registriga provodka o'tkazadi.

14.3. Himoyalash lozim bo'lgan axborotni saqlash

Asbob-uskunalarining buzilishi, yo'q qilinishi, dasturiy xatolar, personalning noto'g'ri harakatlari va boshqa turli sabablarga ko'ra ma'lumotlarni yo'qotishning oldini olish uchun ma'lumotlar to'plamidan muntazam nusxa olish tizimi ko'zda tutilgan. Bunday zaxira nusxalari olish xatolik yuzaga kelgan yoki axborot yo'qotilgan taqdirda eng yaqin ishga yaroqli nusxadan foydalanishga imkon beradi. Bundan tashqari, birjaning asosiy binosi buzilib ketgan taqdirda birja faoliyat ko'rsatayotgan vaqt davomida birja kompyuter tizimiga berilgan barcha buyurtmalar va ular bilan tuzilgan bitimlar haqida to'liq axborot olish mumkin bo'lishi uchun arxiv nusxalari olish ko'zda tutilgan.

Ma'lumotlar to'plamidagi axborotdan zaxira uchun nusxa olish lentali vositalarga olinadi. Arxiv nusxalari quyidagi guruhlariga taqsimlanadi:

- zaxira nusxalar;
- arxiv nusxalar;
- "yong'in" nusxalari.

Zaxiralash

Zaxira nusxalari ma'lumotlar to'plamidan nusxa olish vaqtiga bo'lgan ma'lumotlarni qayta tiklashga imkon beradigan kundalik nusxa olish uchun xizmat qiladi.

Arxivlash

Arxiv nusxalari uzoq kelajakda kerak bo'lib qolishi mumkin bo'lgan istalgan ma'lumotlardan nusxa olish va saqlash (arxivlash) uchun xizmat qiladi. Birja kompyuter tizimining barcha savdo ma'lumotlar to'plamlari kundalik arxivlanishi lozim.

"Yong'in" nusxalari tabiiy ofatlar ro'y berishi natijasida birja kompyuter tizimi yo'qotilgan hollarda birja kompyuter tizimini ishgatushirishga imkon beradigan ma'lumotlar va dasturlar nusxalaridan iborat bo'ladi. Zaxira uchun nusxa olish belgilangan vaqt oralig'ida avtomatik ravishda amalga oshirilishi mumkin. Ma'lumotlarni arxivlash savdolar yakunlangandan so'ng keyingi operatsion kunga tayyorlanish jarayonining bir qismi sifatida har kuni bajariladi. Bunda foydalanuvchilarning barcha harakatlarini qayd qilish jurnali, buyurtmalar berish/chiqarib tashlash va tuzilgan bitimlar haqidagi axborot keyinchalik arxivlash jarayonda magnit-optik vositaga ko'chirib olinadigan ma'lumotlar to'plamining arxiv jadvaliga o'tkaziladi.

14.4. Birjaning elektron savdo maydonchasida aksiyalar xarid yoki sotuv narxini kiritishda treyderlarning xatolari

Kompyuter va telekommunikatsiya texnologiyalari tufayli birja savdosi klavishani bosish tezligida amalga oshirilmoqda. Va albatta, xuddi Shu tezlikda xatolarga ham yo'l qo'yilmoqda. Elektron savdo maydonchasida xato yoki noto'g'ri bosilgan klavisha millionlab dollar turishi va hattoki bozor «qulash»iga sabab bo'lishi mumkin.

Insonga xato qilish xos, hattoki zamonaviy texnologiyalar eng tajribali treyder ham aksiyalar xarid yoki sotuv narxini kiritishda xato qilmasligini kafolatlay olmaydi.

Quyida bunday xatolarga misollar keltirilgan. Shu yilning sentyabrida J.P. Morgan Securities Japan kompaniyasi treyderi kompyuterda boshqa klavishani bosib yubordi, natijada sotuvga boshqa aksiyalar chiqarib yuborildi. Xato aniqlangan paytda esa J. P. Morgan Securities Japan sotib yuborilgan aksiyalarni qayta sotib olishiga to'g'ri keldi. Kunning ikkinchi yarmida, xato aniqlangan paytda birja indeksining o'sganligiga qarab, aksiyalarni qimmatroq narxda sotib olishga to'g'ri kelgan. Ekspertlarning baholashicha, noto'g'ri bitim tufali kompaniya yo'qotishlari 50 mln. dollardan oshmagan.

2006 yilning iyuni. Yaponiyaning Tachibana Securities kompaniyasi Adways internet-kompaniyasining 2600 dona aksiyasini har birini 1670 ienadan (14,47 dollara) sotishga buyurtma berdi, bundan sal oldin kompaniya 2400 dona aksiyani donasiga 1,4 mln. yenadan (12 ming dollar) joylashtirgan edi. Garchi xato darhol aniqlangan va buyurtma bekor qilingan bo'lsada, 1482 dona aksiya sotib yuborilgan. Broker yo'qotishni 1,5 mln. dollardan ortiq baholagan.

2005 yil dekabri. Rekord xatoga Yaponiyaning Mizuho Securities kompaniyasi treyderi yo'l qo'ydi. Broker J-Com rekruting kompaniyasining bir dona aksiyasini sotishga buyurtma oldi. Bu J-Com savdosining birinchi kuniyoq ro'y berdi: sal oldin kompaniya aksiyalari 610 ming yena (5 ming dollar) narxida joylashtirgan. Broker kompyuterga xato qilib 1 yena narxida 610 ming dona aksiyani sotishga buyurtma kiritdi.

Xatoni darhol aniqladilar, biroq buyurtmani bekor qilishga barcha so'rovlarga birja kompyuter tizimi javob qaytarmadi. "Vedomosti" gazetasining baholariga ko'ra, Mizuho Securities ko'rgan zarar 40 mlrd. ienadan (341 mln. dollar) ortdi. Bunda kompaniyada jami 14 ming dona aksiya mavjud bo'lib, buyurtmani joylashtirish bozorda xaosga olib keldi, asosiy bozor indeksi Nikkei 225 301 punktga pasayib ketdi.

Voqea sodir bo'lgandan ikki hafta o'tgach, Tokiyo birjasi rahbariyati iste'foga chiqdi. Shu paytda yangi qoidalar joriy qilindi. Bu qoidalarga ko'ra brokerlik kompaniyalari kompaniya aksiyalarining 5%idan ortiq bo'lgan barcha buyurtmalarni xatoga tekshirib chiqishi talab qilinadi. Shunisi qiziqi, Mizuho Securities brokeri birjadan yetkazilgan zarar uchun tovon to'lashni talab qilgan, chunki kompyuter tizimi bunday bitimga yo'l qo'yan. Birja to'lashdan bosh tortgan, natijada ish sudda ko'riladigan bo'lgan.

2003 yilning apreli. Britaniya treyderi xato bo'yicha GlaxoSmithKline kompaniyasining 500 mingta aksiyasini har birini 13 funtdan sotib olgan,

bozorda esa bu aksiyalar narxi 70 pensdan ham kam bo'lgan. yetkazilgan zarar - 6 mln. funtdan ortiq deb xabar beradi The Wall Street Folly.

2002 yil, noyabr. Ryanair kompaniyasi kotirovkalarini qo'yadigan brokerlik firmasi klerki yevro va funtdagi aksiyalar narxini adashtirib yuborgan. Bu xato London fond birjasi indeksini darhol 61% yoki 404,5 punktdan 653,7 punktga oshirgan.

2002 yil, oktyabr. Britaniyalik treyder fyuchers narxini kiritishda xatoga yo'l qo'ydi, ikkilamchi moliyaviy vositalar bilan ishlash bo'yicha eng yirik maydoncha hisoblangan Eurex birjasida savdo uch soatga to'xtab qolgan, birja indeksi esa 500 punktga pasaygan.

2002 yil, sentyabr. Treyder Eurex, namerevavshiysya prodat odin kontrakt na Bitta nemis indeksi DAX ni 5180 punkt darajada sotish istagida bo'lgan Eurex treyderi 5180 ta shartnomani sotib yubordi va bu narxning keskin tushib ketishiga olib keldi. Besh soat o'tgach, birja rahbariyati buning sababi bo'lgan bitimdan keyin tuzilgan barcha bitimlarni bekor qilishga qaror qildi.

2001 yil, dekabr. Shveytsariyannig UBS Warburg banki treyderi ikki sekund ichida ajoyib natijaga erishdi – o'z kompaniyasiga 71 mln. funt zarar yetkazdi. U Dentsu yapon kompaniyasining 16 dona aksiyasini har birini 600 ming yenadan sotishga harakat qilib, buning o'miga 610 mingta aksiyani olti yenadan sotib yubordi.

2001 yil, may. Lehman Brothers investbank treyderi xotel prodat aktsiy na 3 mln. funtlik aksiyalarni sotish istagida edi, biroq u ortiqcha nollarni qo'shib yubordi va 300 mln. funtlik aksiyalarni sotib yubordi.

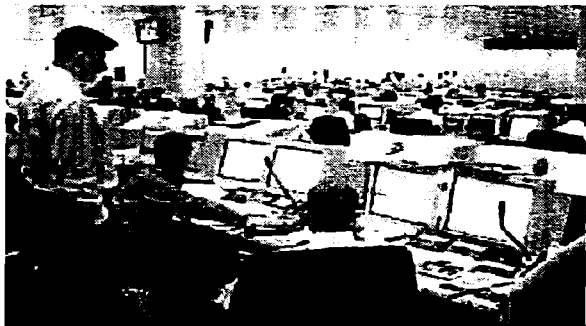
1999 yil, noyabr. Diler klaviaturaga suyanib, tasodifan Premier Oil kompaniyasining umumiy qiymati 1,8 mln. funtdan ortiq bo'lgan 16 mingta aksiyasini sotib yubordi.

Boshqacha qilib aytganda, birja savdosining yaxshiroq ishlashi uchun faqat avtomatlashtirishning o'zigina emas, EHMdan foydalanishda e'tiborlilik ham talab qilinadi.

14.5. Vazifalarni avtomatlashtirishning ahamiyati

Birja savdosini avtomatlashtirish birja muhitini tubdan o'zgartirib yubordi va bozor xulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu nima uchun «tarixiy» ma'lumotlar bilan ishlash mexanik savdo tizimining faoliyat

ko'rsatish samaradorligini oshirmasligi sabablaridan yana biridir. Doimiy taraqqiy etayotgan jamiyatning texnologik rivojlanishi bozorning asosiy elementi – insonni uzluksiz o'zgartirib boradi.

Birja faoliyati ob'ektlari va sub'ektlarining axborot-tahliliy ta'minoti statistikaning muhim vazifasi va birja faoliyatini tartibga solish va sug'urtalashning zarur sharti hisoblanadi. Davlat statistikasi va birjalarni nazorat qilishi va lisenziyalashi lozim bo'lgan organlar birja bozorining miqyosi va ahvoli, uning infratuzilmasi, birja jarayoni qatnashchilarining daromad va xarajatlari haqidagi ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi. Biznes-statistika birja bozorining salohiyati, uning rivojlanish qonuniyatlari, narx va sotuv bashorati, birja bozorida investisiyalar haqidagi ma'lumotlarga ehtiyoj sezadi. Shunday qilib, birja statistikasining vazifalari birja kon'yunkturasi, birja tovaraylanmasi tendentsiyalari va narx, tovar bozorida birjalar roli, birja jarayonining moddiy ta'minoti haqida axborot to'plash va tahlil qilishga borib taqaladi. Birja statistikasining muayyan vazifalari quyidagilardan iborat:

- birjalar mavjudligi va birja faoliyati haqida axborot to'plash va qayta ishlash;
- muayyan sanadagi yoki davrdagi birja bozorining ahvolini baholash;
- birja savdosi salohiyatini talab va taklif bahosini, ularning nisbatini aniqlash;
- birjada ishbilarmonlik faolligini baholash; birja tovaraylanmasini, uning hajmi, strukturasi va dinamikasini, tovarlar ulgurji bozorida tovar birjalari rolining tavsifini baholash va tahlil qilish;
- real tovarli bitimlar va muddatli bitimlar nisbatini tahlil qilish;

- birja narxlari darajasi, o'zgaruvchanligi va dinamikasini, ularning mavsumiyligini tahlil qilish, birja narxlarini bashorat qilish;
- birja savdosining tijorat natijalarini baholash va tahlil qilish; birja savdosi infratuzilmasining holati va rivojlanishi tavsifnomasi.

Avtomatlashtirishda bu operatsiyalarni amalga oshir uchun ketadigan vaqt va mehnat sarfi sezilarli qisqaradi.

Shu sababli bandlik xizmatining eng yaxshi ishlashi uchun avtomatlashtirish zarur.

Xulosalar

Birja savdosining sezilarli o'sishi tovar bozori, xomashyo va oziq-ovqat bozori uchun tovar birjalari ahamiyatining ortishiga olib keldi. Ularning ko'plab turlari bo'yicha birja aylanmalari jahon savdosi va jahon ishlab chiqarish hajmidan bir necha marta ortiq.

Garchi birjalarda tovarlarni real yetkazib berish mos keluvchi tovarlar bilan jahon savdosining 5-10%idan ortmasada, jahon bozorida narxlar shakllanishi va muayyan bitimlarga, Shuningdek, firmalar faoliyati natijalariga birjalar ta'siri juda katta.

Oxirgi yigirma-o'ttiz yil davomida birja aylanmasining jiddiy o'sishiga yangi texnik vositalar, avvalo, EHMlarning joriy qinishi sabab bo'ldi. Masalan, hisob-kitob palatalarida EHM o'rnatish mijozlar bilan hisob-kitoblarni avtomatlashtirish, hisob-kitob, komission foizlar hisoblash, axborotni saqlash va h.k. bilan bog'liq barcha zarur hujjatlardan ko'chirma olish muammolarini to'liq hal etishga imkon berdi. Bundan tashqari, fyuchers savdosiga xizmat ko'rsatish xarajatlarlarini pasaytirish, hujjatlar bilan ishlashni tezlatish va sifatini oshirish, birja savdosini kengaytirish uchun shart-sharoitlar yaratishga erishildi. EHM joriy qilinishi nafaqat bitta mamlakat, balki qator mamlakatlarning birdaniga bir necha birjasi uchun hisob-kitoblarni bitta markazda mujassamlash imkonini beradi.

Birjalarda EHMni qo'llash birja savdosi jarayonining o'zini avtomatlashtirishga imkon beradi. Narxlarni maxsus doskalarda yozish o'mniga videokotirovkalar kompyuter tizimi joriy qilinadi, ya'ni kotirovkalar birja xalqasidagi periferiya qurilmalaridan bir vaqtning o'zida ularning tepasiga osib qo'yilgan katta elektron tablolariga, birja xalqasidagi telefon budkalarda broker va dilerlarning shaxsiy ekranlariga, shuningdek, birja hududidan tashqarida bo'lgan mijozlarga uzatiladi. Kompyuter tarmoqlari, videokotirovka va boshqa eng yangi texnik vositalardan

foydalanish bitimlarni bir lahzada tuzish imkonini beradi. Amerikaning yirik birjalarida tungi paytda ham elektron savdo elementlarining joriy qilinishi sababli tunu-kun savdo qilish imkoni paydo bo`di. Oxirgi yillarda elektron birjalar tuzishga harakatlar qilindi. Turli elektron savdo tizimlarini joriy qilish rejalari Amerika va Angliya birjalarida ishla chiqilmoqda.

Tayanch so`zlar

Birja, xizmat axboroti, savdo qatnashchilari, birja kompyuter tizimi, treyder, zaxiralash, arxivlash, «yong`in» nusxalari, birja statistikasi.

Nazorat savollari

1. Birja bu nima?
2. Kimlar savdo qatnashchilari hisoblanadi?
3. Birjada axborotga ulanish qanday amalga oshiriladi?
4. Xizmatga oid axborotlarni ruxsatsiz ulanishdan himoyalash tizimi qanday amal qiladi?
5. Birja kompyuter tizimida axborot xavfsizligiga tahdidning asosiy turlarini sanab bering.
6. Himoya tizimiga qo`yiladigan talablar qanday?
7. Birja kompyuter tizimida foydalanuvchini tanib olish qanday ro`y beradi?
8. Savdo jarayoni modeli nimalarni qamrab oladi?
9. Dasturiy vositalar operatorlarining xatolaridan himoyalash qanday amalga oshiriladi?
10. Axborotni saqlash qanday amalga oshiriladi?
11. Treyderlarning eng tarqalgan xatolarini ko`rsating.
12. Birja statistikasining vazifalari qaysilar?

Adabiyotlar ro`yxati

1. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O`zbekiston, 2011. –56 b.
2. Bekmurodov A.SH., G`afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O`zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O`quv qo`llanma. T.: TDIU – 124 b.
3. Васильев Г.А., Каменева Н.Г. "Организация и техника биржевой

торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2008 г.

4.Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М: ЮНИТИ - ДАНА, 2007 г.5-39ст.

5.Дорси В. Анатомия биржевого рынка. Методы оценки уверенности и ожиданий трейдеров и рыночных тенденций. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.

6.Твардовский В.В., Паршиков С.В. Секреты биржевой торговли: Торговля акциями на фондовых биржах.–2-е изд.–М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 530 с.

7.Исматуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.

8.Эльдер А. Как играть и выиграть на бирже. – М.: Диаграмма, 2005. – 349 с. 2 экз.

O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi - Toshkent: O'zbekiston, 2003

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 16 yilligiga bag'ishlangan tantanali majlisdagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi» gazetasi, 2008 yil 6 dekabr, 237-son. 2008g.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «YOshlar yili» Davlat Dasturi to'g'risidagi PK-805 sonli Qarori. Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral, 28-son

4. «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 2001 y. 29 avgust. 1-260-11

5. «Tadbirkorlik va tadbirkorlik faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 14 aprel 1999 y.

6. «O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish to'g'risida»gi va 2005 yil 16 sentyabrdagi ZRU-6 sonli «Xorijiy investorlar huquqlarini kafoltalsh va himoya qilish choralari to'g'rsida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

7. «Tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini tartibga solish sababli O'zbekiston Respublikasi ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritish to'g'risida»gi Qonuni

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 5 oktyabrdagi UP-3665 sonli «Tadbirkorlik sub'ektlarini tekshirish tartibini takomillashtirish va yanada qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 19 dekabrdagi PP- 183 sonli "Eksport-import operatsiyalarini tartibga solish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari

10. Постановление Президента Республики Узбекистан от 28 сентября 2005 года №-191 «О создании общественной образовательной информационной сети Республики Узбекистан»

11. Постановление Олий Мажлиси Республики Узбекистана от 29.08.2001.г Т-1 26 1-11. О порядке введения в действие Закона РУ «О биржах и биржевой деятельности в новой редакции».

12. Постановление Министерства финансов, Государственного налогового комитета Республики Узбекистан от 26 сентября 2005 года №№ 92, 2005-56 «О внесении изменений и дополнений в Инструкцию о порядке исчисления и уплаты налога на добавленную стоимость в отношении работ, услуг, импортируемых на территорию Республики Узбекистан*». (Зарегистрировано Министерством юстиции Республики Узбекистан 5 октября 2005 г. Регистрационный № 1123-4)

13. Постановление Министерства финансов, Государственного налогового комитета Республики Узбекистан от 26 сентября 2005 года №№ 90, 2005-55 «О внесении изменений и дополнений в Инструкцию о порядке исчисления и уплаты налога на добавленную стоимость по производимым и реализуемым товарам (работам, услугам)». (Зарегистрировано Министерством юстиции Республики Узбекистан 5 октября 2005 г. Регистрационный № 1238-4)

14. Постановление Министерства финансов, Государственного налогового комитета, Правления Центрального банка Республики Узбекистан от 29 августа 2005 года №№ 76, 2005-47, 267-В «Об утверждении Положения о порядке начисления и уплаты работодателями обязательных взносов на индивидуальные накопительные пенсионные счета граждан». (Зарегистрировано Министерством юстиции Республики Узбекистан 6 октября 2005 г. Регистрационный № 1515)

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

15. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz Vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: O'zbekiston, 2011. –56 b.

16. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari / I.A.Karimov. – T: O'zbekiston, 2009. – 56 b.

17. Karimov I.A. Islohotlar strategiyasi – mamlakatning iqtisodiy siyosatini oshirish. Xalq so'zi. – 2003 y. 18 fevral

Darsliklar

18. Маренков Н.Л «Ценные бумаги» Ростов на Дону. Феникс, 2004.

19. Васильев Г. А-, Каменева Н. Г. "Организация и техника биржевой торговли" Москва. Экономическое обозрение. 2003 г.

20. Галанова В.А «Биржевое дело» - М.: «Финансы и статистика»2003.
21. Иванов К, "Фьючерсы и опционы: механизм хеджирования. Москва, 2003.
22. Захаров А. Кириченко Д. Валютные и универсальные биржи XXI века как антикризисный механизм финансового рынка. - М.: 2002.
23. Дегтярева О.И. Биржевое дело. Учебник М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2002 г.
24. М. А. Ерманова "Биржи и их роль в рыночной экономике" Москва, 2001г.
25. Исмагуллаев А.Х., Фаттахов А.А., Самадов А.Н. Биржевое дело. Учебник. – Т.:ТГЭУ, 2007.
26. Каменева Н.Г. Организация биржевой торговли Учебник М.: Банки и биржи ЮНИТИ 2000.
27. Макарова С.А. «Рынок ценных бумаг и биржевое дело». Санкт - Петербург. «СТЕНЛИСТ»2000.
28. Тихонов Р.Ю. Фондовый рынок Минск «АМАЛФЕЯ»2000.
29. А. Денсиус, М. Гэртнер. «В центре внимание биржа». - М.: ДЕЛО 2000.
30. Мешерова Н.В «Организованные рынки ценных бумаг». - М.: «ЛОГОС»2000.
31. А.Г. Грязнова "Биржевая деятельность". Москва, Фин. и стат. 2000 г.
32. "Международные товарные биржи и биржевые операции" Москва. Факт. 2000г. Выпуск 1/2
33. Н. Г. Каменева "Организация биржевой торговли". Москва. ЮНИТИ 1999г.
34. "Практическое пособие дилеру биржевых и внебиржевых рынков" Москва. Азимут плюс. 1999г.
35. Эрлих Л. "Технический анализ товарных и финансовых рынков" Москва. ИНФРА. 1999г.

O'quv qo'llanmalar, ma'ruzalar matnlari

36. Bekmurodov A.SH, G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonning samarali iqtisodiy siyosati. O'quv qo'llanma. T.: TDIU – 124 b.

37. Сафонова Т.Ю. Биржевая торговля производственными инструментами: Учебное пособие . - М.: ДЕЛО 2000.

Ilmiy monografiyalar, maqolalar

38. Ахунова Г.Н. Проблемы маркетинговых услуг в сфере образования в Узбекистане Т.: Экономика и финансы, 2005. Монография.

39. Эргашходжаева Ш.Ж. "Оценка конкурентоспособности продукции сельского хозяйства" "Рынок, деньги, кредит" журнал 2005 года. №7.

Doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari

40. Ergashxodjaeva Sh.J. Bozor raqobati sharoitida qishloq joylarida kooperasiyani rivojlantirishning marketing strategiyasi. Doktorlik dissertatsiyasi, 2007 yil mart.

41. Sayfutdinov M. To'qimachilik korxonalari marketing strategiyasi. Nomzodlik dissertatsiyasi, 2005 yil aprel.

42. Axunova G.N. Ta'lim tizimida marketing va uni takomillashtirish yo'llari. Doktorlik dissertatsiyasi, 2004 yil aprel.

Ilmiy-amaliy seminarlar asarlari to'plami

43. Тураев Ш. Роль налогов в развитии малого бизнеса. Проблемы организации маркетинговых исследований в предприятия и организациях в условиях либерализации экономики в Узбекистане. Научно - практический семинар. Ташкент. ТГЭУ. 2005.

44. Абдукаримов Б. Эргашев Б. Сборник тезисов научно - практического семинара по эффективной организации маркетинговой деятельности на предприятиях малого и частного предпринимательства.

45. Эргашходжаева Ш.Ж., Тухтасинова Ж. Значение дополнительных программ в продвижении товаров в деятельности предприятия.

Gazeta va jurnallar

46. «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi» jurnali. 2009-2011 yy.
47. «Birja ekspert » jurnali. 2010-2011 yy.
48. «Iqtisodiyot va talim» jurnali. 2009-2011 yy.
49. «Xalq so'zi» gazetasi, 2009-2011 yy.
50. «Birja» iqtisodiy gazetasi. 2009-2011 yy.

Statistik to'plamlar

51. O'zbekiston Respublikasi sanoati 2010. Statistik to'plam. - T.: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, 2011.

52. O'zbekiston Respublikasining 2010 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yakunlari. - T.: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, 2011.

53. O'zbekiston Respublikasi Tovar –xom ashyo birjasi moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari 2009-2010 yillar.

Internet saytlari

54. www.Uzex.com
55. www.rambler.ru
56. yandex.ru
57. www.aport.ru
58. www.list.ru
59. www.uzse.com

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
1-bob. Birjalarning iqtisodiy mohiyati.....	6
1.1 Tovar birjasi va birja faoliyati tushunchasi va mohiyati.....	6
1.2 Birja tarixi.....	11
1.3 Birja bozor elementi sifatida.....	14
Xulosa.....	24
Tayanch soʻzlar.....	25
Nazorat savollari.....	25
Foydalanilgan adabiyotlar.....	25
2-bob. Oʻzbekiston Respublikasida birjalar faoliyati.....	26
2.1 Oʻzbekiston Respublika tovar-xom ashyo birjasi – global savdo tizimi.....	26
2.2 Oʻzbekiston tovar-xom ashyo birjalari: rivojlanishning yangi bosqichi.....	28
2.3 Oʻzbekiston Respublika tovar-xom ashyo birjasida birja savdosi qoidalari.....	32 ✓
2.4 Oʻzbekiston Respublika tovar-xom ashyo birjasining faoliyat yakunlari.....	41
Xulosa.....	44
Tayanch soʻzlar.....	45
Nazorat savollari.....	45
Foydalanilgan adabiyotlar.....	46
3-bob. Birjalar: boshqaruv organlari va funksional vositachilar.....	47
3.1 Birjalar: taʼsischilar, birja aʼzolari, ularning huquq va majburiyatlari.....	47
3.2 Boshqaruvni tashkil qilish.....	50
3.3 Maklerlar, brokerlik idoralari va boshqa birja vositachilari.....	53
Xulosa.....	56
Tayanch soʻzlar.....	57
Nazorat savollari.....	57
Foydalanilgan adabiyotlar.....	57
4-bob. Birja statistikasi koʻrsatkichlari.....	58
4.1 Birja statistikasining vazifalari.....	58
4.2 Birja statistikasi koʻrsatkichlar tizimi.....	59
4.3 Birja narxlarini kotirovkasi.....	61
4.4 Tovar birjasi indekslarini hisob-kitob qilish usullari.....	64
4.5 Birja konʼyunkturasi tahlil qilish usullari.....	67
Xulosa.....	69
Tayanch soʻzlar.....	70
Nazorat savollari.....	71
Foydalanilgan adabiyotlar.....	71
5-bob. Birja savdosini tashkil qilish.....	73
5.1 Tovar birjasini tashkil qilish bosqichlari.....	73
5.2 Tovar bozorida birja tovari.....	76
5.3 Birja faoliyatini tashkil qilish.....	79
5.4 Birja funksiyalari.....	82
5.5 Birjada operatsiyalar.....	85
Xulosa.....	88
Tayanch soʻzlar.....	91
Nazorat savollari.....	92
Foydalanilgan adabiyotlar.....	92
6-bob. Birja bitimlari va ularning turlari.....	93
6.1 Birja bitimi tushunchasi, uning usuliyatlari.....	93
6.2 Birja bitimlarining turlari.....	94
Xulosa.....	101
Tayanch soʻzlar.....	102

	Nazorat savollari.....	103
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	103
7-bob.	Fyuchers savdosi asoslari.....	104
7.1.	Fyuchers savdosi tushunchasi.....	104
7.2.	Fyuchers savdosining tarixi va vujudga kelish sabablari.....	105
7.3.	Fyuchers savdosining maqsadlari.....	107
7.4.	Birja fyuchers savdosi mexanizmi.....	108
7.5.	Xedjlash va birja chayqovi.....	110
7.6.	Fyuchers shartnomalari bilan opsiya bitimlar.....	112
	Xulosa.....	114
	Tayanch soʻzlar.....	115
	Nazorat savollari.....	115
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	115
8-bob.	Fond birjasi.....	117
8.1.	Fond birjasi va fond bozori.....	117
8.2.	Fond birjasining vujudga kelish sabablari va ularni tashkil qilish maqsadlari.....	120
8.3.	Fond birjasiga qoʻyiladigan talablar.....	123
8.4.	Fond birjasining funksiyalari.....	124
8.5.	Fond birjasida birja bitimining mohiyati.....	125
8.6.	«Toshkent» Respublika fond birjasi.....	128
	Xulosa.....	131
	Tayanch soʻzlar.....	132
	Nazorat savollari.....	133
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	133
9-bob.	Brokerlar va brokerlik idoralari.....	134
9.1.	Brokerlik idorasini taʼsis etish.....	134
9.2.	Brokerlik firmasining birja savdosida ishtirok etishi, tovarga ariza berish va shartnoma tuzish jarayoni.....	136
9.3.	Shartnomada tovarni yetkazib berishning bazis shartlarini muvofiqlashtirish jarayoni.....	140
	Xulosa.....	142
	Tayanch soʻzlar.....	143
	Nazorat savollari.....	143
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	143
10-bob.	Birja bozorida kliring va hisob-kitoblar.....	145
10.1.	Kliring va hisob-kitoblarning mohiyati va funksiyalari.....	145
10.2.	Kliring va hisob-kitoblarning umumiy tavsifi.....	147
10.3.	Asosiy risk turlari.....	148
10.4.	Qimmatli qogʻozlar bozorida kliring va hisob-kitoblar.....	150
10.5.	Fyuchers shartnomalari bozorida kliring va hisob-kitoblar.....	151
10.6.	Kliring va hisob-kitoblar tizimi rivojlanishining asosiy yoʻnalishlari.....	153
	Xulosa.....	154
	Tayanch soʻzlar.....	155
	Nazorat savollari.....	155
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	155
11-bob.	Birja savdosida risklar va ularni baholash mezonlari.....	157
11.1.	Risklarning birja faoliyatiga taʼsiri.....	157
11.2.	Birja risklari strukturasi.....	161
11.3.	Birja risklarini baholash mezonlari.....	168
	Xulosa.....	170
	Tayanch soʻzlar.....	171
	Nazorat savollari.....	171

	Foydalanilgan adabiyotlar.....	171
12-bob.	Valyuta birjalari.....	173
12.1.	Valyuta birjalari tushunchasi.....	173
12.2.	Valyuta kurslari.....	175
12.3.	Valyuta operatsiyalari, kassa bitimi va muddatli bitimlar.....	179
12.4.	Komission to'lovlar va «svop» operatsiyalari.....	183
12.5.	Valyuta birjasining ish sxemasi.....	184
	Xulosa.....	190
	Tayanch so'zlar.....	192
	Nazorat savollari.....	192
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	192
13-bob.	Xalqaro birja markazlari.....	194
13.1.	AQSH birja tizimi.....	194
13.2.	Buyuk Britaniya birja tizimi.....	196
13.3.	Rivojlangan mamlakatlarning birja tizimi.....	198
13.4.	Rossiya birja tizimi.....	200
	Xulosa.....	216
	Tayanch so'zlar.....	217
	Nazorat savollari.....	217
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	218
14-bob.	Birja faoliyatini avtomatlashtirish.....	220
14.1.	Birja savdosini avtomatlashtirish. Birjaning kompyuter ta'minoti.....	220
14.2.	Ma'lumotlar to'plamini himoyalash choralari. Dasturiy ta'minot xatolaridan himoyalash.....	227
14.3.	Himoyalash lozim bo'lgan axborotni saqlash.....	228
14.4.	Birjaning elektron savdo maydonchasida aksiyalar xarid yoki sotuv narxini kiritishda treyderlarning xatolari.....	230
14.5.	Vazifalarni avtomatlashtirishning ahamiyati.....	233
	Xulosa.....	234
	Tayanch so'zlar.....	235
	Nazorat savollari.....	235
	Foydalanilgan adabiyotlar.....	236
	TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	237

СОДЕРЖАНИЕ:

ВВЕДЕНИЕ.....	4
Тема 1. Экономическая сущность бирж.....	6
1.1 Понятие и сущность товарной биржи и биржевой деятельности.....	6
1.2 История биржи.....	11
1.3 Биржа как элемент рынка.....	14
Выводы.....	24
Ключевые слова.....	25
Контрольные вопросы.....	25
Список использованной литературы.....	25
Тема 2. Деятельность бирж в Республике Узбекистан.....	26
2.1. Узбекская республиканская товарно-сырьевая биржа – глобальная торговая система.....	26
2.2 Товарно-сырьевые биржи Узбекистана: новый этап развития.....	28
2.3 Правила биржевой торговли на узбекской республиканской товарно-сырьевой бирже.....	32
2.4 Итоги деятельности Узбекстанской Республиканской товарно-сырьевой биржи.....	41
Выводы.....	44
Ключевые слова.....	45
Контрольные вопросы.....	45
Список использованной литературы.....	46
Тема 3. Биржи: органы управления и функциональные посредники.....	47
3.1. Биржи: учредители, члены биржи, их правами ответственность.....	47
3.2 Организация управления.....	50
3.3 Маклерит и брокерские конторы и другие посредники биржи.....	53
Выводы.....	56
Ключевые слова.....	57
Контрольные вопросы.....	57
Список использованной литературы.....	57
Тема 4. Показатели биржевой статистики.....	58
4.1 Задачи биржевой статистики.....	58
4.2 Система показателей биржевой статистики.....	59
4.3 Коировка биржевых цен.....	61
4.4 Методы расчета индексов товарной биржи.....	64
4.5 Методы анализа биржевой конъюнктуры.....	67
Выводы.....	69
Ключевые слова.....	70
Контрольные вопросы.....	71
Список использованной литературы.....	71
Тема 5. Организация биржевой торговли.....	73
5.1. Этапы создания товарной биржи.....	73
5.2. Биржевой товар на товарном рынке.....	76
5.3. Организация биржевой деятельности.....	79
5.4. Функция биржи.....	82
5.5. Операции на бирже.....	85
Выводы.....	88
Ключевые слова.....	91
Контрольные вопросы.....	92
Список использованной литературы.....	92
Тема 6. Биржевые сделки и их виды.....	93

6.1.	Понятие биржевой сделки, ее особенности.....	93
6.2.	Виды биржевых сделок.....	94
	Выводы.....	101
	Ключевые слова.....	102
	Контрольные вопросы.....	103
	Список использованной литературы.....	103
Тема 7.	Основа фьючерсной торговли.....	104
7.1.	Понятие фьючерсной торговли.....	104
7.2.	История и причины возникновения фьючерсной торговли.....	105
7.3.	Цели фьючерсной торговли.....	107
7.4.	Механизм биржевой фьючерсной торговли.....	108
7.5.	Хеджирование и биржевая спекуляция.....	110
7.6.	Опционные сделки с фьючерсными контрактами.....	112
	Выводы.....	114
	Ключевые слова.....	115
	Контрольные вопросы.....	115
	Список использованной литературы.....	115
Тема 8.	Фондовая биржа.....	117
8.1.	Фондовая биржа и фондовый рынок.....	117
8.2.	Причины возникновения и цели создания фондовой биржи.....	120
8.3.	Требования, предъявляемые к фондовой бирже.....	123
8.4.	Функции фондовой биржи.....	124
8.5.	Сущность биржевой сделки на фондовой бирже.....	125
8.6.	Республиканская фондовая биржа “Ташкент”.....	128
	Выводы.....	131
	Ключевые слова.....	132
	Контрольные вопросы.....	133
	Список использованной литературы.....	133
Тема 9.	Брокеры и брокерские конторы.....	134
9.1.	Учреждение брокерской фирмы.....	134
9.2.	Участие брокерской фирмы на биржевой торговле и процедура подачи заявок на товар и заключение контрактов.....	136
9.3.	Процедура согласования базисных условий поставок товара в Контракте.....	140
	Выводы.....	142
	Ключевые слова.....	143
	Контрольные вопросы.....	143
	Список использованной литературы.....	143
Тема 10.	Клиринг и расчеты на биржевом рынке.....	145
10.1.	Сущность и функции клиринга и расчетов.....	145
10.2.	Общее описание клиринга и расчетов.....	147
10.3.	Основные виды рисков.....	148
10.4.	Клиринг и расчеты на рынке ценных бумаг.....	150
10.5.	Клиринг и расчеты на рынке фьючерсных контрактов.....	151
10.6.	Основные направления развития систем клиринга и расчетов.....	153
	Выводы.....	154
	Ключевые слова.....	155
	Контрольные вопросы.....	155
	Список использованной литературы.....	155
Тема 11.	Риски в биржевой торговле и критерии их оценки.....	157
11.1.	Влияние рисков на биржевую деятельность.....	157
11.2.	Структура биржевых рисков.....	161

11.3.	Критерии оценки биржевых рисков.....	168
	Выводы.....	170
	Ключевые слова.....	171
	Контрольные вопросы.....	171
	Список использованной литературы.....	171
Тема 12.	Валютные биржи.....	173
12.1.	Понятие валютных бирж.....	173
12.2.	Валютные курсы.....	175
12.3.	Валютные операции, кассовые и срочные сделки.....	179
12.4.	Комиссионные и операции «своп».....	183
12.5.	Схема работы валютной биржи.....	184
	Выводы.....	190
	Ключевые слова.....	192
	Контрольные вопросы.....	192
	Список использованной литературы.....	192
Тема 13.	Международные биржевые центры.....	194
13.1.	Биржевая система США.....	194
13.2.	Биржевая система Великобритании.....	196
13.3.	Биржевая система развитых стран.....	198
13.4.	Биржевая система России.....	200
	Выводы.....	216
	Ключевые слова.....	217
	Контрольные вопросы.....	217
	Список использованной литературы.....	218
Тема 14.	Автоматизация биржевой деятельности.....	220
14.1.	Автоматизация биржевой торговли. Компьютерное обеспечение биржи...	220
14.2.	Меры защиты баз данных. Защита от ошибок программного обеспечения	227
14.3.	Хранение информации, подлежащей защите.....	228
14.4.	Ошибки трейдеров при вводе цены покупки или продажи акции на электронной торговой площадке биржи.....	230
14.5.	Значение автоматизации задач.....	233
	Выводы.....	234
	Ключевые слова.....	235
	Контрольные вопросы.....	235
	Список использованной литературы.....	236
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....		237

CONTENTS:

ВВЕДЕНИЕ.....	4
Part 1. Economical principle of exchanges.....	6
1.1 Concept and principle of commodity exchange and exchange activity.....	6
1.2 History of exchange.....	11
1.3 Exchange as an market element.....	14
Brief conclusions.....	24
Key words.....	25
Questions for control & discussions.....	25
Main literature.....	25
Part 2. Exchange activity in the Republic of Uzbekistan.....	26
2.1. Uzbek republican commodity exchange – global trade system.....	26
2.2 Uzbek commodity exchanges: new stage of development.....	28
2.3 Rules of exchange trade on Uzbek republican commodity exchange.....	32
2.4 Итоги деятельности Узбекитанской Республиканской товарно-сырьевой биржи.....	41
Brief conclusions.....	44
Key words.....	45
Questions for control & discussions.....	45
Main literature.....	46
Part 3. Exchanges: regulatory bodies and functional mediators.....	47
3.1. Exchanges: founders, exchange members, their responsibility.....	47
3.2 Establishing control.....	50
3.3 Maklerit and brokerage agencies and other exchange mediators.....	53
Brief conclusions.....	56
Key words.....	57
Questions for control & discussions.....	57
Main literature.....	57
Part 4. Index of exchange statistic.....	58
4.1 Objectives of exchange statistic.....	58
4.2 Metrics of exchange statistic.....	59
4.3 Quotation of exchange prices.....	61
4.4 Analytical methods of commodity exchange indexes.....	64
4.5 Analytical methods of exchange environment.....	67
Brief conclusions.....	69
Key words.....	70
Questions for control & discussions.....	71
Main literature.....	71
Part 5. Organization of exchange trade.....	73
5.1. Development stages of commodity exchange.....	73
5.2. Stock goods on goods market.....	76
5.3. Organization of exchange activity.....	79
5.4. Exchange functions.....	82
5.5. Exchange activities.....	85
Brief conclusions.....	88
Key words.....	91
Questions for control & discussions.....	92
Main literature.....	92
Part 6. Exchange transactions and their forms.....	93
6.1. Exchange transaction concept, its characteristics.....	93
6.2. Forms of exchange transactions.....	94

	Brief conclusions.....	101
	Key words.....	102
	Questions for control & discussions.....	103
	Main literature.....	103
Part 7.	Principle of futures trading.....	104
7.1.	Concept of futures trading.....	104
7.2.	History and whence of futures trading formation.....	105
7.3.	Objectives of futures trading.....	107
7.4.	Trade system of exchange futures trading.....	108
7.5.	Hedging and exchange speculation.....	110
7.6.	Option transactions by futures contracts.....	112
	Brief conclusions.....	114
	Key words.....	115
	Questions for control & discussions.....	115
	Main literature.....	115
Part 8.	Stock exchange.....	117
8.1.	Stock exchange and stock market.....	117
8.2.	Whence and stock exchange objectives.....	120
8.3.	Stock exchange requirements.....	123
8.4.	Stock exchange functions.....	124
8.5.	Concept of stock transaction on stock exchange.....	125
8.6.	Republican stock exchange "Tashkent".....	128
	Brief conclusions.....	131
	Key words.....	132
	Questions for control & discussions.....	133
	Main literature.....	133
Part 9.	Brokers and broker agencies.....	134
9.1.	Foundation of broker firm.....	134
9.2.	Participation of broker firm in exchange trade and application procedure on goods and contract conclusion.....	136
9.3.	Approving procedure of basis conditions of supply in a contract.....	140
	Brief conclusions.....	142
	Key words.....	143
	Questions for control & discussions.....	143
	Main literature.....	143
Part 10.	Clearing and calculations on stock market.....	145
10.1.	Concept and functions of clearing and calculations.....	145
10.2.	General description of clearing and calculations.....	147
10.3.	Basic type of.....	148
10.4.	Clearing and calculations on securities market.....	150
10.5.	Clearing and calculations on futures contracts market.....	151
10.6.	Basic trend of clearing systems and calculations.....	153
	Brief conclusions.....	154
	Key words.....	155
	Questions for control & discussions.....	155
	Main literature.....	155
Part 11.	Hazards in exchange trade and their evaluation criteria.....	157
11.1.	Hazards influence on exchange activity.....	157
11.2.	Structure of exchange hazards.....	161
11.3.	Evaluation criteria of exchange hazards.....	168
	Brief conclusions.....	170
	Key words.....	171

	Questions for control & discussions.....	171
	Main literature.....	171
Part 12.	Exchange markets.....	173
12.1.	Concept of exchange market.....	173
12.2.	Rates of exchange.....	175
12.3.	Exchange operations, cash and urgent transactions.....	179
12.4.	Commission charges and «swap» transactions.....	183
12.5.	Operational scheme of exchange market.....	184
	Brief conclusions.....	190
	Key words.....	192
	Questions for control & discussions.....	192
	Main literature.....	192
Part 13.	International exchange centers.....	194
13.1.	USA exchange system.....	194
13.2.	The Great Britain exchange system.....	196
13.3.	Exchange system of developed countries.....	198
13.4.	Russia exchange system.....	200
	Brief conclusions.....	216
	Key words.....	217
	Questions for control & discussions.....	217
	Main literature.....	218
Part 14.	Automation of exchange activity.....	220
14.1.	Automation of exchange system.....	220
14.2.	Safe from program mistakes.....	227
14.3.	Keeping information, which must be saved.....	228
14.4.	Traders mistakes.....	230
14.5.	Questions of exchange statistic.....	233
	Brief conclusions.....	234
	Key words.....	235
	Questions for control & discussions.....	235
	Main literature.....	236
MAIN LITERATURE.....		237

BIRJA ISHI

(DARSLIK)

Мухаррир: А. Ирисбоев
Бадий мухуаррир: А. Нармонов
Техник мухарир: Т. Смирнов
Мусаххих: Ж. Қўнишев
Саҳифаловчи: А. Турсунов

Босишга рухсат этилди 05.09.2011. Бичими 60x84 1/16
“Times Uz” гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма тобоғи 13,5

TDIU bosmaxonasida bosilgan
100063, Toshkent sh., O'zbekiston shox ko'chasi, 49-uy.
Adadi 500 nusxa